

השלכת פסולת אישית במרחב הציבורי בישראל

אפיון התופעה ודרכים להתמודד איתה

דצמבר 2021

נעמה לב

וד"ר דפנה גן

דברי פתיחה

כל אדם בכל מקום וזמן שואף להימצא בסביבה נקייה אך ישראל 2022 אינה נקייה כלל וכלל. הטענה המקובלת היא שיש בחברה הישראלית קבוצות אנשים אשר הם בעיקר מלכלכים את המרחב הציבורי. עוד טענה נפוצה היא שצריך לחנך את הציבור כמו בקמפיין להצלת פרחי הבר ולחלק קנסות שיגרמו לאנשים להבין דרך הכיס.

המחקר החדש מציע תובנות משמעותיות ומעמיקות אשר אינן בהכרח 'מיישרות קו' עם הטענות הנפוצות אשר הוצגו לעיל. המחקר מספק גם מבט אל 'מאחורי הקלעים' של העשייה המערכתית ממסדית למען הניקיון ומתברר שהיקף העשייה הוא נמוך מאוד ואין אפשרות ריאלית שהיקף העשייה הנוכחי ייתן מענה להיקף הנרחב של תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי ובכלל זה המרחב האורבני והשטחים הפתוחים.

ברמה האישית – רבים מאתנו מלכלכים ולא עושים את המאמץ הנדרש כדי להבטיח סביבה נקייה. ברמה המערכתית – בעלי תפקידים בממשלה וברשויות, יודעים מה עליהם לעשות כדי להתמודד עם הבעיה אך בד"כ הם אינם מבצעים את הפעולות הנחוצות או שמבצעות פעולות נחוצות אך באופן חד פעמי.

ברמה האישית

תהיה זו טעות לחשוב שרק 'ציבור מסוים' מלכלך את המרחב הציבורי משום שרבים מאתנו הישראלים מלכלכים ולעתים קרובות משליכים בדלי סיגריות, אריזת מזון או מסיכות ברחוב או בטבע. אנו עושים זאת מתוך זלזול, עצלות או חוסר פניות כמו גם מתוך סט תחושות שבין חוסר מודעות וחוסר תחושת שייכות, עבור לתחושת אדנות מוגברת וכלה בתחושת בעלות על המרחב הציבורי. בנוסף, כבר מגיל צעיר מרגילים אותנו שאם נלכלך יהיה מי שינקה אחרינו. כך לדוגמה בבית הספר אב הבית מנקה אחרי התלמידים, בערים מנקי הרחוב אוספים את הלכלוך שזורקים התושבים, בצבא עובדי הרס"ר מנקים את הבסיסים, בטבע עמותות ומתנדבים מנקים אחרי הנופשים. ניתן לומר שאנו מאמינים שאם נלכלך ינקו אחרינו ולא יגרם כל נזק.

ברמה המערכתית (*)

חלק מבעלי התפקידים, ממשרדי הממשלה ועד למנהלים ברשויות (לדוגמה: מנהלי אגפי חינוך ורווחה, מנהלי אגפי שפ"ע) יודעים מה עליהם לעשות כדי לשפר את רמת הניקיון אך בחלק גדול מהמקרים בעלי התפקידים אינם עושים את מה שהם צריכים לעשות ואת מה שהם יודעים לעשות ותחת זאת הם בוחרים לבצע פעולות פחות אפקטיביות (כמו למשל הוצאת תלמידים למבצעי ניקיון).

מבוצעות גם פעולות אפקטיביות, לדוגמה חינוך או הפעלת צוותי הסברה, אך פעולות אלו בחלק מהמקרים מבוצעות באופן חד פעמי במקום בצורה רציפה ולא פעם באמצעות מתנדבים ולא באמצעות עובדים קבועים.

(*) נדגיש שאנו שואפים להציג תמונת מצב נאמנה ובאמצעותה לשפר. אין לנו שום כוונה לחפש אשמים.

מי מכלכל

האם יש 'טיפוס מכלכל' או מכנה משותף לכל המכלכלים? המרואיינים חלוקים בדעותיהם. יש הטוענים שאין 'טיפוס מכלכל' ותופעת השלכת הכלוך במרחב הציבורי היא התנהגות חוצת מגזרים, תרבויות, השכלה ומאפיינים סוציו אקונומיים. אחרים מציינים שיש מגזרים אשר מכלכלים יותר בהשוואה למגזרים אחרים. תופעה שעולה במחקר היא 'העברת האחריות' אנו מתקשים לתפוס את עצמנו כמכלכלים ומעדיפים להאשים את האחר בתופעת לכלוך המרחב הציבורי. "זה לא אני זרקתי כאן לכלוך, זה השכן או אנשים מחוץ לעיר".

איפה הכסף

המרואיינים מהרשויות מעידים על מחסור בתקציבים שיסייעו להם לקדם את הנושא, זאת למרות שבקרב לשמירת הניקיון יש תקציב ייעודי גדול לנושא אך התקציב אינו מגיע אל הרשויות. עוד בעניין תקציבים, בעלי תפקידים מעידים על קשיים בירוקרטיים רבים ו'סחבת' בקבלת תקציבים ותמיכות ממשרדי הממשלה.

מי יוביל את הדרך

המרואיינים מבינים שהתמודדות עם אתגר הניקיון הינה משימה מורכבת שמצריכה תקציב גדול וקבוע, הובלה ברמת הממשל הארצי ושיתופי פעולה של משרדי ממשלה. זאת משום שרשות מקומית, אינה מסוגלת לבדה לשנות דפוסי התנהגות אשר נפוצים בכלל הציבור. המרואיינים כובלים על משרדי הממשלה שאינם עושים את המוטל עליהם. לדוגמה משרד החינוך מסתמך על המשרד להגנת הסביבה שנרתם לבצע חינוך להטמעת ערך הניקיון, אך תקציבו הוא קטן ביחס לתקציב משרד החינוך ויכולת הפעולה שלו ברשויות היא נמוכה יחסית.

מחסור בידע מקצועי

המרואיינים הציגו את בעיית המחסור בידע וניסיון מקצועי ומחסור בכוח אדם מקצועי בתחומי חינוך, הסברה, ניהול תשתיות ואכיפה. כך למשל חלק מהמרואיינים העידו כי גם אם יגיעו תקציבים להגברת מודעות לנושא הניקיון, הם בבעלי תפקידים לא ידעו כיצד להשתמש בתקציב למשל לצורך חינוך משמעותי וערכי בנושא.

חלוקת המשאבים

המרואיינים מבינים כי יש לחלק את המשאבים כך שיופנו תקציבים לחינוך והסברה, לצד מניעה ואכיפה אך בפועל, בחלק מהמקרים, הם עצמם מפנים את מרבית המשאבים לפעולות ניקוי ורק חלק קטן מהמשאבים מופנה לחינוך והסברה. כלומר הם מתמודדים עם הסימפטום ולא עם הבעיה.

יחסים בין העירייה לתושבים

בעיה נוספת שמוצגת ע"י מרואיינים מהרשויות הם יחסי 'ספק – לקוח' אשר מאפיינים לעתים קרובות את היחסים בין העירייה (ספק) לתושב (לקוח). התושב משלם ארנונה ומרגיש שעל הרשות לשרת אותו, מבחינת

התושב האחריות על הניקיון היא בידי הרשות. העירייה מצידה, רודפת אחרי הלכלוך כדי לרצות את התושב. לשם המחשה: התושב זורק לכלוך ברחוב ואחר כך מתלונן שרמת הניקיון נמוכה ודורש שהרשות תנקה.

את 'מחיר הלכלוך' כולנו משלמים כשאנו יוצאים מבית נקי אל רחוב מלוכלך או אל טבע עמוס בשקיות וכלים חד פעמיים. מן המחקר עולה כי יש סדרה ארוכה של פעולות הכרחיות שאפשר וצריך לבצע אך מסיבות שונות פעולות אלו כמעט ואינן מבוצעות או מבוצעות באופן חלקי בהובלת עמותות ו/או מתנדבים אשר אורך הנשימה שלהם קצר ופעילותם אינה יכולה להוות תחליף לעשייה מערכתית, ממשלתית ורשותית.

עמותת נקי סימנה ארבע זירות פעולה אשר עולות בקנה אחד עם חלק מתוצאות המחקר. בארבעתן מוכרות וידועות דרכים ופעולות לשינוי המצב ולהגברת הניקיון אך בפועל בעלי תפקידים כמעט ואינם מיישמים אותן.

חינוך

הטמעת 'ערך הניקיון' מחייבת תוכניות וסל שעות. בפועל – אין כמעט תוכניות שפועלות בבתי ספר, אין רציפות ואין כמעט תקציבים. לוואקום שנוצר נכנסו עמותות אף שאין להן יכולת להוות תחליף לפעולה מערכתית סדורה ורציפה. תורנות הכיתה צומצמה, אב הבית ועובדיו הם האחראים על ניקיון הכיתות. התוצאה – תלמידים רבים מלכלכים כפעולה שגרתית, חלק גדול מאוד מהכיתות מלוכלכות! באין הנחיה ברורה – מורים רבים מתעלמים מהבעיה ומלמדים אף שהכיתה מלוכלכת ובכך הם מעבירים את המסר שהניקיון אינו חשוב.

הסברה

רמת ניקיון טובה בטבע מצריכה, בין היתר, צוות הסברה כדרג ניהולי בשטח. הסברה אישית מנופש לנופש ובמרכז 'כללי התנהגות מכבדים' מקטינה את הלכלוך וחוסכת כסף. בפועל – ברוב אתרי הטבע אין כמעט הסברה (בכינרת יש הסברה רציפה) ואז המבקר הממוצע נוהג איך שהוא מבין או איך שמתאים לו. התוצאה – במקרים רבים אתרי הטבע מלוכלכים ולכלוך גורם לעלייה בהיקף תופעות שליליות אחרות. לדוגמה וונדליזם.

מחקר

יצירת תוכניות עבודה, הקצאת משאבים והכשרת בעלי תפקידים מחייבים התבססות מדעית. בפועל – נושא 'תרבות הניקיון' נחקר רק לעתים רחוקות, עד היום (2021) בוצעו בישראל פחות מ-10 מחקרים מקיפים ומשמעותיים. התוצאה – קבלת החלטות במקרים רבים מבוססת על תחושות אישיות ולא בהכרח על נתונים ומידע אמין ובדוק. בעקיפין היקף המחקר הדל משפיע על המחסור בתוכניות עומק ועל המחסור במשאבים.

מנקי הרחוב

רמת ניקיון טובה בעיר חייבת להתבסס, בין היתר על העסקת עובדים בריאים ובעלי מוטיבציה ותשלום שכר ראוי. עובדי ניקיון מתאימים יבצעו הסברה לתושב במקביל לניקיון. בפועל – כמנקי רחוב עפ"י רוב מועסקים מבוגרים, חסרי מוטיבציה (למשל ערבים אשר עובדים בעיר יהודית) ושכרם נמוך מאוד. התוצאה – כולם מפסידים. התושבים אינם 'נהנים' מעיר נקיה, העירייה סופגת תלונות והעובדים לא רואים עתיד בעבודה.

"אי שפיות. לחזור שוב ושוב על אותה פעולה ולצפות לתוצאה אחרת" (אלברט איינשטיין)

מבצעי ניקיון עדיין נפוצים מאוד. יוזמיהם סבורים כי הם גורמים לציבור להפסיק ללכלך אך המחקר (והניסיון) מלמדים כי זו טעות. כנגד מבצעי הניקיון נטען כי הם מחזקים בקרב הציבור את התחושה שיש מי שינקה.

על המחקר

המחקר הוא פרי חלומם של חברי עמותת נקי והחברה להגנת הטבע. עמותת נקי פועלת במטרה להבטיח שהמרחב הציבורי יהיה נקי כפועל יוצא של התנהגות אחראית מצד הציבור. בעמותה מקדמים את תחומי החינוך, הסברה, המחקר והמדיה לצד הצגת מודלים ישימים לצמצום תופעת השלכת הפסולת בעיר ובטבע. החברה להגנת הטבע עוסקת בשמירה על הטבע בדרכים מגוונות ובהם גם באמצעות חינוך לניקיון. מטרת המחקר היא העמקה והעשרת הידע והנגשתו לבעלי תפקידים בממשל, לחברה האזרחית ולציבור הרחב.

המחקר בוצע ע"י המרכז לחינוך לקיימות בסמינר הקיבוצים. החוקרות, ד"ר דפנה גן ונעמה לב, ערכו ראיונות אישיים חצי מובנים עם 53 בעלי תפקידים אשר בעבודתם קיים ממשק 'קהל - מרחב ציבורי - ניקיון'. המראיינים.ות נבחרו מתוך שאיפה להביא את הדעות והתובנות אשר מייצגות את מגוון החברה הישראלית, משום כך נבחרו בעלי תפקידים ברשויות מערים גדולות ועד מועצות אזוריות קטנות וניתן דגש לגיוון במצב סוציו אקונומי רשותי. השתתפו במחקר גם בעלי תפקידים מארגוני ניהול טבע, אקדמיה, מומחים מהחברה האזרחית, אנשי חינוך ועוד. סה"כ 53 ישראלים. יהודים וערבים, חילונים וחרדים, עובדי מדינה ואזרחים. בזכותם זהו מחקר מקיף ומעמיק אשר מספק מבט אותנטי אל הדרך שבה מתנהלים הדברים בשטח.

המחקר מתמקד בהשלכת פסולת אישית כגון בדלי סיגריה, מסטיק, כלים חד פעמיים, שקיות, אריזות מזון וכו' השלכת פסולת אישית נחשבת לפעולה (כמעט) נורמטיבית בחברה הישראלית.

בעת כתיבת שורות אלו (02.2022) במשרד להגנת הסביבה פועלים במרץ ובתחושת שליחות לקדם "תכנית לאומית לשמירה על הניקיון במרחב הציבורי", בין היתר באמצעות הקמת מינהלת ניקיון ארצית ובאמצעות קולות קוראים לדוגמה – ק"ק לשיפור רמת הניקיון ברשויות באמצעות פעילויות והתערבות שתכליתן שינוי דפוסי התנהגות. אנו מברכים את המשרד להגנת הסביבה, את השרה להגנת הסביבה תמר זנדברג ואת הדרג המקצועי במשרד על התנופה המורגשת ועל קידום העשייה בתחום הניקיון. בנוסף, ארגוני ניהול טבע מקדמים לאחרונה את תחום ההסברה באמצעות הפעלת צוותי הסברה וזהו צעד משמעותי ואנו מברכים עליו.

לסיכום,

אנו מקווים שהמחקר יסייע בהכוונת העשייה אשר תכליתה צמצום תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי. היקף המחקר מעמיד אותנו בשורה הראשונה של בסיסי הידע שיש להכיר וללמוד בחלק מתהליך פיתוח תכנית הוליסטית להתמודדות עם אתגר הניקיון וכחלק מבחינת היקף המשאבים הדרושים ואופן חלוקתם.

בברכה,

תומר אשל – מנכ"ל עמותת נקי

תוכן העניינים

19.....	תקציר
23.....	1. מבוא
24.....	2. סקירת ספרות
26.....	2.1 הרובד הגלוי של השלכת פסולת במרחב הציבורי
26.....	2.1.1 התנהגות השלכת פסולת
27.....	2.1.1.1 המאפיינים הדמוגרפים
27.....	2.1.1.2 השפעת מאפייני המרחב הציבורי על השלכת פסולת
28.....	2.1.1.3 סוג הפסולת המושלכת
29.....	2.1.2 ניקיון המרחב הציבורי בעולם ובישראל
30.....	2.1.3 דרכים מקובלות להתמודד עם השלכת הפסולת
30.....	2.1.3.1 טיפול בתשתיות
30.....	2.1.3.2 חקיקה, הרתעה ואכיפה
31.....	2.1.3.3 תמריץ להתנהגות חיובית
31.....	2.1.3.4 הסברה
32.....	2.1.3.5 השכלה וחינוך
32.....	2.2 הרובד הנסתר של השלכת פסולת במרחב הציבורי
32.....	2.2.1 מאפיינים אישיים: ערכים ועמדות
33.....	2.2.2 תחושת אחריות אישית
33.....	2.2.3 נורמות לגבי השלכת פסולת
34.....	2.3 הרובד העמוק של השלכת הפסולת במרחב הציבורי
34.....	2.3.1 תחושת קהילתיות לעומת תחושת ניכור
35.....	2.3.2 נוחות ועצלנות והשפעתן על השלכת פסולת במרחב הציבורי
35.....	2.3.3 מיקוד שליטה, תחושת ניכור והשפעתם על השלכת פסולת במרחב הציבורי
36.....	3. מתודולוגיה
36.....	3.1 הליך המחקר
37.....	3.2 שאלות המחקר
37.....	3.3 משתתפי המחקר
38.....	המשתתפים לפי שיוך ארגוני
39.....	המשתתפים לפי מרחב גאוגרפי
39.....	המשתתפים לפי המרחב שהם מנהלים
41.....	המשתתפים לפי היבט הניהול שלהם
41.....	3.4 כלי המחקר
42.....	3.5 עיבוד וניתוח הנתונים
43.....	4. ממצאים
43.....	4.1 מצב הניקיון: ישראל מלוכלכת
44.....	4.1.1 המרחב האורבני
44.....	4.1.2 המרחב הטבעי, שטחים פתוחים
46.....	4.2 גורמים המשפיעים על הלכלוך במרחב הציבורי
46.....	4.2.1 מקבלי ההחלטות
47.....	4.2.1.1 סדר העדיפויות הממשלתי
48.....	4.2.1.2 סדר עדיפויות נמוך ומחסור בתקציבים
50.....	4.2.1.3 קביעת סדרי העדיפויות ברשויות ובארגונים
52.....	4.2.2 תשתיות לניהול פסולת
53.....	4.2.3 הקשר הדו-כיווני שבין תופעות בטבע ומעשי האדם
53.....	4.2.3.1 השפעת תופעות בטבע על הלכלוך במרחב הציבורי
54.....	4.2.3.2 השפעת הלכלוך שמפזר האדם על הטבע
55.....	4.2.4 תרבות והתנהגות
56.....	4.2.4.1 צפיפות האוכלוסין כגורם ללכלוך

57	4.2.4.2 תרבות הצריכה כגורם לכלוך
57	4.2.4.3 התנהגות השלכת הפסולת כמאפיין תרבותי ישראלי
61	4.3 מאפייני השלכת הפסולת
61	4.3.1 מה משליכים?
63	4.3.2 מתי משליכים פסולת ואיפה?
66	4.3.3 מי משליך פסולת?
66	4.3.3.1 צעירים מכלכלים יותר
67	4.3.3.2 אוכלוסיות חלשות נוטות לכלוך יותר
67	4.3.3.3 הקשר בין ההשכלה להשלכת לכלוך
68	4.3.3.4 מבקרים מחוץ ליישוב נוטים לכלוך יותר
68	4.3.3.5 יש מגזרים שנוטים לכלוך יותר מאחרים
69	4.3.4 למה משליכים פסולת במרחב הציבורי?
70	4.3.4.1 חוסר תשומת לב ותחושה ש"אני בסדר"
71	4.3.4.2 תחושות כלפי המרחב הציבורי: חוסר שייכות ויחס דו-ערכי למרחב
74	4.3.4.3 תחושות אישיות: פחדים ופוביות, געל, חוסר נוחות ועצלנות
75	4.3.4.4 היעדר תחושת קהילתיות ותגובות לעומתיות
79	4.4 דרכי התמודדות והקשיים ביישום
80	4.4.1 השינוי בהתנהגות
81	4.4.2 משאבים
82	4.4.2.1 משאבים כלכליים
83	4.4.2.2 שיתופי פעולה
86	4.4.2.3 ידע והון אנושי
88	4.4.3 תשתיות
88	4.4.3.1 בחינת התפיסה ש"נקי מביא נקי"
90	4.4.3.2 הקשר בין תכנון לתשתיות במרחב הציבורי האורבני
91	4.4.3.3 תשתיות והתאמתן למרחב ולציבור המשתמשים
97	4.4.4 חינוך בשיטת "הגזר": תמריצים חיוביים, פרסום, הסברה, מנהיגות וחינוך ארוך טווח
97	4.4.4.1 תמריצים חיוביים ופרויקטים נקודתיים
100	4.4.4.2 פרסום והסברה
106	4.4.4.3 מנהיגות ומטרות מוצהרות של בעלי התפקידים
107	4.4.4.4 חינוך ארוך טווח
113	4.4.5 חינוך בשיטת המקל (הרתעה ואכיפה)
113	4.4.5.1 מניעה
115	4.4.5.2 נוכחות בשטח ויצירת הרתעה
116	4.4.5.3 חקיקה ואכיפה
121	4.5 הצלחות מניסיונם של ארגונים
121	4.5.1 הצלחות במרחב הציבורי האורבני
121	(א) מערך נאמני ניקיון עירוני
121	(ב) סלילת שבילי הליכה
121	(ג) שיתוף הציבור בתכנון וטיפול שטחים ציבוריים בעיר
122	(ד) גיוס עובדי שירות
122	(ה) האקתון והכשרת צוותי הוראה
122	(ו) יישומן (אפליקציה) לסנכרון בין אגפים ברשות
123	(ז) מבצע הסברה פופולרי
123	(ח) טכנולוגיה למעקב אחר המכלכלים והלכלוך
123	(ט) שיפור התדמית של עובדי הניקיון
124	4.5.2 הצלחות במרחב הציבורי הטבעי
124	(א) יישום של חוקי עזר
124	(ב) הוספת תקן פקח הסברה ברט"ג
125	(ג) הקמת אגף שטחים פתוחים במועצה אזורית
125	(ד) הקמה והרחבה של מערך אכיפה ברשות
125	(ה) פיתוח תשתיות מיוחדות ומותאמות לצרכים
127	5. סיכום ומסקנות

5.1 הרובד הגלוי של תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל	127
(א) מידת הניקיון בסביבה	127
(ב) התנהגות ההשלכה ומאפיינים דמוגרפיים של המשליך	128
(ג) דרכי (אי) התמודדות	128
5.2 הרובד הנסתר של תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל	130
(א) מאפיינים אישיים	130
(ב) אחריות אישית	130
(ג) נורמות חברתיות ותפיסתן	130
5.3 הרובד העמוק של תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל	131
6. המלצות יישומיות	133
6.1 תוכנית לאומית אסטרטגית	133
הסברה וחינוך	133
משאבים	133
חקיקה ואכיפה	134
6.2 פעולות ברמת הרשויות והארגונים	134
שיתופי פעולה ושותפויות	134
התאמת התשתיות לצרכים	134
שימוש בשיטת המקל והגזר	134
הסברה והתאמת הפעולות לציבור	135
7. רשימת המקורות	136
8. נספחים	143
נספח 1. פרוטוקול הריאיון	143
נספח 2. טבלת המאפיינים של המשתתפים במחקר	145

רשימת האיורים

26.....	איור 1. התנהגות השלכת פסולת אישית במרחב הציבורי על פי מודל הקרחון
36.....	איור 2. תרשים זרימה של הליך המחקר
39.....	איור 3. חלוקת המראיינים על פי שיוך ארגוני
39.....	איור 4. חלוקת הראיונות על פי מרחב גיאוגרפי
40.....	איור 5. חלוקת הראיונות על פי המרחב שהם מנהלים
41.....	איור 6. חלוקת הרשויות המוניציפליות לפי הגדרה וגודל
41.....	איור 7. חלוקת הראיונות על פי היבט הניהול של בעל התפקיד המראיין
44.....	איור 8. לכלוך במרחב הציבורי האורבני (צולם בירושלים ובמבשרת ציון)
45.....	איור 9. לכלוך במרחב הציבורי הטבעי
46.....	איור 10. גורמי השפעה על מצב הכלוך במרחב הציבורי בישראל
59.....	איור 11. שיפור הניקיון הוא תהליך ארוך בגלל דפוסי התנהגות שטבעיים עמוק
60.....	איור 12. מעגל הכלוך במרחב הציבורי בישראל
62.....	איור 13. סוגי הפסולת המושלכת במרחב הציבורי בישראל
64.....	איור 14. השלכת פסולת במרחב הציבורי הטבעי בהשוואה למרחב הציבורי האורבני על פי ציר זמן
65.....	איור 15. הבדלים במוקדים להשלכת הפסולת במרחב הציבורי הטבעי בהשוואה למרחב הציבורי
70.....	איור 16. הגורמים להתנהגות השלכת פסולת במרחב הציבורי לתפיסתם של בעלי התפקידים
79.....	איור 17. שלוש דרכי ההתמודדות העיקריות עם השלכת הפסולת במרחב הציבורי
83.....	איור 18. תפיסות בעלי התפקידים באגפים השונים לגבי אופן חלוקת המשאבים
86.....	איור 19. שלושה סוגי קשרים בין הרשות לתושבים
86.....	איור 20. תפיסתם של בעלי התפקידים לגבי השפעת מידת הניקיון של המרחב הציבורי על תופעת השלכת הפסולת
89.....	
101.....	איור 21. מגוון אמצעים שונים לפרסום ולהסברה על פי מידת החשיפה אליהם
108.....	איור 22. תפיסות בנוגע למקומו של החינוך לניקיון במרחב הציבורי כחלק מהחינוך הסביבתי
120.....	איור 23. שיטת "המקל" להתמודדות עם בעיית השלכת הפסולת במרחב הציבורי

רשימת הטבלאות

92.....	טבלה 1. סוגי כלי האצירה לאיסוף הפסולת והתאמתם לציבור ולשטח
94.....	טבלה 2. התשתיות הנדרשות לפינוי הפסולת מכלי האצירה
96.....	טבלה 3. תשתיות נדרשות לניקיון המרחב הציבורי

תקציר

בתקציר נכללו תובנות שעלו מתוך הראיונות ומתוך סקירת ספרות מקיפה שבוצעה במסגרת המחקר. לצד התובנות נכללו בתקציר גם ציטוטים ישירים מתוך הראיונות במקומות שבהם סברנו כי ציטוט מיטיב להמחיש את התובנה אשר שאפנו להציג. התקציר מתאר את המצב המצוי והמלצות ליישום בשישה תחומים שונים: ממשל, רשויות מוניציפליות, חינוך, הסברה, אכיפה וחקיקה, תשתיות ופרק נוסף העוסק באפיון התנהגות אישית של השלכת הפסולת.

1. ממשל

הממשלה על משרדיה יודעת כיצד להתגייס ולהוציא לפועל תוכניות אשר תכליתן השפעה על התנהגות הציבור. לשם המחשה ניתן להביט במאמץ הממשלתי בשנתיים האחרונות שמטרתו הגברת היקף המתחסנים נגד נגיף הקורונה. במסגרת המחקר הנוכחי המראיינים סיפרו, בין היתר, על מידת המעורבות הממשלתית, הפניית משאבים והובלת הנושא וזאת לצד נושאים נוספים שיפורטו בהמשך. מן המחקר עולה כי למרות מצב הלכלוך המדאיג במרחב הציבורי, הממשלה אינה מעלה את הנושא לסדר היום ואינה מטפלת באופן מערכתי בתופעה. המנהלים בדרג השטח מבינים שפעולה מקומית אינה מספיקה ויש צורך בהכוונה ממשלתית כדי להתמודד עם התופעה, אך הכוונה זו קיימת במידה מועטה ונקודתית. הפעילות הקיימת אינה מערכתית ותלויה באזרחים ומנהלים "משוגעים לדבר" שבחרו לתת עדיפות לנושא והם משקיעים בו את מלוא מרצם ותשומת הלב. בנוסף עולה תחושה כי המסר שמעבירים חלק מנבחרי הציבור הוא של זלזול בטיפול בניקיון במרחב הציבורי ואי קבלת אחריות על הנושא. בישראל נדחק הטיפול בשמירת הניקיון לשוליים והמרחב הציבורי, הן במקומות ישוב והן בטבע, מלוכלך. במחקר שנערך ב-2016 נמצא שבישראל אין מדיניות מובחנת לטיפול בניקיון והוא נמצא במקום נמוך בסדר העדיפויות הסביבתי. הניקיון נתפס בעיני הממסד כנושא מיושן וקשור לאסתטיקה בלבד. מחסור בשיתופי פעולה בין-ארגוניים ובין-מגזריים, מיעוט אכיפה, אי-ניצול משאבים כספיים זמינים והיעדר ידע מדויק על היקף התופעה במונחים כמותיים מדידים – מקשים על התמודדות עם התופעה (נגב, 2016).

עלויות

יש דרכים רבות להמחיש את הנזק שמסב הלכלוך והפסולת המושלכים במרחב הציבורי. יש נזקים אישיים, חברתיים, אקולוגיים וכמובן נזקים כלכליים שעלולים להתבטא בירידה בהיקף פעילות עסקית למשל תיירות (Al-mosa et al., 2017; Cingolani et al., 2016) או פגיעה במחירי דירות לדוגמה ירידה בביקוש לרכישת דירה בסביבה מלוכלכת ומוזנחת (Sun et al., 2020). לדוגמה, בארה"ב, העלות הישירה של איסוף הפסולת שהושלכה מגיעה לכ- 11 מיליארד דולר לשנה. באנגליה העלות מגיעה ל- 1 מיליארד לירות שטרלינג בשנה.

שיתופי פעולה

מתוך המחקר בולט היעדרה של שותפות ברמה הארצית והלאומית בין הרשויות, הארגונים בשטח ומשרדי הממשלה. המנהלים מבינים שרק שילוב וסנכרון בין שלושת התחומים העיקריים: חינוך והסברה, תשתיות, מניעה ואכיפה, יוכלו להביא לפתרון הבעיה. אולם, לבעלי התפקידים אין יכולת של ממש להוביל מהלך כזה מכיוון שכל אחד מהם אחראי רק על תחומו ואין גורם ממשלתי אשר מתכלל ביניהם.

תקציב ייעודי לנושא

הממשלה לא מקצה באופן קבוע ורציף תקציב המיועד לניקיון המרחב הציבורי בישובים או בטבע. לתחושת המשתתפים במחקר אין להם די תקציבים שיאפשרו להם לפעול בתחום. מחסור זה ניכר גם ברשויות איתנות כלכלית, ועל אחת כמה וכמה ברשויות החלשות ובארגונים המנהלים את השטחים הפתוחים. הסיבות למחסור בתקציבים הן מגוונות ביניהן: תשלומי ארנונה נמוכים, חוסר תקצוב משלים מהמדינה, עיכובים בירוקרטיים בקבלת התקציבים ומימושם וכן הפערים ההולכים וגדלים בין הרשויות. מרבית התקציב של הרשויות והארגונים מופנה בעיקר לתשתיות לאיסוף אשפה ופינוי ולניקיון המרחב הציבורי. כלומר לפתרונות קצרי טווח שלא מופנים ישירות לשינוי ההתנהגות ורק משאבים מועטים, אם בכלל, מוקצים לחינוך, הסברה ואכיפה – אשר להם השפעה ארוכת טווח.

קרן הניקיון

'הקרן לשמירת הניקיון' הוקמה מתוקף סעיף 10 בחוק שמירת הניקיון התשמ"ד-1984 ונועדה לרכז אמצעים כספיים לשמירה על איכות הסביבה כאשר אחת ממטרותיה היא שמירה על הניקיון במרחב הציבורי בין השאר על ידי מניעת השלכת פסולת. הקרן ניזונה בעיקר מכספי היטל הטמנה אשר רשויות ומועצות מעבירות אליה בגין הטמנת פסולת באתרים חוקיים. למרות שקיימים בקרן הניקיון מאות מיליוני שקלים, הכספים שבקרן כמעט ולא מנוצלים למימוש המטרה.

המלצות ליישום

- ✓ יש לנקוט פעולה מתוכננת ומובלת ברמה הארצית על ידי שותפות בין משרדי ממשלה בעלי אינטרס בנושא – משרד החינוך, משרד הפנים (רשויות), משרד התיירות, משרד הבריאות וכמובן המשרד להגנת הסביבה ובין רשויות מוניציפליות וארגונים. התוכנית צריכה לכלול הקצאת משאבים, חינוך והסברה, התאמת התשתיות ושדרוגן, נוכחות בשטח של גורמי אכיפה ונציגי הרשויות, הרחבת החקיקה ושיפור האכיפה. תוכנית זו צריכה להיבנות תוך התייחסות נפרדת לצרכים השונים במרחב הציבורי האורבני ובמרחב הציבורי הטבעי.
- ✓ על הממשלה להקצות באופן סדיר ושוטף תקציבים המיועדים לסיוע לרשויות ולארגונים לטפל בתחום זה ולבנות תוכניות ארוכות טווח המשלבות בין שלוש תחומים: חינוך והסברה, תשתיות, מניעה ואכיפה.

2. רשויות מוניציפליות

הרשויות המוניציפליות הן הגוף המרכזי בכל הקשור לניהול חיי היום יום של האזרחים. הן נדרשות לפעול כמעט בכל תחומי החיים והסביבה ובנוסף, מוטלת עליהן האחריות לוודא כי נשמרת רמת ניקיון טובה בתחומי הניהול שלהן. במסגרת המחקר המרואיינים סיפרו על הידע הנחוץ להם לעסוק בנושא, תפיסת האחריות שלהם ושל התושבים, ההשקעה בחינוך אל מול התשתיות, תפיסת היחסים בין הרשות לתושבים ונושאים נוספים.

חשיבות הניקיון בחיי התושב

בעלי תפקידים העידו כי הניקיון הוא נושא מרכזי וחשוב לתושבים. הציטוט הבא מדבריה של עובדת עירייה בתחום הקהילה בעיר גדולה במרכז הארץ ממחיש את חשיבות הנושא – "ככול שאני עובדת ביותר שכוונות עם יותר אנשים, המשפט הראשון זה נושא הניקיון שמפריע להם בשכונה, זה עולה בכל סקר, בכל שאלון, בכל מקום, כל פגישה עם תושב." כלומר, הציבור הישראלי מוטרד במידה רבה מנושא הכללוק.

הדרכים ידועות והאמצעים מוכרים אך הפעולות אינן מבוצעות

מן המחקר עולה שבמקרים רבים הדרכים להתמודדות ידועות ומוכרות, אך למעשה הדברים אינם יוצאים אל הפועל והפעולות המומלצות אינן ננקטות. ייתכן שאחת הסיבות לכך היא מיקוד שליטה נמוך בקרב בעלי התפקידים ברשויות המוליד תחושת חוסר מסוגלות ביכולתם לשנות את המצב. אחד הביטויים של מיקוד שליטה נמוך מוצג בתפיסת מנהלים בתחום החינוך והסברה הסבורים שהפתרון מצוי בשיפור האכיפה והתשתיות, לעומת מנהלים בתחום התפעול והאכיפה הסבורים שהפתרון לבעיה ימצא בחינוך והסברה.

לשם המחשה הנה דוגמאות מדברי כמה בעלי תפקידים רלוונטיים:

מנהלת אגף חינוך - "החינוך מתחיל בגיל מאוד צעיר מהבית. בתי הספר יכולים לחנך אבל זה לא מספיק, צריך לחנך את ההורים באמצעות הסברה במדיה ואכיפה. " כלומר, יש לנקוט בהסברה ואכיפה לשינוי התנהגות המבוגרים כדי שהחינוך בבתי הספר יהיה יעיל. כך למעשה מוטלת האחריות על ההורים ועל מי שאמון לשנות את הרגליהם ולא על בית הספר.

מנהלת חינוך ביחידה סביבתית - "[הכי חשוב זה] אכיפה... [אחר כך] פתרונות כמו פחים וכלי אצירה... [בסוף זה] החינוך... אם יש אכיפה אז אנשים לא עושים, הם מפחדים על הכיס שלהם." כלומר, מנהלות בתחום החינוך, אשר יכולות וצריכות לקדם את הניקיון באמצעות תהליכים חינוכיים ערכיים וארוכי טווח, מציגות את נושאי האכיפה, הסברה במדיה ותשתיות כנושאים מרכזיים ורק אחר כך את נושא החינוך.

מנהל מחלקת אכיפה - "אני חושב שחינוך צריך להיות ראשון, חינוך והסברה זה ביחד למעשה." כלומר, מנהל בתחום האכיפה, אשר יכול להשפיע על הניקיון באמצעות חלוקת התרעות ודו"חות לתושבים ולמבקרים מעדיף לא לעסוק בנושא ומפנה את האצבע לאגף חינוך והסברה.

מנהל אגף שפ"ע - "אני חושב ששני גורמים שצריכים לקבל את רוב התקציב, יותר מ-60-70 אחוז, הם חינוך והסברה."

כלומר, מנהל אגף שפ"ע אשר יכול לקדם את הנושא באמצעות שיפור תשתיות או דאגה לעובדי הניקיון מציע להשקיע את מירב התקציבים באגף אחר ולא בזה שהוא מנהל וזאת על אף שמרבית מנהלי אגפי השפ"ע מעידים כי רוב התקציב שלהם מוקצה לתשתיות ולניקיון המרחב הציבורי.

מעורבות של ראש הרשות ודוגמא אישית

מן המחקר עולה תחושה שהמסר והדוגמה האישית שמעבירים חלק מנבחרי הציבור הוא זלזול בטיפול בניקיון במרחב הציבורי ואי-קבלת אחריות על הנושא. יש מנהיגי ציבור שלעיתים מלכלכים בעצמם ובכך משמשים עבור הציבור מודל שלילי לחיקוי. מנגד ברשויות שבהן ראש העירייה נרתם לנושא, הוא מצליח להוביל אחריו את העובדים ואת התושבים והתוצאות בשטח שונות מערים בהן נושא הניקיון אינו גבוה בסדר העדיפויות של הרשות והמרחב הציבורי מלוכלך יותר.

חוסר בהון אנושי ובידע מקצועי

חשיבות הידע המקצועי וההון האנושי מוזכרים על ידי כמה מבעלי התפקידים, וכולם מדגישים ששניהם לוקים בחסר. כלומר, קיים מחסור במומחים ובאנשי מקצוע בעלי הכשרה בהיבטים תפעוליים, חינוכיים והסברתיים. החוסר במומחים פוגע ביכולת של הרשויות לנצל משאבים שיכולים לעמוד לרשותם ובתכנון נכון והדברים אמורים בעיקר לגבי תשתיות ותפעול, אך גם בתחומי אכיפה, חינוך והסברה.

מנהלים רבים הדגישו שלצורך תכנון התשתיות ומועדי פינוי פחים נדרשת מלאכת מחשבת ורמת תכנון כזו נמצאת בסתירה לכך שלא קיימת תקינה מקצועית לתפקיד של מנהלי אגפי שפ"ע, תחזוקה ותפעול. מחסור זה קיים בדרגים הניהוליים הבכירים, דרגות הביניים ובדרגים הנמוכים.

הציטוט הבא מדברי מנהל בכיר בעירייה בינונית במרכז הארץ ממחיש את התובנה - "מנהל אגף שפ"ע אין לו הגדרה מסודרת במשרד הפנים כמו כל תפקיד אחר. כמו שמהנדס עיר חייב להיות אדריכל או מהנדס וגזבר חייב להיות רואה חשבון. לכן יש לנו המון עובדים, מהותיים, שהם בלי השכלה או השכלה מאוד נמוכה והם הפכו למנהלי מחלקות בלי שום הכשרה". כלומר, אחת הבעיות באגפי שפ"ע שאין הגדרה לתפקיד ניהולי למרות שההיגיון מחייב שהם יהיו בעלי השכלה רלוונטית.

ציטוט נוסף מדברי אחד ממנהלי אגפי השפ"ע בעיר בינונית בצפון הארץ ממחיש את הנקודה - "אם תתני לי עכשיו חמישה מיליון שקל [לשיפור רמת הניקיון], אני לא יודע אם אני יכול לעשות בהם משהו כי אין לי את הזמן ואין לי את היכולת".

מדברים אלו עולה כי לעתים דווקא חוסר ידע והעדר מומחיות של העוסקים בתחום ולא רק בעיות תקציב הם הגורמים המגבילים את העיסוק בנושא. כפועל יוצא במקרים רבים תקציבים מועברים לפרויקטים נקודתיים ולא תהליכיים. מנהלי המחלקות רוצים הון אנושי פנימי שיסייע לפעול בתחום.

מחסור בתקציבים במועצות אזוריות

כאמור, נושא הניקיון אינו על סדר היום של הממשלה ומשום כך קיים מחסור בתקציבים לנושא. מן המחקר עולה הצורך המיוחד לתקצב את המועצות האזוריות שההכנסות שלהן מארנונה קטנות יחסית ולכן התקציב המוקצה לשמירה על הניקיון והמרחב הציבורי הוא תקציב קטן.

מועצות אזוריות נדרשות לנהל שטחי טבע גדולים המושכים מבקרים רבים בהיקף גדול פי כמה מתושבי המועצה ובעצם משרתים את כלל הציבור. לדוגמה, מועצה אזורית לחופי הים התיכון מתפעלת את הפסולת במספר חופים הפתוחים לציבור הרחב. עפ"י אתר המועצה מגיעים לחופי המועצה 2.5 מיליון איש בשנה בעוד שבמועצה חיים פחות מ-30,000 תושבים. ניכר כי קיים היעדר בחשיבה מערכתית. מצד אחד הוחלט שהחופים יישארו פתוחים לציבור הרחב, אך מצד שני לא הוגדר תקציב מספק קבוע ולאורך זמן שיאפשר לרשויות להתמודד עם היקף המבקרים ולהתמודד עם האתגר לשמור על ניקיון המרחב. כאמור, הרשויות המוניציפליות הן הגורם המרכזי המעביר כסף לקרן לשמירת הניקיון. גם במקרים שיש תקציב, כמו התקציב בקרן הניקיון, הוא נקודתי וזמני ואינו מייצר פתרון ארוך טווח שיאפשר התמודדות אמיתית.

'יחסי ספק לקוח' כדרך לתאר את היחסים שבין העירייה לתושבים

מן המחקר עולה שבעלי תפקידים ברשויות שואפים לקיים עם התושב קשר מסוג 'ספק - לקוח' כאשר תפיסה זו שמה את התושב במרכז, בדומה לשוק הפרטי, והרצון לתת לתושב את השרות הטוב ביותר כדי להגיע למצב של 'לקוח מרוצה'. 'אך אליה וקוץ בה', תפיסת יחסי 'ספק - לקוח' מעבירה את האחריות לשמירה על המרחב הציבורי והניקיון שלו מהתושב אל העירייה ועובדיה. הדבר מקשה על היכולת לשמור על הניקיון לאורך זמן ויוצר תרבות של הגשת תלונות על ידי תושבים על היעדר ניקיון כמו גם על התנהלות עובדיה.

חלק מבעלי התפקידים ברשויות שואפים לשנות את התפיסה של 'ספק - לקוח' והם מבקשים להגיע למצב של שותפות עם התושבים ויש לציין כי רשויות בודדות הצליחו, לאחר מאמץ רב, לייצר תחושה זו. לשם המחשה הנה ציטוט מדבריו של מנהל אגף תברואה בעיר גדולה במרכז הארץ - "התושבים הפכו ממש להיות שותפים שלנו, הממורמרים והכי קשים אלה שהיו מצלמים [לכלוך] ומלכלכים בפייסבוק הפכו להיות פשוט שותפים שלנו. שינוי יותר טוב מזה לא יכול להיות, מעבר לזה שהרחובות מבריקים, ממש!" כלומר, שותפות כזו בין עובדי הרשות לתושבים יכולה להגביר את תחושת השייכות ולהוביל לשינוי בהתנהלות ושיפור ברמת הניקיון במרחב הציבורי.

המלצות ליישום

- ✓ "ממני תראו וכן תעשו" - הטיפול בהשלכת הפסולת ושיפור ניקיון המרחב הציבורי צריכים להיות במקום גבוה בסדרי העדיפויות של ראשי הרשויות. כדי להצליח לשנות את רמת הניקיון במרחב הציבורי ביישוב, ראש הרשות חייב להיות רתום לנושא ולא רק בהקצאת משאבים, אלא גם לשמש דוגמה אישית לעובדי הרשות ולתושבים.
- ✓ יצירת מנגנון שותפות בין אגפי הרשות לפעולה משותפת סביב נושא שמירה על הניקיון וטיפול המרחב הציבורי.
- ✓ קביעת תקן מקצועי - לבעלי תפקידים ברשויות הקשורים לתחום הטיפול של אגף שפ"ע. תקן זה יקבע את בסיס הידע המקצועי הנדרש בתחומי העיסוק ויגרום להתמקצעות של בעלי התפקידים.
- ✓ יצירת יחסי שותפות – חיבור התושבים לתהליכים שנעשים בתוך הרשות כאשר המטרה היא לעבור מיחסי ספק - לקוח לתודעה של משתתף - יצרן. וזאת, בין היתר, תוך קידום פעולות לתכנון משותף של המרחב הציבורי אשר מוביל לחיזוק תחושת השייכות.

3. חינוך

משרד החינוך ומנהלי אגפי חינוך ברשויות כמעט ולא עוסקים בנושא

מן המחקר עולה כי מרבית מנהלי אגפי החינוך לא ציינו שהם עצמם הובילו תהליך חינוכי ברשות שבה הם עובדים, ולתחושתם החינוך לניקיון המרחב הציבורי אינו באחריותם. החינוך לניקיון נתפס כנושא שנמצא באחריות המשרד להגנת הסביבה והיחידות הסביבתיות, ולא כנושא שנמצא באחריות משרד החינוך. הציטוט הבא מדבריו של מנהל אגף שפ"ע ממחיש את הנקודה – "מערכת החינוך כשלה ולא הסבירה לאנשים למה חשוב לשמור על הניקיון במרחב הציבורי. יש לנו יחידה לאיכות סביבה, היא מתעסקת בזה ובתכנים הלימודיים מעט מדי ולא בכמות הנדרשת". כלומר לתפיסתו נדרשת פעולה חינוכית רחבה יותר. ציטוט נוסף מדבריו של ראש מינהל חינוך ברשות שמביט אל העתיד לאור ניסיון העבר – "אני יכול לומר שאם נעשה את העבודה שלנו בהסברה וחינוך, המצב יהיה טוב יותר. אם ניתן לגורל לעשות את שלו ונתנהג כפי שהתנהלנו עד היום, שזה די בסדר אבל לא מספק, אז כנראה שהמצב לא ישתפר מאליו". כלומר, הפעולות שמתבצעות כיום על ידי מנהלי החינוך ברשויות אינן מספיקות על מנת לייצר שינוי התנהגותי תרבותי לשמירה על הניקיון במרחב הציבורי.

"בבתי הספר מעבירים לתלמידים את המסר שמותר ללכלך"

למרות שאיפתם של בעלי התפקידים לחנך מגיל צעיר, בפועל במקרים מסוימים קורה ההפך – הילדים מקבלים מסר שהשלכת פסולת היא נורמטיבית, הילדים אינם שותפים לניקיון, והטיפול בניקיון נותר בתחומו של אב הבית ועובדי הניקיון.

הציטוט הבא מפיו של מנהל מהחברה האזרחית ממחיש את הנושא: "בעשורים האחרונים מחנכים אותנו מגיל צעיר לזרוק לכלוך. ילד בבית א' יכול להשאיר את הכיתה שלו מלוכלכת, הוא יבוא למחרת והכיתה תהיה נקייה אז הוא מפינים מגיל צעיר שהוא יכול לזרוק לכלוך. בבית הספר, במקום שבו הילד אמור לרכוש את הידע, הוא מקבל את הידע ההפוך, אומרים לו תלכלך, זה בסדר, יש כאן מי שמנקה. אם הנושא חשוב למשרד החינוך אז קודם כל צריך לתת הנחיה למורים - אל תלמדו לעולם במקום שלא מכבד אתכם. תתחילו את השיעור עם דקה של סדר וניקיון. אין ניקיון בכיתה? אני [כמורה] לא מלמד".

למעשה, היעדר העיסוק בנושא והעברת האחריות לניקיון הכיתה מהמורה והתלמידים לאב הבית ולעובדי הניקיון יוצר חינוך הפוך, המרגיל את הילדים שאין זה תפקידם לאסוף פסולת אלא עבודתם של אחרים.

יחידות סביבתיות נכנסו לוואקום שיצר משרד החינוך

מי שלקח אחריות על החינוך לשמירת הניקיון במרחב הציבורי הן היחידות הסביבתיות של המשרד להגנת הסביבה אשר במובן מסוים נשאבו לוואקום שנוצר.

היחידות הסביבתיות תלויות במקרים רבים בתקציבים אשר מקורם בקולות קוראים. הנה ציטוט מדבריה של מנהלת יחידה סביבתית - "עניין התקציבים הוא בעייתי, בתוך הרשות בדרך כלל אין הרבה תקציבים {לחינוך סביבתי}, אנחנו פועלים תחת 'קולות קוראים' של המשרד להגנת הסביבה לרוב ומשם בא הכסף." כלומר החינוך בנושאים מסוג זה, לא מתקצב על ידי הרשות ותלוי בתקציבים שמקצה המשרד להגנת הסביבה.

אחד המרואיינים מעידים כי יחידות סביבתיות הן אלו שלקחו על עצמן את החינוך לשמירת הניקיון במקום משרד החינוך, מאידך, הן עמוסות בעבודה ולא בהכרח פנויות להתמודד עם החינוך לשמירת הניקיון. הנה ציטוט מדבריה של מנהלת יחידה סביבתית - "זה לא עיקר העבודה שלנו כיחידה הסביבתית. אנחנו מתמודדים עם הרבה מאוד דברים אחרים שהם לא דווקא הנושא של הפסולת." כלומר גם התקציבים המעטים המוקצים לחינוך סביבתי, במקרים רבים מופנים לשורה ארוכה של נושאים ולא בהכרח להטמעת ערך הניקיון והתוצאה ניכרת בהיקף הלכלוך במרחב הציבורי.

ימי ניקיון עדיין הכלי המרכזי

מתוך המחקר עולה כי העיסוק בנושא ניקיון המרחב הציבורי מצומצם מאוד ומתרחש בעיקר סביב פעילויות יום הניקיון. ימי ניקיון אינם תחליף לתהליכים חינוכיים ולמעשה הם מעבירים מסר ש"מישהו אחר מנקה במקומי". נשמעו טיעונים שימי ניקיון מזיקים יותר ממועילים ונשמעו טיעונים שימי ניקיון מתקיימים בשל הנראות שלהם והפרסום היח"צני שמלווה אותם.

המלצות ליישום

- ✓ שילוב נושא השמירה על המרחב הציבורי בתוכנית לימודים כלל-ארצית המובלת על ידי משרד החינוך ואנשי הוראה.
- ✓ נדרשת שותפות עם המשרד להגנת הסביבה וגופים חיצוניים.
- ✓ בבסיס התוכנית צריכה לעמוד הגישה של קבלת אחריות אישית על המרחב הציבורי והתפיסה של חשיבות הניקיון במרחב הציבורי כערך חברתי.
- ✓ קידום יוזמות מקומיות ועידוד תוכניות חינוכיות בכל בתי הספר ברשויות; פיתוח יוזמות של חינוך סביבתי מבוסס-מקום שיוצרות תחושת שייכות ליישוב, לקהילה ולטבע המצוי בו ובסביבתו. חיזוק תחושת השייכות והחיבור לקהילה ולטבע מביא ללקיחת אחריות על המרחב הציבורי ולהפחתת הלכלוך.

4. הסברה

במסגרת המחקר המרואיינים סיפרו, בין היתר, על הניסיון שלהם בהפעלת 'הסברה אישית' ועל יעילות ההסברה ומנגד על השימוש הנדיר הנעשה בכלי ההסברה.

ההסברה היא אפקטיבית

מהמחקר עולה כי בעלי התפקידים סבורים כי הסברה ופרסום הם כלים מהותיים וחשובים. קיימים כלים רבים המשמשים להסברה כמו כלי תקשורת, קבוצות במדיות חברתיות, שילוט והסברה פנים אל פנים. נראה כי

ההסברה במרחב האורבני מתבצעת יותר במדיה חברתית ושלטים ואילו באתרי הטבע התנסו יותר בהסברה אישית וביכולת שלה להשפיע על הציבור, חלק מבעלי התפקידים אף הפעילו צוותי הסברה בעבר וראו את היכולות אך, מתברר כי, רק מעטים בחרו להשתמש בהסברה לאורך זמן אף כי יעילותה הוכחה. לשם המחשת הנקודה נצטט מדבריהם של מספר בעלי תפקידים.

הנה ציטוט מדבריו של מנהל אתרי טבע - "עובדים שמסתובבים בחניונים. בעיקר בחגים העמוסים ומדברים עם אנשים ומסבירים להם, מחלקים שקיות... בכל החניונים שהצבנו אנשים כאלה, זה לא קרה מספיק ולא קרה הרבה [ובכל זאת] ראינו שיפור אדיר במצב הניקיון". כלומר המנהל מעיד על אפקטיביות מידית של ההסברה בשטח.

מנהל אחר מתאר כיצד ההסברה יכולה לשפר את התנהגות המבקרים ולדייק התנהלות נכונה עם הלכלוך בטבע: "אלה שחושבים שלאסוף את האשפה ולתלות על השיח [זה בסדר] זקוקים שיהיה שם מישהו ויגיד להם: "אל תעשה ככה אלא תעשה ככה [וזוה צריך להיות] בזמן שזה קורה". כלומר, לדעת מנהל האתר, אנשים רבים אינם רוצים או מתכוונים להשליך פסולת משום שהם אינם רוצים להיות 'הישראלים המלכלכים'. לדבריו הם רק זקוקים להכוונה כיצד עליהם לנהוג נכון. מסבירים בשטח מספקים את ההכוונה הזו.

מנהל אחר מציין את החשיבות של ביצוע הסברה מותאמת לאתר. - "בעבר היינו שמים דוכן בכניסה מתוך מחשבה שכל מי שנכנס עובר דרכו, אבל אנשים היו לחוצים להגיע לים, ומצאנו שזה הרבה יותר אפקטיבי שכן אדם מסתובב ביניהם. הוא עובר [ומסביר], הם [המבקרים] כבר טבלו במים, הם יותר רגועים והם מסוגלים להקשיב." כלומר, כשהמבקרים נמצאים במצב שהתמקמו באתר הם נכונים יותר להקשיב לדברי ההסבר.

הסברה היא חשובה ואפקטיבית אך השימוש בה מזערי

למרות ההבנה כי הנוכחות של צוותי הסברה מרתיעה אנשים מללכלך, בפועל יש רק מעט פעילות הסברה באתרי הטבע. הנה ציטוט מדבריו של מנהל נוסף של אתרי טבע – "בקיץ.. הייתי שבועיים בנהר הירדן.. לא ראיתי איש ציבור מסתובב. ראיתי כמויות אדירות של פסולת, כמויות מטורפות. אין שלטים אין מי שמסביר אין אנשים שעוברים ואומרים לך 'חבר, יופי שבאת, בבקשה קח את הפסולת איתך'". כלומר, ניתן לראות כי גופים שאחראים על ניהול המרחב הציבורי הטבעי אינם נוכחים בצורה מספקת בשטח ובדגש על סופי שבוע כאשר מבקרים רבים מגיעים אל אתרי הטבע.

מדברי המרואיינים עולה כי כשהמסבירים פונים באופן אישי אל המבקרים ומבקשים שיקפידו על הניקיון, למרות שאין להם סמכות אכיפה, הם מצליחים להשפיע לטובה על המבקרים ולהפחית את תופעת השלכת הפסולת בטבע. עוד ניתן להבין כי הסברה אישית פרונטלית מחליפה את המסר: "יש מי שינקה אחריו". כלומר במקום לנקות אחרי מבקרים, פונים אליהם בבקשה לקחת אחריות ולשמור על הניקיון והפניה מתבצעת באופן מכבד ובהתייחסות לסיטואציה בה נמצאים המבקרים.

פעילות ההסברה נתפסת כעבודה מקצועית אשר יש לבצע בצורה רציפה ובמקומות רבים אך למרות זאת הסברה מבוצעת בעיקר בחגים, באתרים מסוימים והרבה פעמים על ידי מתנדבים ולא על ידי אנשים שהוכשרו לכך.

התאמת ההסברה לקהל היעד והסברה ברשתות חברתיות

עם ישראל והחברה הישראלית אינם מקשה אחת אלא קיבוץ גלויות ותרבויות אשר נהוג לתאר כפסיפס אנושי מרתק. הגיוון רב התרבותיות מייצרים את הצורך לבצע התאמות הסברה לקהל.

הנה ציטוט מדבריו של מנהל אגף שפ"ע בעירייה בינונית במרכז הארץ - "דתיים, חילונים, ערבים, נוצרים, ילדים, תינוקות ומבוגרים – לכל מגזר צריך לעשות הסברה וסרטונים ודוגמאות. אני מאמין שזה יעזור". כלומר כדי להתאים את המסר והשפה לקהל היעד על מנת להצליח להשפיע. מנהל ארגון אזרחי משתף בהסברה מכוונת לצעירים: "הקמנו [בעמותה] צוות מדיה בנישה של צעירים, באמצעות טיקטוק ואינסטגרם ופייסבוק. הגענו בטיקטוק לכמעט 200 אלף איש, כולם מתחת לגיל 27, שראו סרטונים שקשורים לזריקת סיגריה בחוף הים." כלומר ניתן לייצר הצלחות בהסברה לצעירים על ידי שימוש במדיה רלוונטית כמו טיקטוק וע"י התאמת השפה והמסרים.

מנהל אגף חינוך בעיר חרדית הסביר: "פרקטיקה והסברה נכונה, צריך לדייק את המסרים. המדרשים או ההלכות מדבר לכל בן תורה, אדם שגדל בסביבה תורנית מתחבר וזה נשמע לו חלק אינטגרלי מה D.N.A שהונחל לו ושהוא מנחיל לילדיו." כלומר, במגזר החרדי ישנה המלצה להתחבר לנושא הניקיון במרחב הציבורי מתוך ההלכות ברמת השפה וברמה הערכית חינוכית. כלומר כדי להגיע לציבור החרדי יש לייצר קמפיין הסברה או הסברה אישית אשר יהיו מותאמים למגזר זה. חלק מהמראיינים ציינו שלעיתים דווקא קל יותר לבצע הסברה לציבור הדתי.

המלצות ליישום

- ✓ יצירת רצף צוותי הסברה במקסימום אתרי טבע באופן רציף ומקצועי. בדגש על ימי עומס כמו סופי שבוע, חגים וחופשים ובדגש על פעילות באזורים עמוסי מבקרים.
- ✓ ביצוע הכשרה לצוותי הסברה לצד הכשרה לצוותים מקומיים והכשרת צוותים מהחברה האזרחית.
- ✓ ביצוע הסברה בדגש על העברת האחריות לשמירה על הניקיון של המרחב הציבורי אל האזרח עצמו. ההסברה מבהירה את כללי ההתנהגות המצופים בדגש על התנהגות שתכליתה שמירה על הניקיון. לדוגמה: מדוע אין להשאיר שקית מחוץ לפח, חשיבות ההשלכה של בדלי סיגריות אל מאפרה ועוד. ההסברה מדגישה את ההשלכות של התנהגות נכונה.

5. חקיקה ואכיפה

על אכיפת חוק הניקיון מופקדים ארגונים רבים, בין היתר: משטרת ישראל, פקחי המשטרה הירוקה, פקחים ברשויות, פקחי רשות הטבע והגנים, פקחי קק"ל ונאמני ניקיון של המשרד להגנת הסביבה אשר בסמכותם רק לדווח למשרד על השלכת פסולת מרכז. אף שיש בישראל חקיקה ברורה בנושא, ואף על פי שחוק הניקיון מאפשר הטלת קנסות ורישום פלילי בגין השלכת פסולת במרחב הציבורי, בפועל אין כמעט אכיפה. הסיבה העיקרית לכך היא תרבות של היעדר אכיפה בישראל במגוון תחומים הקשורים למרחב הציבורי.

לדעת בעלי תפקידים רבים ללא האכיפה אי אפשר לפתור את בעיית השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל. גורמי האכיפה בשטח מעידים על קשיים רבים, כמו הקושי להוכיח את השלכת הפסולת בפועל והשתמטות של משליך הפסולת וזאת לצד מיעוט תקני אכיפה. אנשי אכיפה אומרים את הדברים בצורה סמויה. "אנחנו לא יכולים לעשות שום אכיפה רצינית כי כרגע במדינת ישראל רוב האוכלוסייה מלכלכת." במילים אחרות הפקחים ייכנסו לתמונה כאשר היקף משליכי הפסולת יצומצם משמעותית ממצב שבו רבים מאוד משליכים פסולת אישית למצב שבו רק אחוזים בודדים באוכלוסייה ישליכו פסולת. קשה לבצע אכיפה על רוב הציבור וכאן עולה סוגיית הביצה והתרנגולת. מצד אחד, הקושי לאכוף כאשר רוב הציבור פועל בניגוד לנורמה ומצד שני הקושי לשנות את ההתנהגות ללא אכיפה.

חלק מהמשתתפים העידו על הקושי לאכוף השלכת פסולת עקב פוליטיקה של רשויות וארגונים. הנה הסבר: ראש רשות עושה יום יום 'חשבון פוליטי', מתוך פעולה זו הוא עלול להבין כי התעמתות עם תושבים בנושא הניקיון וחלוקת דו"חות עלולה להרגיז את התושבים ועלולה אף להרחיק ממנו מצביעים ומשום כך הוא עשוי להנחות את הפקחים להימנע מחלוקת דו"חות. בנוסף, עולה מן המחקר שלמרות יעילותן של חקיקה ואכיפה, רשויות רבות לא יודעות לנצל חוקי עזר קיימים ולקדם חוקי עזר חדשים.

אין כמעט גביית קנסות המוטלים עפ"י חוק הניקיון

השלכת פסולת במרחב הציבורי נחשבת לעבירה פלילית ועל פי אתר המשרד להגנת הסביבה, הקנס בגין השלכת פסולת יכול להגיע עד ל-3,000 שקל. עם זאת, בפועל קשה לאכוף את החוק הן ביישובים והן באתרי הטבע והנוף.

נאמני ניקיון אינם מוסמכים לדרוש מאנשים שיזדהו בפניהם, וב-2019 בגלל קשיים בירוקרטיים לא נגבה אף אחד מהקנסות שרשמו נאמני הניקיון. כאמור יש שורה של ארגונים אשר מוסמכים לאכוף את חוק הניקיון אך מתברר שגביית קנסות אלו כמעט ואינה מתבצעת. כך לדוגמה ב-2019 הוטלו 9,483 קנסות בסכום מצטבר של יותר מ-2.56 מיליון שקל, אך שיעורי הגבייה היו נמוכים והסתכמו ב- 8.2% מסכום הקנסות הכולל (טרואן, 2020)

פקחי רשויות מקומיות ומועצות אזוריות פועלים בהתאם למדיניות ברשות, אך לרוב אינם נוהגים לאכוף השלכה של פסולת אישית ומתמקדים בעיקר בהשלכת פסולת בנפח גדול כגון פסולת בניין שמושלכת במרחב הטבעי. בנוסף, אין גוף ארצי המרכז את הפעילות, מתכלל אותה ומרכז את כל המידע הרלוונטי.

המלצות ליישום

- ✓ הגברת האכיפה ברמה הארצית תוך הצבת יעדים כמותיים ויצירת גוף לשיתוף פעולה של כל הגורמים הרלוונטיים.
- ✓ הקצאת משאבים להרחבת תחום האכיפה וההרתעה ברמה הארצית.
- ✓ התאמת חוק הניקיון בדרך שתקל לאכוף ולהטיל קנסות על אדם שמשליך פסולת במרחב הציבורי. התאמה זו תאפשר לפקחים ולעובדי הרשויות והארגונים לאכוף את החוק ביתר קלות.
- ✓ ברמה המקומית – הרחבה של מערך אכיפה ברשות לטיפול ממוקד בהשלכת פסולת במרחב הציבורי. קידום תקנות ויישום חוקי עזר בכל הנושאים הקשורים לניקיון.

6. תשתיות ופחים

במסגרת המחקר המרואיינים סיפרו, בין היתר, על השינויים בסוגי התשתיות, על השפעת התשתיות על התושב, על הצורך לתחזק פחים קטנים ועוד.

הרבה פחים קטנים או פח אחד גדול?

בשנים האחרונות החלו ברשויות רבות להחליף את הפחים הקטנים בפחים טמוני קרקע. היתרונות של פחים טמוני קרקע: נפח הפח גדול מאוד, גוף הפח נסתר מן העין. חסרון מרכזי: יש פחות פחים והמרחק בין פח לפח גדל ועל כן התושב צריך ללכת מרחק רב יותר כדי להגיע אל הפח.

הנה ציטוט מדבריו של מנהל אגף תפעול בעירייה בינונית אשר מתאר את התנהגות התושבים לאחר החלפת פחים קטנים בפחים טמוני קרקע – "הפרט [התושב] התרגל שהוא יוצא מהבית ופחות ממטר יש לו את פח

האשפה. במקום עשרות פחים, אני שם [פח] מוטמן בקצה הרחוב, המרחב יראה הרבה יותר מסודר אבל משה שגר 100 מ' מהפח לא ייקח את השקית וילך ברגל לפח. כלומר לאחר החלפת הפחים הקטנים בפחים טמוני קרקע יש לבצע הסברה כדי להבהיר לתושבים שהפתרון הוא לטובתם ולטובת מראה הרחוב ומשום כך, עליהם כתושבים לשנות הרגלים כדי להיות חלק מהפתרון ולא חלק מבעיה.

הנה ציטוט מדברי מנהלת אגף שפ"ע ברשות אשר מספרת על הקושי בתחזוקת האשפתונים [פחים קטנים] - "אשפתון זה סיוט. מאוד קשה לעמוד בקצב של הפח הזה, הוא מתמלא מהר מידי והאדם שמנקה את הרחוב כבר עשה את הסבב, הוא כבר.. [רוקן את] האשפתון הזה, הוא יחזור רק למחרת בבוקר אז האשפתון יישאר מלא." כלומר היכולת לחזות את הזמן שבו יתמלא הפח ולהתאים את הפינוי מאוד מורכבים.

יש פסולת? נביא עוד פחים..

הגישה השמרנית סוברת שכדי להתמודד עם עליה בכמות הפסולת באתרי טבע יש להוסיף פחים. גישה זו זוכה לביקורת, כפי שעולה מדבריו של אחד ממנהלי אתרי הטבע במרכז הארץ – "לצערי בהרבה מקומות עד היום גישת הטיפול באשפה הייתה גישה שמרנית, של פעם, כזאתי שעדיין נהוגה בחלקים גדולים של ישראל. יש בעיה של אשפה אז עושים שני דברים. אחד, שמים הרבה שלטים, אסור לזרוק זבל וכן והלאה. והשני שמים המון פחים, והפחים הם קטנים והם רבים והם מעוצבים והם עולים הרבה כסף ואז החיות הופכות אותם אז שמים גם מכסים שהחיות לא יהפכו אותם. ועל עוד אשפה מגיבים בעוד פחים." כלומר, עצם העובדה שהביאו עוד פחים לא בהכרח תרמה לשיפור ברמת הניקיון ולשינוי בהתנהגות המבקרים.

ניסוי הוצאת הפחים מאתרי טבע

בישראל נערך ניסוי של הוצאת פחי האשפה מאתרי טבע והחלפתם בשילוט המבקש מהמבקרים לפנות את הפסולת מהאתר בעת העזיבה. הניסוי נערך בעקבות הצטברות גדולה של פסולת באתרי טבע ובפארקים באזור ירושלים. לדברי מובילי הניסוי, כמות הפסולת ירדה בצורה משמעותית באתרים אלה והניסוי הורחב לאתרים נוספים. חשוב לציין כי הניסוי לא נבדק או תועד במחקר אקדמי (סופר 2017).

הנה עוד ציטוט מדבריו של מנהל מספר אתרי טבע במרכז הארץ, גם הוא תאר ניסוי מוצלח המשלב הוצאת פחים קטנים ואשפתונים והחלפתם בפחים גדולים. "הבנו שהפחים הקטנים זה מפגע [חשבנו איך יוצרים מצב של 'אין פחים אבל יש פחים'. החלטנו לשים בכל חניון פח אחד, בחניון ענק שני פחים גדולים. לא כל כך עסקנו בעיצוב שלהם. היום אנחנו [קצת] חושבים על זה.. אנחנו משתמשים בפחי 1,100 ליטר. שמנו שלט "אנא פנה את האשפה למכולה המרכזית בחניון", מה שקרה באופן מידי החניונים הגדולים (שהם הדבר הכי בעייתי מבחינתנו), נהיו נקיים יותר, והקבלן אשפה גם דיווח באופן מפתיע שכמויות הזבל שהוא מוציא הן יותר קטנות קצת. לא בהרבה אבל קטנו."

לסיכום, תשתיות מתאימות וטובות לטיפול בפסולת במרחב הציבורי הן הכרח על מנת שיהיה נקי. נדרשת מלאכת מחשבת להתאים את סוג כלי האצירה, מועדי הפינוי וכן כמות ומועדי הניקיון על מנת לשמור על מרחב ציבורי נקי.

המלצות ליישום

- ✓ להתאים את התשתיות לאופי התושבים והמבקרים. זאת יש לעשות לאחר בדיקה יסודית של הצרכים וסקירת המצב ברשות. מה שעובד במקום מסוים לא בהכרח יצליח באחר ולהפך.
- ✓ יש לבחור כלי אצירה שאפשר לפנותם בקצב גדול יותר מקצב המילוי שלהם. יש להתאים את תדירות הפינוי למועדים השונים ולהביא בחשבון תקופות של עומס. יש לוודא שכלי האצירה אינם ניתנים לנבירה על ידי בעלי חיים. במקומות מסוימים יש להתאים את הפחים לילדים ולקשישים.

יש להקפיד על ניקיון מכלי האצירה ולדאוג שיהיו מזמינים להשלכה. פח שעולה על גדותיו יוצר נזק כפול.

7. התנהגות

במסגרת המחקר העידו המרואיינים על התנהגות הקהל אותו הם פוגשים במסגרת עבודתם או עשייתם החברתית ציבורית. ציטוט של אחד מהם מעיד על תפיסתם "לזרוק לכלוך, לצערי הרב, בעם ישראל זה נורמטיבי."

כולם מלכלכים, אין טיפוס מסוים שמלכלך,

הצורך להבין מי משליך פסולת מעסיק את המרואיינים וכולם מסכימים כי השלכת הפסולת מתבצעת על ידי אנשים שונים: צעירים ומבוגרים, משכילים וחסרי השכלה, משכבות סוציו אקונומיות חזקות וחלשות, מכל העדות וכן מכל קשת האדיקות הדתית מחילוניים ועד חרדים. הנה ציטוט אשר מאפיין את תחושת חלק מבעלי תפקידים לגבי חוסר היכולת לאפיין את הטיפוס המלכלך - "זה כלל האוכלוסייה. אי אפשר לעשות את החלוקה לא לפי הדיורג הסוציו האקונומי, לא לפי הרקע התרבותי, ממש לא, ומי שעושה את זה לפי דעתי הוא פשוט לא מבין. זו בעיה כלל ארצית. זו מגפה לאומית." כלומר לתפיסתם של חלק מבעלי התפקידים לא קיים רקע דמוגרפי משותף של משליכי הפסולת.

בחישים השנים האחרונות בוצעו בכל העולם מחקרים רבים שעסקו באפיון התנהגות השלכת הפסולת על פי מאפיינים דמוגרפיים. בחלק מהמחקרים בוצעו תצפיות ורובם התבססו על הצהרה של הנשאלים לגבי התנהגותם. חלק מהמחקרים מראים כי על פי מאפיינים דמוגרפיים - אין הבדל בהתנהגות השלכת פסולת. וחלק מהמחקרים מעידים על תכונות דמוגרפיות שונות.

תופעת השלכת פסולת אישית למרחב הציבורי הינה בעיה סביבתית חברתית גלובאלית. תופעה זו רק הולכת ומחמירה בעשורים האחרונים בעקבות הגידול באוכלוסייה וכן בעקבות המעבר לצריכה של מוצרים בלתי מתכלים.

במחקר שנערך בארצות הברית לדוגמה, בשנים 2006-2008, נערכו תצפיות על כ- 10,000 אנשים במקומות ציבוריים, נמצא כי 17% מהם השליכו פסולת אך בסקר טלפוני שהתקיים בו נשאלו תושבים על הרגלי השלכת הפסולת, 43% הודו כי השליכו פסולת בחודש האחרון.

אנחנו זורקים מכל הבא ליד..

הנה ציטוט מדבריו של אחד ממנהלי ארגוני החברה האזרחית לגבי מה משליכים - "כמעט כולנו מלכלכים, בדרך כלל דברים קטנים שאנחנו לא מייחסים להם חשיבות. זה מתחיל מבדלי סיגריה ומכרטיסי אוטובוס ומסטיקים... היינו בכספומט, הוצאנו כסף, הפתק נפל, אנחנו מתעלמים, זה כבר לא שלנו יותר. שתינו כוס קפה באריזת קרטון, השארנו אותה רגע והלכנו, זה כבר לא שלנו." סקר הפסולת שנעשה על ידי המשרד להגנת הסביבה מראה שהפסולת הנפוצה ביותר במרחב הציבורי היא בדלי סיגריות.

העברת האחריות על השלכת הלכלוך מאדם לאדם,

מאפיין נוסף לתופעת הלכלוך הוא התחושה ש"אני בסדר האחרים לא בסדר". רבים מציגים עצמם כשומרים על הניקיון וטוענים שהאחרים מלכלכים. הנה ציטוט מדבריה של מנהלת של אגף שפ"ע שתיארה מחקר שנערך בבאר שבע בנושא תפיסת הלכלוך - "כל אחד הסביר למה האחרים זורקים אשפה. זה לא אני, זה

השבן. זה לא תושבי העיר, זה האורחים. זה לא מהרחוב הזה, זה מהרחוב האחר. כל אחד רואה את האחרים, אנשים לא רואים את עצמם." כלומר, הגישה הנפוצה שעולה כאן היא של הפניית אצבע מאשימה אל האחר, ולא תפיסה של האחר הוא בעצם - אני.

דפוסי התנהגות - הרגלים

אנשים עלולים להשליך פסולת מתוך הרגל, מכיוון שחזרו על התנהגות מסוימת אלפי פעמים. התנהגות זו יכולה להיות טבועה כה עמוק עד שהם אף אינם מודעים לבחירה בפעולה זו. התנהגויות לא-מודעות אלו מוטבעות במסלולים העצביים של האדם, והן כה מושרשות עד שהן עמידות מאוד בפני שינויים (Spehr & Curnow, 2015).

הקשר בין תחושת שייכות ותחושת קהילתיות לעומת תחושת ניכור בהקשר של השלכת פסולת

כאשר לקבוצת אנשים יש תחושה חזקה של קהילתיות ושל קשר למקום תתפתח בקרבם תחושה של בעלות משותפת על המרחב ותחושה זו מובילה לתחושת אחריות משותפת למקום, ואז השלכת הפסולת והשחתת הסביבה פחות נפוצים. נמצא שבמקומות שיש בהם תחושה של קהילתיות אנשים נוטים פחות להשליך פסולת וללכלך (Spehr & Curnow, 2015).

זאת בניגוד לתחושת ניכור, שמקורה יכול להיות בהיעדר סולידריות חברתית או שהיא יכולה לנבוע מתחושה של איבוד שליטה וחוסר אונים. הפרט מאמין שהוא חסר אונים להשיג מטרות רצויות.

מחקרים מעידים שלעתים העיר יוצרת תחושות ניכור אצל תושבים באופן סובייקטיבי בעיקר בגלל קשרים חברתיים חלשים, בהשוואה לסביבה הכפרית שבה אנשים מכירים זה את זה. כלומר, הסביבה שבה אדם חי משפיעה על תחושת הניכור או השייכות שלו. יש השערה שאנשים שמתגוררים בשכונות בעיר שבהן השליטה החברתית נשברה ותחושת הניכור גדולה תהיה יותר השלכת פסולת בד בבד עם תופעות אחרות כמו ונדליזם ופשע (Geis & Ross, 2018).

השלכת פסולת אישית במרחב הציבורי בישראל, אפיון התופעה ודרכים להתמודד איתה

1. מבוא

עמותת נקי לתרבות הניקיון בישראל היא עמותה שחבריה הם יזמים וחזונים – ישראל נקייה. העמותה יוזמת ופועלת במגוון תחומים: חינוך, הסברה, מחקר ופיתוח, במטרה להקטין את תופעת השלכת הפסולת האישית במרחב הציבורי בישראל. העמותה הצטרפה לחברה להגנת הטבע ויחד הקימו בספטמבר 2020 את מיזם "אכפת לי". מטרת המיזם היא חיבור צעירים לנושאים הקשורים בשמירה על הסביבה ועל הניקיון במרחב הציבורי.

העמותה הזמינה את המחקר הנוכחי כדי לאפיין את התופעה ולהציג עבור מקבלי ההחלטות את הקשיים שאיתם מתמודדים בעלי התפקידים המנהלים את המרחב הציבורי ברשויות, במועצות האזוריות, בעיריות, בארגונים ובמשלה. בד בבד, השאיפה היא ללמוד ולהכיר גם את דרכי הטיפול והפתרונות המגוונים לסוגיה זו כדי להציג בפני מקבלי ההחלטות בישראל. מטרת המחקר היו אפוא לאפיין את תופעת הלכלוך במרחב הציבורי ובד בבד למפות את ההצלחות, הקשיים ודרכי ההתמודדות עם התופעה בארץ ובעולם, כפי שזו נתפסת אצל בעלי תפקידים המנהלים את המרחב הציבורי ומטפלים בשגרה בסוגיה זו הן בהיבטים תפעוליים, הן בהיבטים חינוכיים, כולל הסברה, והן בהיבטים חוקיים. לשם כך נערכו ראיונות עומק עם 53 בעלי תפקידים ניהוליים במרחב הציבורי: 15 מנהלי אגפי שפ"ע (האגף לשיפור פני העיר), תברואה ותפעול, 12 מנהלים באגפי חינוך, 7 עובדי יחידות סביבתיות, מנהלים ורכזי חינוך סביבתי (להלן: חנ"ס). כמו רואיינו 7 מנהלי אתרי טבע מארגונים שמנהלים שטחים אלו כמו קרן קיימת לישראל (להלן: קק"ל), ורשות הטבע והגנים (להלן: רט"ג). רואיינו 4 נציגים של עמותות וארגונים העוסקים בניקיון המרחב הציבורי במרחב העירוני ובטבע וכן 2 אנשי אקדמיה העוסקים בתחום.

תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי הנפוצה בישראל קשורה לתרבות מקומית, להיסטוריה ולפוליטיקה מקומית (Carmi, 2019), ולכן חשוב לבחון אותה לעומק ובהרחבה. תופעה זו נחקרה רבות בעולם, אולם בישראל, ככל הידוע לנו, נערכו מעט מחקרים שעוסקים בהתנהגות הקשורה לתופעה זו, לכן יש צורך במחקר עומק אקדמי בנושא, שיוכל לסייע לעמותת נקי להגדיר כיווני פעולה ולסייע לה להשפיע על מקבלי ההחלטות, בהתבסס על מחקר ושיקול דעת מעמיק. כמו כן המחקר יכול לשמש מצע ללמידה משותפת של כל הארגונים והגופים הפועלים לצמצום תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי ולשיפור הניקיון בו.

דוח זה מציג את הממצאים העיקריים שעולים מן המחקר לצד סקירת ספרות הכוללת רקע תאורטי על תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בעולם ובישראל. בדוח מפורטת שיטת המחקר, משתתפיו, כלי המחקר ודרך איסוף הנתונים וניתוחם. ממצאי המחקר מציגים את תפיסתם של בעלי תפקידים ניהוליים במרחבים אורבניים ובמרחבי טבע, וכוללים התייחסות לניקיון במרחב הציבורי, אפיון של תופעת הלכלוך ושל התנהגות השלכת הפסולת, וכן מציגים מגוון דרכים לטיפול בבעיה וכוללים תיעוד של ניסיונות מוצלחים שנצברו בישראל ובעולם. בסוף המסמך מוצג דיון ומסקנות והמלצות להמשך פעולה.

2. סקירת ספרות

תופעת השלכת פסולת אישית למרחב הציבורי היא בעיה סביבתית חברתית כלל-עולמית. תופעה זו הולכת ומחמירה בעשורים האחרונים בעקבות הגידול באוכלוסייה וכן בשל מעבר לצריכה של מוצרים בלתי מתכלים (Almosa et al., 2017b; Brown, 2015; Cingolani et al., 2016; Weaver, 2015).

לכלוך במרחב הציבורי מוגדר כפריט של פסולת מוצקה שאינה נמצאת במקום הרצוי, החל מפריטים קטנים כמו בדלי סיגריות ועטיפות ממתקים ועד לפסולת בניין ומכונות נטושות. במחקר זה נתייחס לתופעה זו בדגש על ההתנהגות האישית של השלכת הפסולת האישית במרחב הציבורי. מחקרים מראים שלהתנהגות זו השפעה בלתי מבוטלת על כמות הפסולת והלכלוך והיא הגורם העיקרי לכלוך במרחב הציבורי. ההערכה היא שבין 70% ועד 90% ממקור הפסולת הוא בהשלכת פסולת אישית למרחב הציבורי (Schultz et al., 2013).

לאורך השנים נבחנה השלכת הפסולת על פי מסגרות תאורטיות שונות מכמה תחומי מחקר כמו פסיכולוגיה התנהגותית וסביבתית, שיווק חברתי ותחום חדש יחסית – פסיכולוגיה קהילתית (Kollmuss & Agyeman, 2002; Mannetti et al., 2004; Schultz et al., 2013). מחקרים שבחנו תופעה זו נערכו במגוון מדינות בעולם, הן במדינות מתפתחות והן במדינות מערביות מפותחות (Almosa et al., 2017a; Campbell, 2007; Moqbel et al., 2020; Schultz et al., 2013). מחקרים במדינות המתפתחות מעידים על היקף התופעה במדינות אלו. לדוגמה, בתצפיות שנערכו בפארקים ציבוריים בערב הסעודית נמצא ששיעור התושבים שהשליכו פסולת אישית למרחב הציבורי עמד על 48.9%, מתוכם 40.7% עשו זאת במכוון (Almosa et al., 2017a). גם במדינות המפותחות, שבהן נכללת ישראל, קיימת בעיית השלכת פסולת אישית למרחב הציבורי. לדוגמה, במחקר שנערך בארצות הברית בשנים 2006–2008, נערכו תצפיות על כ-10,000 אנשים במקומות ציבוריים ונמצא ש-17% מהם השליכו פסולת. בסקר טלפוני על הרגלי השלכת הפסולת הודו 43% מן הנשאלים שהשליכו פסולת בחודש האחרון (Schultz et al., 2013).

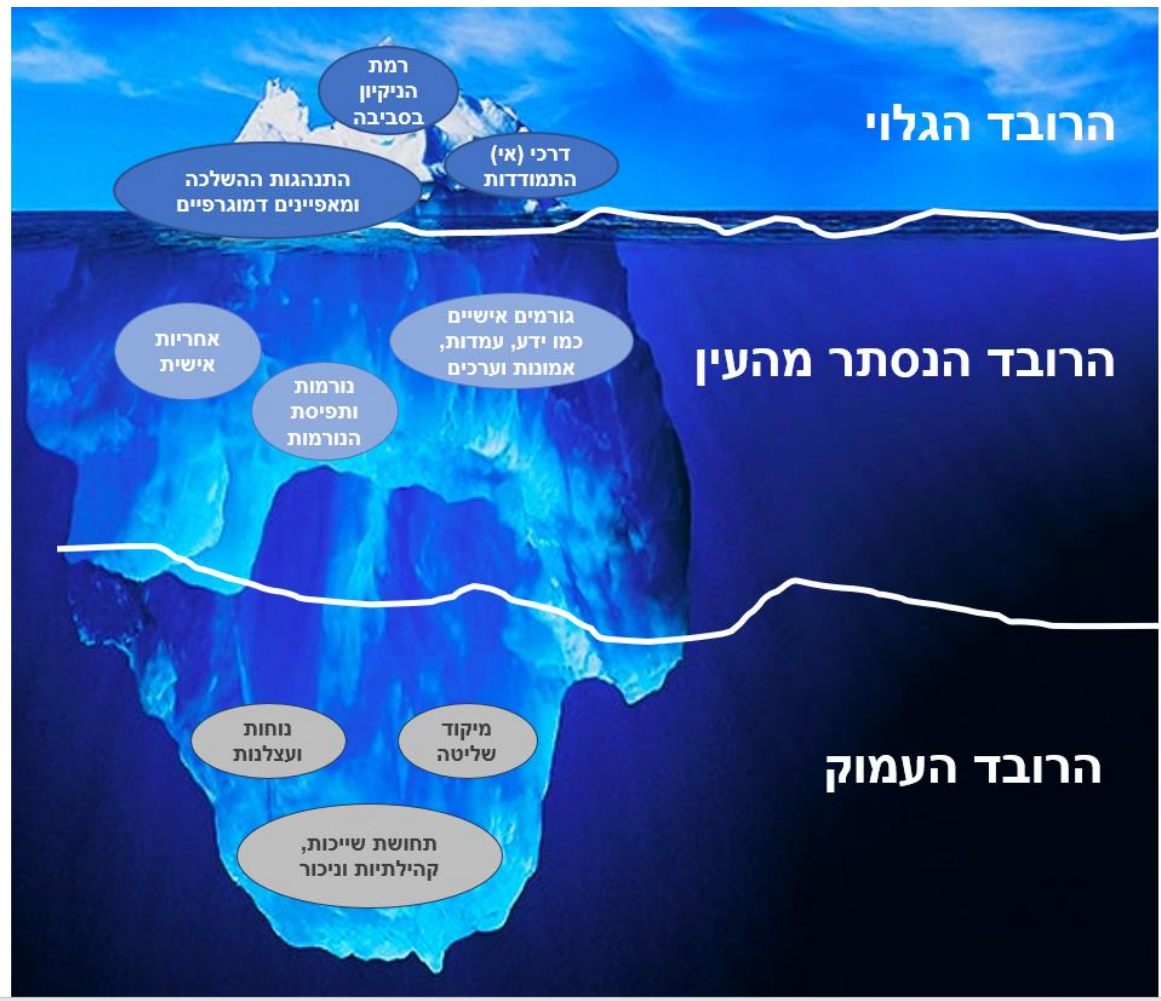
השלכת הפסולת גורמת לבעיות חברתיות, כלכליות וסביבתיות שמביאות לירידה באיכות החיים. הבעיות כוללות: (1) **פגיעה אסתטית** – פסולת הנמצאת במרחבים ציבוריים כמו רחובות, פארקים ונתיבי מים פוגעת בנראות של אתרים אלו (Almosa et al., 2017b). (2) **זיהום קרקע ומים** – גורמים לירידה באיכות מי השתייה (Nyawira, 2016). (3) **פגיעה במגוון הביולוגי** ומוות של בעלי חיים (Cingolani et al., 2016). (4) **פגיעה בבריאות הציבור** – פסולת לא מטופלת יכולה לגרום להתפרצות מחלות כמו טיפוס וכולרה. הפסולת משמשת קרקע פורייה להתרבות חיידקים וכן מקור משיכה למעבירי מחלות שניוניים כמו חולדות, יתושים ומקקים (Asmui et al., 2019). כמו כן זכויות ופסולת חדה גורמות לפגיעה (Al-Khatib, 2009). (5) **פסולת פלסטיק גורמת לחסימות** ובעקבות כך יש סתימות והצפות במערכת הביוב (Almosa et al., 2017b). (6) **פגיעה כלכלית** – ניקיון המרחב הציבורי כרוך בהוצאה כספית גדולה. בארה"ב, למשל, העלות הישירה של איסוף הפסולת שהושלכה מגיעה ל-11 מיליארד דולר בשנה. באנגליה העלות מגיעה ל-1 מיליארד לירות שטרלינג בשנה. נוסף על כך ישנן הוצאות עקיפות, כמו הפסד כספי שנגרם מירידה בתיירות ופגיעה בענף הדייג (Nyawira, 2016). פגיעה בתיירות בעקבות ירידה באסתטיקה של אתרים מסוימים גורמת לפגיעה כלכלית ותדמיתית (Cingolani et al., 2016; Weaver, 2015).

התנהגות השלכת פסולת במרחב הציבורי היא תופעה תרבותית, וכדי להבין אותה יש להבין את התרבות בהיבטים של ידע, אמונות, אומנות, פוליטיקה, מוסר, חוק, מנהגים והרגלים (Carmi, 2019; Spher, 2015). כדי לנתח תופעה תרבותית יש להבין שחלק ממאפייניה בולטים ונראים לעין וניתנים להבחנה בקלות יחסית וחלקם נסתרים וקשים יותר לניתוח. אפשר לחלק את התופעה לשלושה רבדים

עיקריים: הראשון – הרובד הגלוי, כולל את כל מה שנראה לעין: התנהגות האנשים, מצב הסביבה, שפה, הצהרות. השני – הרובד הנסתר מן העין כולל את האמונות והערכים הבסיסיים, העמדות לגבי מה נכון או לא נכון לעשות. השלישי – הרובד העמוק, הוא רובד הנחות היסוד, שהן ההנחות הבסיסיות ביותר בתת-המודע המנחות את ההתנהגות. הנחות אלו מנחות כיצד לתפוס, לחשוב ולהרגיש כלפי תופעות ורעיונות בעולם (Tohidi & Jabbari, 2012).

במחקר זה נתאר תופעה תרבותית של השלכת פסולת אישית במרחב הציבורי בעזרת מודל הקרחון. מודל זה מתבסס על תופעת טבע של קרחון ימי שצף במי האוקיינוס ורק חלק קטן ממנו מצוי מעל פני הים וגלוי לעין, ומרבית הקרחון נמצא מתחת לפני המים ונסתר מן העין. כמה חוקרים השתמשו במודל זה כדי להמחיש את המורכבות התרבותית הקיימת בבסיס ההתנהגות האנושית (Dimitrov, 2012). בסקירת הספרות נציג בעזרת מודל זה את המורכבות התרבותית של תופעת השלכת הפסולת האישית במרחב הציבורי. הרובד הגלוי כולל את ההיבטים הנראים לעין בתופעה, כמו מידת הניקיון בסביבה, התנהגות השלכת הפסולת, מאפיינים דמוגרפיים של המשליכים. הרובד הגלוי כולל גם דרכים ישירות להתמודדות עם התופעה, כמו שיפור תשתיות, שילוט, אמצעי הרתעה, התראה ואכיפה וכן חינוך והסברה. לחלק של הקרחון המצוי מתחת לפני המים יש שני רבדים. הרובד הנסתר מן העין כולל שלושה מרכיבים עיקריים: (1) מאפיינים אישיים כמו ערכים, אמונות, ידע, עמדות ומוטיבציות. (2) מאפיינים הקשורים באחריות אישית (3) נורמות חברתיות. הרובד העמוק ביותר כולל את הנחות היסוד המושרשות עמוק בתרבות וקשורות לתחושות שייכות למקום, לקהילתיות ולניכור, לתחושות הקשורות לנוחות ועצלנות וכן תחושות של מיקוד שליטה. איור 1 מתאר את החלוקה לרבדים ואת מרכיביהם, והוא משרטט את מפת הדרכים שעל פיה מוצגת סקירת הספרות.

איור 1. התנהגות השלכת פסולת אישית במרחב הציבורי על פי מודל הקרחון

באיור 1 רואים בבירור את ההבדלים בין הרבדים – הגלוי, הנסתר מן העין והעמוק – וכן את כל מרכיביהם של המאפיינים התרבותיים של תופעת השלכת פסולת אישית במרחב הציבורי.

2.1 הרובד הגלוי של השלכת פסולת במרחב הציבורי

בפרק זה נבחן את ההיבטים הגלויים של התופעה. תחילה נבחן את התנהגות השלכת הפסולת וכן את המאפיינים הדמוגרפיים הבולטים של אנשים שאצלם נצפתה התנהגות זו. כמו כן נבחן את הרובד הגלוי ביותר לעין והוא מידת הניקיון של המרחב הציבורי. בסוף הפרק נבחן דרכים שנחשבות מקובלות להתמודדות עם התופעה כמו הרתעה ואכיפה, שיפור תשתיות הניקיון, הצבת מכלי אצירה ושילוט ופעולות הקשורות בחינוך והסברה. בסקירת הספרות נציג את התופעה בעולם ובישראל.

2.1.1 התנהגות השלכת פסולת

התנהגות השלכת פסולת משפיעה על הסביבה (Stern, 2000). התנהגות זו נבחנת כבר יותר מארבעה עשורים על פי מסגרות תאורטיות שונות ועל פי תחומי עיסוק שונים. לאורך השנים פותחו מודלים רבים שמנסים להסביר את התהליכים והגורמים להחלטה להשליך פסולת למרחב הציבורי ואת הפער בין העמדות והמודעות הסביבתית ובין ההתנהגות בפועל (מינץ, 2018; Mannetti et al., 2004). יש כמה דרכים לבחון את התנהגות השלכת הפסולת. האחת, על פי המאפיינים הדמוגרפיים של האדם. האחרת,

על פי תדירות ההשלכה, כלומר מספר האנשים שהשליכו פסולת מתוך כלל הנוכחים במקום מסוים ובזמן נתון. דרך נוספת היא לבצע סקר שבוחן את סוגי הפריטים וכמותם בתא שטח. בפרק זה נבחן את שלוש הדרכים האלה להתנהגות של השלכת פסולת (Schultz et al., 2013).

2.1.1.1 המאפיינים הדמוגרפים

מחקרים רבים, שנערכו משנות השבעים של המאה העשרים, חקרו את התנהגות השלכת הפסולת על פי מאפיינים דמוגרפיים. בחלק מהמחקרים נערכו תצפיות, ורובם התבססו על הצהרה של הנשאלים לגבי התנהגותם. המחקרים מראים שתופעת השלכת הפסולת קיימת בקרב כל הקבוצות הדמוגרפיות (Spehr & Curnow, 2015). עם זאת מחקרים ממדינות שונות מציגים שיש קשר בין מאפיינים דמוגרפיים כמו גיל, מגדר, מצב משפחתי, השכלה, הכנסה ומידת האדיקות הדתית ובין השלכת פסולת, כפי שיפורט להלן.

○ **גיל** – נמצא שאנשים מבוגרים מלכלכים פחות מצעירים. הסיבה לכך היא, כנראה, שלצעירים חסר בדרך כלל ההרגל של שמירה על ניקיון במרחב הציבורי. ייתכן שנושא זה לא הוטמע בהתנהגותם בשנות ההתבגרות. ככל שהם מתבגרים הגישה שלהם להשלכת פסולת נעשית שלילית יותר, והנטייה להימנע מהשלכת פסולת גדלה. סיבה נוספת יכולת להיות שצעירים נוטים לצרוך מזון מהיר, חטיפים ומשקאות ברחוב יותר ממבוגרים (Nyawira, 2016).

○ **מגדר ומצב משפחתי** – נמצא שנשים מלכלכות פחות מגברים. עוד נמצא שאנשים החיים בזוגיות, נשואים או אלמנים מלכלכים פחות מרווקים או גרושים. כמו כן נמצא שאנשים החיים במשקי בית גדולים שיש בהם יותר מחמש נפשות הם בעלי סבירות גבוה יותר להשליך פסולת מאשר אנשים שחיים במשקי בית קטנים שיש בהם עד שני ילדים (Al-Khatib, 2009; Almosa et al., 2017a; Nyawira, 2016).

○ **השכלה** – נמצא שאנשים בעלי השכלה גבוהה אקדמית משליכים פחות פסולת (Nyawira, 2016).

○ **הכנסה** – נמצא שיש קשר ישיר בין רמת ההכנסה של המשפחה לרמת המודעות הסביבתית ולהתנהגות השלכת הפסולת (Asmui et al., 2019).

○ **אדיקות דתית** – לאדיקות דתית, שהיא בין השאר גם סממן תרבותי, יש קשר להתנהגות השלכת הפסולת. במחקר שנערך בערב הסעודית נמצא קשר בין האדיקות הדתית לכמות הפסולת המושלכת וכן לסוג הפסולת. נמצא שהדתיים האדוקים משליכים יותר פסולת. כמו כן נמצאו הבדלים בסוגי הפסולת המושלכת על ידי אנשים מרמות שונות של דתיות. לדוגמה, אנשים שהוגדרו ברמת דתיות נמוכה העידו שהם משליכים סיגריות יותר מכל פסולת אחרת, אנשים ברמת דתיות בינונית העידו על השלכת בקבוקי זכוכית ואילו אנשים אדוקים בדת השליכו בעיקר שאריות ואריזות מזון (Almosa et al., 2017a).

2.1.1.2 השפעת מאפייני המרחב הציבורי על השלכת פסולת

תדירות השלכת הפסולת נבדקת על ידי תצפיות המתבצעות בתא שטח מסוים. לאורך השנים נערכו תצפיות במרחבים ציבוריים שונים ונבדק כיצד משפיעה רמת הניקיון הקיימת במרחב על השלכת פסולת. כמו כן נבדק כיצד משפיעה הימצאות של כלי קיבול לפסולת ולמרחקים בין כלי הקיבול על רמת הניקיון במרחב.

לכלוך מביא לכלוך – המחקרים מראים שככל שהסביבה מלוכלכת יותר, כך תהיה לאנשים נטייה לזרוק יותר פסולת. כלומר אנשים נוטים להשליך פסולת במקומות שבהם כבר הושלכה פסולת, יותר מאשר בסביבה נקייה (Almosa et al., 2017a; Cialdini et al., 1990). נמצא שבסביבה בנויה יש נטייה גדולה

יותר להשליך פסולת מאשר בשטחים טבעיים פתוחים ופארקים. מחקר שבדק שבונות שונות בעיר מצא שככל שהשבונה פחות מטופחת ומוזנחת, הנטייה להשליך פסולת גדלה. נמצא שלרוב באזורי מגורים יוקרתיים שיש בהם נראות אסתטית וסביבה מטופחת תהיה נטייה ללכלך פחות מאשר בשבונות שבהן התושבים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך והן פחות מטופחות (Hansmann & Steimer, 2017).

תשתיות ופחי אשפה – לפחי אשפה במרחב הציבורי השפעה ניכרת על השלכת פסולת. אנשים נוטים להשליך פחות פסולת במקומות שבהם יש גישה נוחה לפחים, שהמרחק ביניהם קטן והנגישות אליהם קלה (Ong & Sovacool, 2012). אנשים שמחזיקים פסולת ביד נוטים להיפטר ממנה כמה שיותר מהר, ולכן חשובה זמינות הפחים (Nyawira, 2016).

תיחום וגידור – בפארקים מגודרים נצפתה פחות השלכת פסולת והם היו נקיים יותר מאשר פארקים לא מגודרים (Almosa et al., 2017a).

שילוט – גורם נוסף שמשפיע על תדירות השלכת הפסולת הוא שילוט. נמצא שלשילוט יש השפעה חיובית והוא תורם להפחתה בכמות הפסולת המושלכת. מחקר שבדק את השפעתם של מסרים על גבי שלטים הפונים לציבור לשמור על הניקיון ולהימנע מלכלוך האתר מחזק טענה זו. שלטים אלו היו יעילים במיוחד בסביבות כמו אתרי טבע, חניונים, פארקים. נמצא שמסרים שנמסרו בצמוד למקום ביצוע ההשלכה היו יעילים יותר למניעתה מאשר הודעות שהתקבלו זמן רב לפני מוקדם יותר או מאוחר יותר (Thomas, 2018).

מאפייני המרחב – מחקר שנערך באוסטרליה מצא שישנם מקומות במרחב הציבורי שבהם יש נטייה גדולה יותר להשליך פסולת, לדוגמה תחנות רכבת ואוטובוס. במחקר התגלה שבגלל האיסור להעלות שתייה, מזון וסיגריות לתחבורה הציבורית אנשים מחפשים פח להשליך בו את הפסולת לפני העלייה לכלי התחבורה, אך לעיתים קרובות הם חוששים להתרחק מהתחנה שמא יאבדו את תורם או יחמיצו את הרכבת או האוטובוס. כמו כן נמצא שבמרכזי קניות, ברחובות מסחריים, בחופים ובאתרים הצופים אל מקווה מים אנשים נוטים להשליך יותר פסולת מאשר בפארקים ובמבנים ציבוריים (Spehr & Curnow, 2015).

2.1.1.3 סוג הפסולת המושלכת

השיטה המקובלת ביותר כיום לבדיקת סוג הפסולת המושלכת היא ביצוע "סקר פסולת". בסקר זה בוחרים תא שטח, בודקים את סוגי הפסולת בתא שטח זה וסופרים את מספר הפריטים מכל סוג. בדיקה זו נחשבת לבדיקה אובייקטיבית של רמת הניקיון באתר. הפסולת האישית העיקרית המושלכת (בעולם ובישראל) היא פסולת לא-מתכלה וכוללת: בקבוקי זכוכית ופלסטיק, בדלי סיגריות, פחיות, קרעי ניירות, שקיות פלסטיק, מפיות, נייר טואלט ומגבונים, אריזות של מזון מהיר, עטיפות של חטיפים, מסטיקים לעוסים, שאריות מזון, קונדומים ומוצרי היגיינה (Campbell, 2007; Torgler et al., 2012).

השלכת פסולת במקומות ציבוריים נחשבת שלילית בהיבטים רבים, ובכל זאת סוגים מסוימים של השלכה מקובלים חברתית יותר מאחרים. לדוגמה, הטלת בדלי סיגריות על האדמה או השלכת פסולת אורגנית באזורים ירוקים נתפסים כמקובלים יותר חברתית לעומת השלכת פריטים אחרים (Carmi, 2019). סוג פריט הפסולת המושלכת קשור גם לתדירות ההשלכה. נושא זה נבדק במחקרים מעטים יחסית, אולם נמצא שהמאפיינים של פריט הפסולת משפיע על התנהגות השלכת הפסולת (Weaver, 2015). לדוגמה, נמצא שבדלי סיגריות הושלכו ב-65% מסך התצפיות (Schultz et al., 2013). מבדיקה עולה שיש מעשנים הסבורים שבדלי הסיגריות מתכלים במהירות, ולכן הם אינם תופסים את השלכת הפסולת הזו כלכלוך. כמה מהמעשנים פוחדים להשליך בדלים לפח מחשש שתכולתו תוצת, ולכן משליכים אותם ברחוב. כמו כן, בגלל הריח רבים מעדיפים לא לשמור את בדלי הסיגריות במקום סגור כמו במאפרת הרכב (Spehr &)

(Curnow, 2015). ממחקרם עולה שהדרך שבה אדם תופס את המחזור משפיע על ההשלכה. למשל יש נטייה להשליך עטיפת מזון משומשות, ואילו בקבוקי פלסטיק הניתנים למחזור לא הושלכו במרחב (Weaver, 2015).

2.1.2 ניקיון המרחב הציבורי בעולם ובישראל

השלכת פסולת אישית במרחב הציבורי היא תופעה עולמית הקשורה למגמה עולמית של מעבר לחיים בעיר, גידול הצריכה בכלל והצריכה מחוץ לבית בפרט. השלכת הפסולת היא תופעה שכיחה ההולכת ומתגברת במקומות מסוימים. התנהגות זו מתרחשת במדינות מתפתחות ובמדינות מפותחות גם יחד. ההבדל בכמות הפסולת המושלכת בין מדינות מתפתחות למפותחות נוצר בעיקר בשל טיפול מוסדי לקוי בפסולת אשר גורם להחרפת הבעיה במדינות המתפתחות. ניהול הפסולת במדינה ובעולם כולו קשור ישירות להשלכת הפסולת (Hansmann & Steimer, 2017; Nyawira, 2016).

לא נמצאו נתונים בנוגע לכמות הפסולת המושלכת בעולם במרחב הציבורי. עם זאת, כדי לקבל מושג על סדרי גודל של הפסולת המושלכת בעולם כולו אפשר לבחון את כמות הפסולת בימים ובאוקיינוסים. כ-80% ממקור הפסולת בימים ובאוקיינוסים הוא מהשלכת פסולת ביבשה. היא כוללת פסולת המושלכת בחופי הרחצה במרחבים הציבוריים ופסולת הנסחפת לים דרך הנחלים. במחקר שמטרתו הייתה לבחון את כמות הפסולת באוקיינוסים נמצא שהמרכיב העיקרי של הפסולת הימית הוא פלסטיק – 99.9% מכלל הפסולת. כמו כן נמצא שמרבית הפסולת (87%) מתרכזת באזור מסוים באוקיינוס השקט. פסולת זו נאמדת ב-1.8 טריליון חלקי פלסטיק השוקלים כ-79,000 טונה. כמות הפסולת באזור זה גדלה מעריכית (Lebreton et al., 2018).

בישראל החל משנות האלפיים נדחק הטיפול בשמירת הניקיון לשוליים, והמרחב הציבורי, הן במקומות ישוב והן בטבע, מלוכלך. במחקר שנערך ב-2016 נמצא שבישראל אין מדיניות מובחנת לטיפול בניקיון, והוא נמצא במיקום נמוך בסדר העדיפויות הסביבתי. הניקיון נתפס בעיני הממסד כנושא מיושן וקשור לאסתטיקה בלבד. מחסור בשיתופי פעולה בין-ארגוניים ובין-מגזריים, מיעוט אכיפה, אי-ניצול משאבים כספיים זמינים והיעדר ידע מדויק על היקף התופעה במונחים כמותיים מדידים – מקשים להתמודד עם התופעה (נגב, 2016).

אפשר לבחון את רמת הניקיון במרחב הציבורי על פי שני מדדים. הממד הראשון הוא סובייקטיבי ובודק את תחושת הניקיון של הפרט ("עד כמה אני מרגיש שהמקום נקי"), והממד השני אובייקטיבי ובו סופרים את פריטי הפסולת באזור באמצעות סקר פסולת. מאז שנת 2000 עורכת את המדידה הסובייקטיבית של תחושת הניקיון במרחב הציבורי בערים בישראל הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) במסגרת "מדד שביעות רצון מהניקיון באזור המגורים". מנתוני 2016 עולה שכ-46% מהתושבים, כמעט מחצית, אינם מרוצים מרמת הניקיון באזור מגוריהם. לאורך השנים 2002–2016 כמעט אין שינוי בתחושה זו.

בישראל לא נערך מחקר או סקר המודד באופן סדור את כמויות הפסולת המושלכות במרחב הציבורי ברמה ארצית. פרט לכמה סקרים מקומיים שנעשו ביוזמות פרטיות של ראשי רשויות, דוגמת המחקר שנערך בעיר אשדוד (היחידה לתכנון אסטרטגי אשדוד, 2017). בשנת 2018 הכריז המשרד להגנת הסביבה שהוא מקדם תוכנית לאומית "לניקיון המרחב הציבורי" בישראל (שמואלי, 2019). בעקבות כך ערך המשרד סקר ניקיון ראשוני ב-18 אתרים הנמצאים בשבע רשויות מקומיות וכוללים שכונות מגורים, מרכזי קניות, רחוב מסחרי, פארקים ציבוריים, גינות משחקים וחוף ים. מתוצאות הסקר עלה שרמת הניקיון הכללית היא יותר מבינונית (3.28 בסולם שבין 1–5). מרבית פריטי הלכלוך שנמצאו היו קשורים לסיגריות

(38%), פריטי פלסטיק (27%) ונייר (21%). נוסף על כך נמצאו (7%) פריטים הקשורים לחוק האריזות ("החוק להסדרת הטיפול באריזות, התשע"א-2011" המטיל על היצרנים והיבואנים למחזר את האריזות) וכן זכוכית (2%), שאריות מזון (2%) ופסולת אחרת.

2.1.3 דרכים מקובלות להתמודד עם השלכת הפסולת

עם השנים נוסו דרכים שונות ומגוונות להתמודד עם השלכת הפסולת במרחב הציבורי. בפרק זה נסקור ארבע מדרכים אלו ואת השפעתן על התנהגות השלכת הפסולת ועל הניקיון: (1) טיפול בתשתיות – שיפור או שינוי התשתיות להשלכת הפסולת, כולל טיפוח וניקיון המרחב הציבורי (2) חקיקה, הרתעה ואכיפה (3) תמריץ מידי להתנהגות חיובית (4) שיטות הסברה ושילוט (5) השכלה וחינוך.

2.1.3.1 טיפול בתשתיות

מחקרים רבים בעולם מראים שלטיפול בתשתיות השפעה מיטיבה על השלכת הפסולת. סביבה נקייה ומטופחת מעודדת אי-השלכת פסולת, בעוד סביבה מלוכלכת ומוזנחת מזמנת השלכת פסולת והגברת הלכלוך. כמו כן נמצא שהימצאות של צמחייה ירוקה תורמת להפחתת השלכת הפסולת. לכלי אצירה ולתשתיות לאיסוף פסולת יש השפעה ניכרת על השלכת הפסולת. גורמים נוספים שנמצאו כמשפיעים על התנהגות השלכת הפסולת כוללים את המרחק בין הפחים, סוג הפח, צורת הפח, הצבע שלו וכיתוב על הפח. על פי המחקרים נראה שככל שהפח מושך יותר את תשומת הלב ונמצא בקרבת מקום, כך פוחתת תדירות השלכת הפסולת והלכלוך (de Lange et al., 2012; Esfandiar et al., 2019; Kort et al., 2008; Schultz et al., 2013; Spehr & Curnow, 2015). לעיתים קרובות הטיפול בתשתיות כרוך בהוצאות גדולות. עם זאת, יש מחקרים המצביעים על תופעה הפוכה. לדוגמה, מחקר שנערך בפריז הציג התערבות הכוללת את שינוי צבע שקית הפח משחור לוורוד והראה שהתערבות שעלותה מזערית יכולה ליצור שינוי ולהשפיע על השלכת הפסולת (Abdul Aziz et al., 2019).

דרך התמודדות נוספת עם השלכת הפסולת הקשורה לתשתיות בישראל היא הוצאת הפחים מתוך אתרי טבע. דרך זו נוסתה באתרי טבע ובפארקים באזור ירושלים. בעקבות הצטברות גדולה של פסולת נעשה ניסיון להוציא את פחי אשפה מהאתרים. במקום הפחים הוצבו שלטים המבקשים מהמבקרים לפנות את הפסולת מהאתר עם עזיבתם. לדברי מובילי הניסוי, כמות הפסולת באתרים אלו ירדה במידה לא-מבוטלת, והניסוי הורחב לאתרים נוספים. אולם הניסוי לא נבדק או תועד במחקר אקדמי (סופר, 2017).

דרך נוספת שנוסתה קשורה לתגבור כוח האדם שמנקה את הסביבה, אלא שהיא לא צלחה. לדוגמה, ממשלת קניה הייתה צריכה לטפל בבעיית הלכלוך הקשה במרחב הציבורי ובהשלכת הפסולת. הממשלה בחרה לנסות לפתור את הבעיה בתגבור של כוח אדם ושל משאיות וציוד לאיסוף פסולת, אך נכשלה. אחת הסיבות לחוסר ההצלחה הייתה, ככל הנראה, שהממשלה טיפלה רק בסימפטום אך לא פעלה להבין את המאפיינים של התנהגות השלכת הפסולת של הציבור. סיבה נוספת לכישלון המיזם היה הימנעות משיתוף הציבור במיזם ואי-נקיטת פעילות הסברה כחלק מהניסיון לשפר את המצב (Nyawira, 2016).

2.1.3.2 חקיקה, הרתעה ואכיפה

ברוב מדינות העולם יש חקיקה בנוגע להשלכת פסולת וכן מערכת אכיפה וענישה. דרך זו מתמודדת עם התופעה לאחר שהפסולת כבר הושלכה. המטרה היא שהקנס ירתיע וימנע השלכת פסולת בעתיד. לעיתים

די בידיעה על הקנס הצפוי כדי למנוע את השלכת הפסולת. זו אחת הדרכים המקובלות להטמיע נורמות התנהגויות בחברה.

בישראל – קיימות בדין סמכויות אכיפה בטריטוריות השונות כמו מרחב ציבורי מוניציפלי ושמורות טבע. אולם בפועל מסתבר שאין כמעט אכיפה של החוקים והתקנות, גם כאשר ידוע מי השליך את הפסולת. האיסור על השלכת פסולת אישית למרחב הציבורי בישראל מבוסס על "צו סדר הדין הפלילי (עבירות קנס – שמירת הניקיון), תש"ס-2000" וכן על "חוק שמירת הניקיון, תשמ"ד-1984", שבהם מוגדרת העבירה לפרטיה ומצוינים הקנסות בגינה. על אכיפת חוק הניקיון מופקדים פקחי המשטרה הירוקה, פקחים ברשויות, נאמני ניקיון וגם משטרת ישראל (המשטרה הכחולה). השלכת פסולת במרחב הציבורי נחשבת לעברה פלילית ועל פי אתר המשד להגנת הסביבה, הקנס בגין השלכת פסולת יכול להגיע עד ל-3,000 שקל. עם זאת, בפועל קשה לאכוף את החוק הן ביישובים והן באתרי הטבע והנוף. נאמני ניקיון אינם מוסמכים לדרוש מאנשים שיזדהו בפניהם, וב-2019 בגלל קשיים בירוקרטיים לא נגבה אף אחד מהקנסות שרשמו נאמני הניקיון. גם פקחים של המשטרה הירוקה ושל משטרת ישראל מטילים קנסות, אך הגבייה על קנסות אלו כמעט אינה מתבצעת. ב-2019 הוטלו 9,483 קנסות בסכום מצטבר של יותר מ-2.56 מיליון שקל, אך שיעורי הגבייה היו כ-8.2% מסכום הקנסות הכולל. פקחי הרשויות המקומיות פועלים בהתאם למדיניות ברשות, אך לרוב אינם נוהגים לאכוף את החוק, אלא עוסקים בעיקר בהשלכת פסולת בנפח גדול כגון פסולת בניין שמושלכת במרחב הטבעי. למעשה, אין גוף ארצי המרכז את המידע והנתונים בעניין זה. לבסוף, את האכיפה בשמורות הטבע עושים עובדי רט"ג, והיא מתמקדת בעיקר בשמורות ובגנים ציבוריים ובחניונים. חלק הארי מדוחות אלו אינו מטופל והגבייה אינה מתבצעת (טוראן, 2020; נגב, 2016).

2.1.3.3 תמריץ להתנהגות חיובית

יש קהילות בעולם, למשל באוסטרליה ובברזיל, שמקדמות את הטמעת הנורמות על ידי תגמול חיובי במקום ענישה. כלומר, התנהגות רצויה בקשר להשלכת פסולת תזכה את האדם בתלושי רכישה או בפרסום חיובי בתקשורת (Spehr & Curnow, 2015; Khawaja & Shah, 2018). מחקר בריטי שעוסק באזרחות סביבתית טוען שתמריצים שליליים, כמו קנסות, אינם יוצרים שינוי עמוק ואמיתי. הדרך לחולל שינוי היא באמצעות שינוי התודעה ולא באמצעות תמריצים שליליים (Dobson, 2007).

2.1.3.4 הסברה

להסברה ולחינוך יש חשיבות גדולה בצמצום השלכת הפסולת במרחב הציבורי. מאמר סקירה שבחן מחקרי התערבות רבים שפורסמו בין השנים 1995–2015 הציג מגוון דרכים להעברת מסרים לציבור ולרתימת הקהילה למען מטרה (Almosa et al., 2017b). לדוגמה, באחד המחקרים נשלח מדי יום מסר לסטודנטים על השלכת פסולת, דרך מערכת המחשוב של האוניברסיטה שבה נערך המחקר. המסרים שנשלחו היו מגוונים, ונשלחו לסירוגין מסרים קצרים ומאמרים אקדמיים. במקביל לשליחת המסרים הובא לידיעת הסטודנטים שהוסיפו מאפרות ופחים ברחבי האוניברסיטה. תוצאות המחקר הראו שיומיים לאחר שליחת המסרים פחתה תדירות השלכת הפסולת (Liu & Sibley, 2004).

בישראל נערך מחקר בנושא הסברה בפארק השרון. מטרת המחקר הייתה לבחון כיצד יכולים מנהלי שטחים לשנות התנהגות השלכת פסולת ולחזק התנהגות רצויה. תוצאות המחקר מלמדות שישנה חשיבות רבה להעברת מסר ברור ובולט לחיזוק התנהגות רצויה. עוד נמצא שלנוכחות של איש צוות האמון על ההסברה הפרונטלית באתר יש השפעה רבה יותר משילוט. התברר ששלטים שהתבססו על מסרים המותאמים למקום השפיעו יותר משלטים שכללו מסרים כלליים או גנריים (מטרני, 2018).

2.1.3.5 השכלה וחינוך

מחקרים מראים שיש קשר בין השכלה וחינוך להתנהגות השלכת פסולת. בחלק מהמחקרים נמצא קשר למספר שנות הלימוד במוסדות חינוך (Arafat et al., 2007; Eastman et al., 2013), וחלק מהמחקרים מראים את ההשפעה של תוכניות חינוך ספציפיות ורלוונטיות על התנהגות זו (Mapotse & Mashiloane, 2017). מחקרי התערבות שנקטו פעילויות חינוכיות הקשורות לשמירה על הניקיון הראו שבעקבות התוכניות ילדים שהשתתפו בהן הביעו יותר אכפתיות בנוגע לפסולת ימית, ידעו לזהות את גורמי הזיהום ואת השפעותיה ודיווחו שהם עוסקים בפעולות לצמצום הסיבות לזיהום (Hartley et al., 2015). בנוסף, מחקרים מראים ששינוי התנהגותי פרו-סביבתי הוא חלק מאוריינות סביבתית הכוללת: ידע, ערכים, מיומנויות ושינוי התנהגותי (Berkowitz et al., 2005). על מנת להגיע לשינוי התנהגותי אנחנו צריכים לעבור את כל הרמות של אוריינות סביבתית וקיימת חשיבות לפיתוח חשיבה מסדר גבוה ותמיכה מטה-קוגניטיבית מפורשת ומבוססת הקשר (Adler, Zion, & Mevarech, 2015).

נראה שגורמים רבים הקשורים להתנהגות השלכת הפסולת, בסיסם בחינוך ויכולים להיות מושפעים ממנו. על פי מודל חיזוי לגורמים המשפיעים על השלכת הפסולת נמצא שלחינוך חשיבות מכרעת (Zhang et al., 2014). מן המחקר עולה שתוכניות חינוך והסברה צריכות לכלול כמה מרכיבים. נדרשת הערכה שוטפת של נושאי הכללון במרחב, יש לגבש מסרים חזותיים ומילוליים ברורים, יש לשקף את הנטייה האישית להתנהגות ההשלכה וכן לתמוך במבוגרים שהם מודלים לחיקוי (Torres et al., 2019). מחקרי התערבות שבהם ביצעו מסעות הסברה חינוכיים קצרי טווח לאוכלוסייה מבוגרת נחלו הצלחה חלקית בלבד ולא הביאו לשינוי ההתנהגות בטווח הארוך (Taylor et al., 2007).

2.2 הרובד הנסתר של השלכת פסולת במרחב הציבורי

בפרק זה נבחן את ההיבטים הנסתרים מהעין של השלכת הפסולת על פי חלוקה לשלושה מרכיבים: (א) מאפיינים אישיים, הכוללים את העמדות וההתנהגות הסביבתית, המוטיבציה, הערכים המקומיים, האמונות וההרגלים; (ב) אחריות אישית; (ג) נורמות חברתיות ותפיסת הנורמות. כל ההיבטים והמאפיינים בפרק זה נתמכים במחקרים במדעי החברה ובפסיכולוגיה התנהגותית וסביבתית. חשוב לשים לב שבמציאות קשה להבחין בין הרכיבים והצירופים המשפיעים עליהם. כמרבית ההתנהגויות, גם ההיבטים האלה, המשפיעים על התנהגות השלכת הפסולת, מתקיימים באופן דינמי ובתלות הדדית והם תלויים בהקשר שבו הם מתרחשים (Spehr & Curnow, 2015).

2.2.1 מאפיינים אישיים: ערכים ועמדות

עמדות והתנהגות סביבתית – מחקרים רבים מעידים שקיים קשר בין העמדות שאדם מחזיק בהן לבין התנהגותו ובפרט התנהגות סביבתית. כלומר, ככל שהעמדות של הפרט הן נגד השלכת פסולת ובעד שמירה על הניקיון, התנהגות השלכת הפסולת הייתה קטנה יותר. ולכן חשוב לבחון את העמדות בנושא. עם זאת, מחקרים רבים מעידים שהעמדות אינן גורם מספיק להניע לפעולה ולשנות התנהגות. במקרים רבים גם אם קיימות אצל הפרט עמדות נגד השלכת פסולת, בפועל הוא בכל זאת לכלך והשליך פסולת (De Groot & Steg, 2009; Freije et al., 2019; Thomas, 2018; Torgler et al., 2012).

מוטיבציה – אנשים מונעים לשמור על הניקיון עקב מוטיבציות חיצוניות או מוטיבציות פנימיות. מוטיבציות חיצוניות כוללות תגמול ועונש מצד אחד או נוחות מצד שני – למשל מספר הפחים ונגישותם, כלומר תשתיות. מוטיבציות פנימיות כוללות ערכים, עמדות ורגשות (Mogbel et al., 2020; Thomas, 2018). מחקר שנעשה בירדן חזק את מחקרו של דובסון (Dobson, 2007) לגבי ההשפעה המוגבלת של

תמריצים חיצוניים, שליליים או חיוביים בהיבטים של אזרחות סביבתית, והראה שלמוטיבציות הפנימיות יש יותר השפעה על התנהגות השלכת הפסולת בהשוואה למוטיבציות חיצוניות כדוגמת תמריצים חיוביים או שליליים (Moqbel et al., 2020).

ערכים מקומיים – לערכים מקומיים יש השפעה ניכרת על התנהגות האוכלוסייה בנוגע לשלכת פסולת. מחקר שנערך במקביל בסינגפור וביפן מראה פערים בערכים התרבותיים המשפיעים על התנהגות השלכת הפסולת של התושבים. על פי הערכים בסינגפור, העיסוק בפסולת ושמירה על הניקיון נחשבים פעולה נחותה, ואילו הערכים ביפן משקפים שאיסוף פסולת נחשב עיסוק המכבד את בעליו, ואף יש מתנדבים רבים והתארגנויות של תושבים שפועלים למען טיפוח הסביבה וניקיונה. בדוגמה זו יש פער בערכים הקהילתיים ובתפיסת המרחב הציבורי בין שתי התרבויות. גם העיר יוקהמה ביפן וגם סינגפור נחשבות ערים נקיות מאוד, אך בשל הפערים התרבותיים תופעת השלכת הפסולת בסינגפור מחריפה והמדינה צריכה להשקיע תקציבים ומשאבים רבים לאיסוף ואכיפה, לעומת יוקהמה שבה המדינה משקיעה עשירית מהסכום משום שהתושבים מקבלים אחריות על סביבתם ושותפים לשמירה על הניקיון (Ong & Sovacool, 2012).

אמונות וערכים דתיים – נמצא שלערכים דתיים ולאמונה יש השפעה על התנהגות. האמונה הדתית יכולה לשמש גורם מעודד בקשר להתנהגות הקשורה לבריאות ולסביבה. קשר זה מאפשר לפנות לערכים הדתיים של הציבור ולהשפיע על השקפת עולמם בנוגע להתנהגות סביבתית. במילים אחרות, ערכים דתיים הם גורם אינטרינזי המשפיע על המוטיבציה להתנהגות פרו-סביבתית. בפרק הקודם (פרק 2.1.1) ציינו שיש קשר בין האדיקות הדתית להשלכת פסולת, ואנשים דתיים משליכים יותר פסולת ומלכלכים יותר. עם זאת אם שמים דגש על ההיבט הדתי של ערכים הקשורים לניקיון ולשמירה על המרחב הציבורי אפשר להשפיע על התנהגות זו. מחקרים שעוסקים בהשפעתם של הערכים המוסריים על ההתנהגות בכלל ובקשר להשלכת פסולת בפרט מראים שניתן להשפיע על אנשים לשנות את התנהגותם. נמצא שאמונה דתית היא מניע פנימי חשוב להשפיע על התנהגות חיובית ומניעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי (Almosa et al., 2020).

הרגלים – אנשים עלולים להשליך פסולת בשגרה מתוך הרגל, מכיוון שחזרו על התנהגות מסוימת מאות ואלפי פעמים. התנהגות זו יכולה להיות טבועה כה עמוק עד שהם אף אינם מודעים לבחירה בפעולה זו. התנהגויות לא-מודעות אלו מוטבעות במסלולים העצביים של האדם, והן כה מושרשות עד שהן עמידות מאוד בפני שינויים (Spehr & Curnow, 2015).

2.2.2 תחושת אחריות אישית

אנשים עם תחושת אחריות אישית גדולה נוטים להראות התנהגויות אחראיות לסביבה, ובהן גם שמירה על הניקיון והשלכת פסולת לפח. תחושת האחריות האישית נעה על רצף בין מה שאנשים מצפים מעצמם לעשות בהשוואה למה שהם מצפים מאחרים. בנוגע להשלכת פסולת, הרצף הזה נע פעמים רבות בין האחריות של התושב לזו של הרשות המוניציפלית; בקצה אחד של הסקאלה רק הרשות נתפסת כאחראית לניקיון ובקצה השני רק האנשים שמשתמשים במקום נתפסים כאחראים לניקיון. תחושה הדדית, שנמצאת במרכז הסקאלה, מעידה על תחושת שותפות שבה כל אחד מהגורמים מבצע את מה שבאחריותו (Spehr & Curnow, 2015).

2.2.3 נורמות לגבי השלכת פסולת

לנורמות יש תפקיד חשוב באופן שבו אנשים מקבלים החלטות הקשורות להתנהגות סביבתית. נורמות חברתיות מתייחסות לתפיסות שיש לאדם על התנהגויות מקובלות או רצויות בקבוצה מסוימת. האופן שבו

הוא תופס את הנורמה משמשת לו אמת מידה. הוא משווה את התנהגותו אל הנורמה ומשנה את ההתנהגות לפי מסקנותיו מן ההשוואה. יש שני סוגים של נורמות חברתיות: 1) תפיסת הנורמה – מה נתפס כדבר שצריך ורצוי לעשות; מסרים שקשורים לתפיסות של נורמות אפשר להעביר לדוגמה בפרסומות ובשלטים; 2) הנורמה עצמה – מה מקובל לעשות, דהיינו מה אנשים עושים בפועל במקום מסוים ובזמן נתון. הנורמה של הדבר שמקובל לעשות יכולה להיות תואמת לתפיסת הנורמה של הדבר שצריך ורצוי לעשות, או שהיא יכולה להיות מנוגדת לתפיסת נורמה זו. לדוגמה, אי-השלכת פסולת במקומות נקיים מאוד מלמדת על התאמה בין הנורמה ובין תפיסת הנורמה. דוגמה שבה תפיסת הנורמה לא תואמת את הנורמה משתקפת בכך שאף שידוע שהשלכת פסולת היא התנהגות לא רצויה (תפיסת הנורמה), באזורים מלוכלכים שבהם אנשים אחרים כבר השליכו פסולת, כלומר הנורמה עצמה היא שכך מקובל לנהוג, תהיה יותר השלכת פסולת מאשר בסביבה נקייה.

גורמים מתווכים – אלו גורמים נוספים שיכולים להעיד על התנהגות מקובלת: הם המעידים על מידת הטיפול של הסביבה כמו גרפיטי או ספסל שבור. כלומר סביבה מוזנחת מתווכת בעקיפין זלזול בסביבה, ולכן תשפיע גם היא על השלכת פסולת גם אם לא יהיה לכלוך בסביבה. ההפרדה בין סוגי הנורמות חשובה בעיקר משום שלעיתים רואים אצל אנשים התנהגות אנטגוניסטית, הם פועלים במכוון נגד הנורמה הקיימת כמו התנהגות מרדנית של בני נוער (מינץ, 2018; Spehr & Cialdini et al., 1990; Curnow, 2015; Thomas, 2018).

2.3 הרובד העמוק של השלכת הפסולת במרחב הציבורי

בפרק זה נבחן את הרובד העמוק של השלכת הפסולת במרחב הציבורי הכולל את הנחות היסוד, הרכיבים הבסיסיים ביותר בתרבות המשפיעים על ההתנהגות. בפרק נבחן שלושה מרכיבים המשפיעים על התנהגות השלכת הפסולת במרחב הציבורי: המרכיב הראשון עוסק **בתחושת הקהילתיות, השייכות למרחב הציבורי** בניגוד לתחושת הניכור. השני מתייחס להשפעת **תחושת הנוחות או העצלנות** על התנהגות השלכת הפסולת במרחב הציבורי. השלישי מתייחס **לתחושת מיקוד השליטה**. גם כאן, כמו בפרק הקודם, קשה לעשות הבחנה ברורה בין הגורמים, והם פועלים יחד בדינמיות ובתלות ההדדית.

2.3.1 תחושת קהילתיות לעומת תחושת ניכור

לבני אדם יש צורך מולד להשתייך ולהיות חברים מקובלים בקבוצה. הצורך המרכזי הזה להתחבר לאחרים מתבטא בצורה הברורה ביותר ביחסים עם בני המשפחה, עם החברים, בקבוצות הספורט, בקבוצות בעלות עניין משותף ובקהילה המקומית. הצורך להיות חלק מדבר-מה גדול מתבטא גם בהתייחסות למרחב הציבורי, השייך לכלל. מקום ציבורי שנעים לשהות בו משקף תחושה של אכפתיות, ידידותיות והסברת פנים, בין שזה מרכז קניות שוקק חיים או מקום שקט של רגיעה, נינוחות ושלווה. מקומות כאלה יוצרים תחושה חיובית, ולעיתים קרובות אנו מתייחסים אליהם כמעניקים תחושה של קהילתיות. כאשר לקבוצת אנשים יש תחושה חזקה של קהילתיות ושל קשר למקום תתפתח בקרבם תחושה של בעלות משותפת על המרחב, המובילה לתחושת אחריות משותפת למקום, ואז השלכת הפסולת והשחתת הסביבה פחות נפוצים. נמצא שבמקומות שיש בהם תחושה של קהילתיות אנשים נוטים פחות להשליך פסולת וללכלך (Spehr & Curnow, 2015). לעומת זאת נמצא שאנשים השוהים במקומות רחוקים מהבית ישליכו שם יותר פסולת מאשר במרחב הציבורי הקרוב לביתם, שאותו הם תופסים כשייך להם (Esfandiar et al., 2019).

תחושת ניכור – מקורה של תחושה זו יכול להיות בהיעדר סולידריות חברתית או שהיא יכולה לנבוע מתחושה של איבוד שליטה וחוסר אונים. הפרט מאמין שהוא חסר אונים להשיג מטרות רצויות.

מחקרים מעידים שלעיתים העיר יוצרת תחושות ניכור אצל תושבים באופן סובייקטיבי בעיקר בגלל קשרים חברתיים חלשים, בהשוואה לסביבה הכפרית שבה אנשים מכירים זה את זה. כלומר, הסביבה שבה אדם חי משפיעה על תחושת הניכור או השייכות שלו. יש השערה שאנשים שמתגוררים בשכונות בעיר שבהן השליטה החברתית נשברה ותחושת הניכור גדולה תהיה יותר השלכת פסולת בד בבד עם תופעות אחרות כמו ונדליזם ופשע (Geis & Ross, 2018).

2.3.2 נוחות ועצלנות והשפעתן על השלכת פסולת במרחב הציבורי

נמצא שהנחות הבסיס, כמו עצלנות ואי-נוחות, משפיעות על הרגלי השלכת הפסולת במרחב הציבורי. גם כאן, בדומה לאחריות אישית, תירוצים כמו "אין מספיק פחים" או "כולם עושים את זה, כולם מלכלכים" יכולים להעיד על הנחת הבסיס (Spher, 2015).

ככל שהימנעות מהשלכת פסולת דורשת יותר אנרגיה וזמן, כך גדלה הסבירות שהאדם ילכלך (Torgler et al., 2012). השלכת הפסולת נעשית בתדירות גבוהה יותר אם האדם ממחר או שנראה לו שיש אדם אחר שאמור לאסוף את הכלוך או כאשר הפרט ניתן למחזור או מתכלה. במחקר שנערך במלזיה נשאלו המשתתפים לסיבות להשלכת פסולת ולכלוך המרחב הציבורי – 40% ציינו שהסיבה הייתה שהתעצלו לחפש פח (Abdul Aziz et al., 2019).

2.3.3 מיקוד שליטה, תחושת ניכור והשפעתם על השלכת פסולת במרחב הציבורי

אנשים שמעידים על מיקוד שליטה חיצוני, כלומר, אנשים המאמינים שהאחרים או הסביבה הם השולטים בגורלם ובחיייהם מאמינים שמעשייהם אינם מועילים, ולכן אינם עקביים בהתנהגותם. בעלי מיקוד שליטה פנימי, כלומר אנשים המאמינים שהם שולטים בגורלם ובחיייהם, יאמינו שמעשייהם מועילים, ולכן התנהגות סביבתית כמו שמירה על ניקיון ואי-השלכת פסולת במרחב הציבורי מאופיינת במיקוד שליטה פנימי (Thomas, 2018). כאשר אנשים מאמינים שעל ידי המעשים שלהם הם יכולים להשפיע על סיטואציה, הדבר משפיע על ההתנהגות שהם בוחרים לבצע. כאשר יש מיקוד שליטה חיצוני אנשים מאמינים שהשלכת פסולת לפח האשפה ושמירה על הניקיון לא ישפיעו על מצבו של המרחב; שאדם יחיד לא יכול ליצור שינוי. לעומתם, אנשים בעלי מיקוד שליטה פנימי רואים במעשייהם האישיים חלק חשוב מהשלם, ולכן לא ילכלכו ולא ישליכו פסולת, ולעיתים אף ינקו וירימו פסולת של אחרים מתוך מחשבה שהדוגמה שלהם תשפיע על אחרים (Spher, 2015).

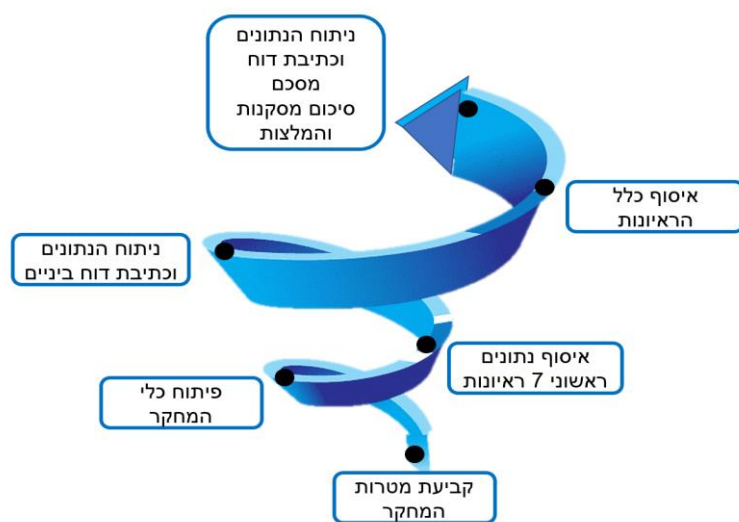
3. מתודולוגיה

3.1 הליך המחקר

מטרות המחקר נקבעו במשותף על ידי צוות המחקר של **עמותת נקי: חינוך, הסברה, מחקר לתרבות הניקיון בישראל** וצוות **המרכז לחינוך לקיימות בסמינר הקיבוצים**. שיטת המחקר מתמקדת בריאיון חצי-מובנה לבעלי תפקידים האמונים על ניהול המרחב הציבורי, והיא נקבעה מראש על ידי עמותת נקי. לאחר קריאה של דוחות הסיכום של הליך "היועצות ציבורית" שהתקיים בשנת 2019, לקראת כתיבתה של "תוכנית לאומית לניקיון המרחב הציבורי בישראל" של **הפורום למדיניות סביבתית במרכז האקדמי למשפט ועסקים** עבור **המשרד להגנת הסביבה**, פותח כלי המחקר – פרוטוקול הריאיון (ראו נספח 1). פרוטוקול הריאיון נכתב גם הוא במשותף עם חברי צוות המחקר של עמותת נקי והמרכז לחינוך לקיימות, והתבסס על ידע רב שנצבר בשטח, על מחקר קודם בנושא ועל מטרות המחקר שהוגדרו במשותף. כמו כן הוחלט במשותף על קריטריונים לבחירת הרשויות ובעלי תפקידים משתתפי המחקר. במקביל, קיבל המחקר אישור ועדת אתיקה מוסדית של מכללת סמינר הקיבוצים.

לאחר קבלת אישור ועדת האתיקה בשלב א' נערכו שבעה ראיונות אישיים עם בעלי תפקידים האמונים על ניהול המרחב. הראיונות הוקלטו, תומללו ונותחו. על בסיס ניתוח הנתונים נכתב דוח ביניים. המשך המחקר בשלב ב' כלל 35 ראיונות נוספים, הקלטתם, שליחתם לתמלול וניתוח הטקסטים בהסתכלות רחבה הכוללת את כל הראיונות. לסיכום שלב ב' נכתב דוח מקיף זה הכולל את דוח הביניים, את תוצאות המחקר, את מסקנותיו והמלצות להמשך. באיור 2 רואים את תרשים הזרימה של הליך המחקר.

איור 2. תרשים זרימה של הליך המחקר

באיור 2 רואים שמהלך המחקר הוא ספיראלי; הוא בוצע במעגלים מתרחבים לפי שלבי ההתקדמות של המחקר.

3.2. שאלות המחקר

אלה שאלות המחקר שבהם מתמקד המחקר הנוכחי.

- 1) כיצד תופסים בעלי התפקידים את מאפייני תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל (במרחב העירוני ובשטחים הפתוחים) ומהם הגורמים לתופעה, לדעתם?
- 2) מהם הקשיים שאיתם מתמודדים בעלי התפקידים בהיבט תפעולי ובהיבט חינוכי והסברתי בהקשר של תופעת השלכת הפסולת, בהתאם לסוג המרחב (מועצות אזוריות, שטח אורבני ואתרי טבע)?
- 3) מהם הצרכים של מנהלי אתרים כדי למנוע השלכת פסולת ולשמור על ניקיון המרחב הציבורי?
- 4) כיצד ניתן להתמודד עם תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי ברמה מקומית וברמה ארצית?
- 5) מה מאפיין ניסיונות שנחלו הצלחה בשינוי התנהגות הציבור להפסקת השלכת הפסולת והלכלוך במרחב הציבורי, מה ניתן להסיק מכך ועל מה ניתן להמליץ לעתיד?

3.3. משתתפי המחקר

במחקר השתתפו 52 בעלי תפקידים בניהול המרחב הציבורי העוסקים בהיבט התפעולי, בהיבט החינוכי וההסברתי בכל הקשור לניקיון המרחב הציבורי האורבני והטבעי. בחירת משתתפי המחקר הייתה על פי קטגוריות שנקבעו מראש כדי להציג תמונה רחבה ומקיפה ככל האפשר של המצב בישראל על פי תחום האחריות של המנהלים, לפי פלחי אוכלוסייה שונים, אזורים בארץ ומאפייני הרשויות (ראונספח 2).

- נבחרו 28 משתתפים שמנהלים שטחים אורבניים
- נבחרו 20 משתתפים שמנהלים שטחים טבעיים ופתוחים
- נבחרו 5 משתתפים שמייצגים את הציבור החרדי
- נבחרו 9 משתתפים שמייצגים את המגזר הערבי
- נבחרו 17 משתתפים שמשתייכים לגופים או לרשויות שהצליחו ליצור שינוי בעקבות מגוון פעילויות והתערבויות
- נבחרו 28 משתתפים שמשתייכים למגוון רשויות:
 - עיריות גדולות (7 משתתפים)
 - עיריות בינוניות (7 משתתפים)
 - עיריות קטנות (5 משתתפים)
 - מועצות מקומיות (2 משתתפים)
 - מועצות אזוריות (7 משתתפים)
- נבחרו 12 משתתפים מרשויות שבהן שביעות הרצון של התושבים מרמת הניקיון גבוהה
- נבחרו בעלי תפקידים עם ותק שונה בתחום:
 - 11 משתתפים עם ותק של עד שנתיים
 - 14 משתתפים עם ותק של שנתיים עד 6 שנים

- 17 משתתפים עם ותק מעל 7 שנים.

○ נבחרו משתתפים שמייצגים פריסה גאוגרפית רחבה:

- 12 משתתפים מצפון הארץ

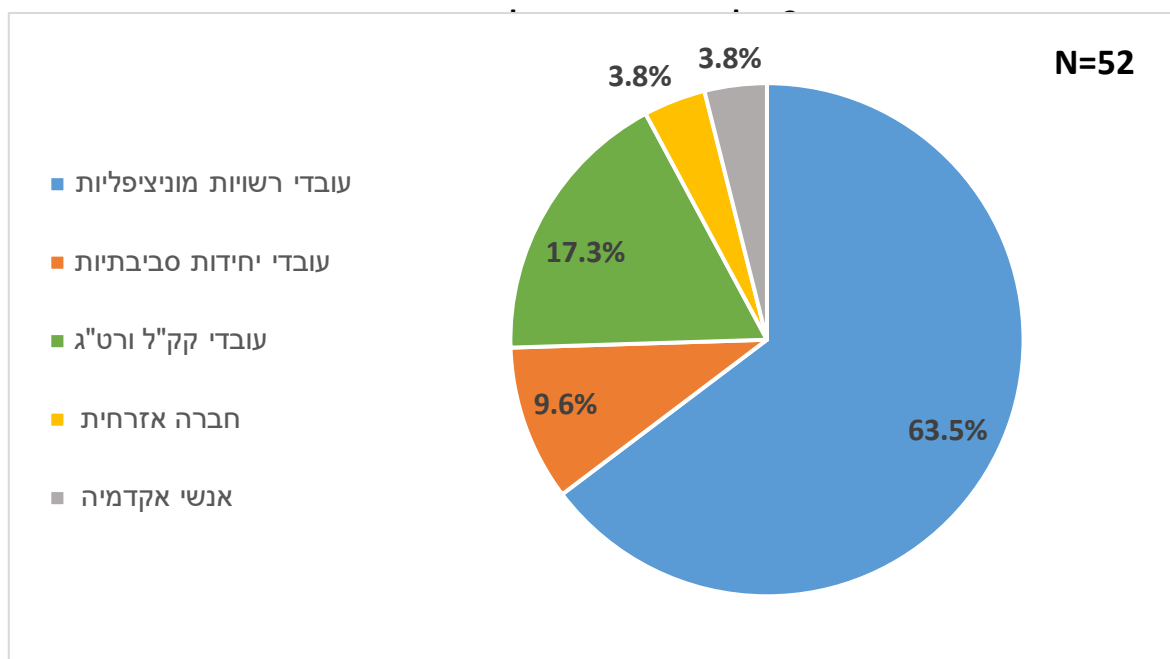
- 14 משתתפים מדרום הארץ

- 21 משתתפים ממרכז הארץ ואזור ירושלים.

פנינו ל-65 בעלי תפקידים שעיסוקם קשור לקטגוריות המוזכרות לעיל. הראיונות נערכו בחודשים דצמבר 2020 עד מרץ 2021. 6 בעלי תפקידים בתחום החינוכי ההסברתי שאליהם פנינו סירבו להתראיין בטענה שהם אינם עוסקים בתחום זה. נערכו 45 ראיונות עם 52 משתתפים. בשבעה מהראיונות השתתפו שני בעלי תפקידים מאותה רשות. נספח 2: "טבלת המאפיינים של המשתתפים במחקר" מציג את בעלי התפקידים המנהלים את המרחב הציבורי שהשתתפו במחקר. טבלה זו מאפשרת היכרות טובה יותר עם משתתפי המחקר, והיא כוללת את הגדרת התפקיד שלהם, סוג היישוב או המרחב הטבעי שהם מנהלים, הוותק שלהם בעבודה וכן הניסיון, הרקע המקצועי או הכשרה רלוונטית שלהם בתחום.

המשתתפים לפי שיוך ארגוני

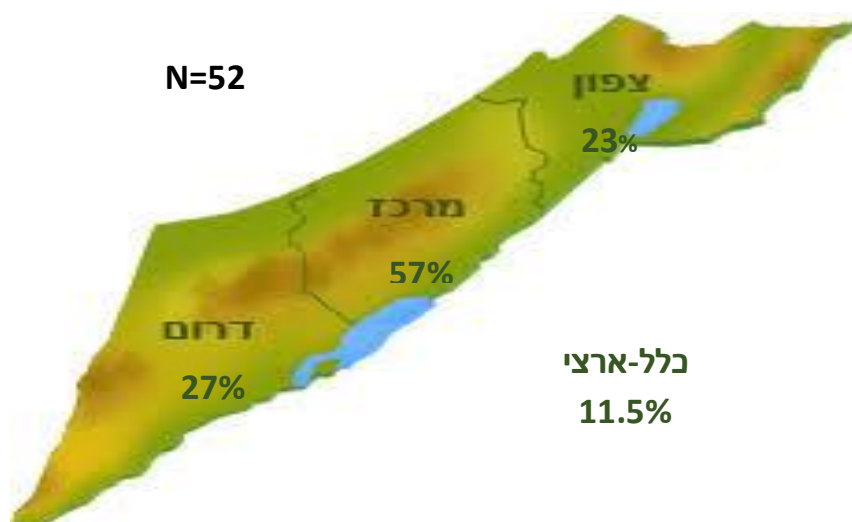
פילוח ראשוני נעשה על פי חלוקת המרואיינים לפי הארגון שבו הם עובדים (איור 3). מתוך 52 משתתפי המחקר 33 (63.5%) הם עובדי הרשויות המוניציפליות וכללו 18 מנהלי אגפי שפ"ע, מנהלי תפעול ותברואה, 15 מנהלים באגף חינוך. 5 מן המשתתפים (9.6%) הם עובדי היחידות הסביבתיות וכללו מנהלי יחידות וכן רכזי חינוך סביבתי ופסולת ביחידות. 9 מן המשתתפים (17.3%) הם עובדי קק"ל ורט"ג כללו מנהלי שמורות ואתרים וכן רכזי קהילה וחינוך. 2 מן המשתתפים (3.8%) הם נציגי החברה האזרחית; 2 מן המשתתפים (5.8%) הם אנשי אקדמיה וכללו חוקרים המתמחים בתחום הפסולת ומשאבי הטבע והסביבה, מתמחים בפסיכולוגיה סביבתית וחינוך סביבתי (נוסף על כך, מנהלת אחת העמותות היא אשת אקדמיה).

המשתתפים לפי מרחב גאוגרפי

בעלי התפקידים נבחרו מתוך שלושה אזורים שבהם הם פועלים: אזור צפון, מרכז ודרום. חלוקה זו נעשתה במטרה לבחון אם יש הבדלים במאפייני התופעה בין האזורים. בעלי תפקידים אקדמיים וארגונים ארציים כמו החברה להגנת הטבע ועמותת נקי לא שויכו לאזור גיאוגרפי.

איור 4. חלוקת הראיונות על פי מרחב גיאוגרפי

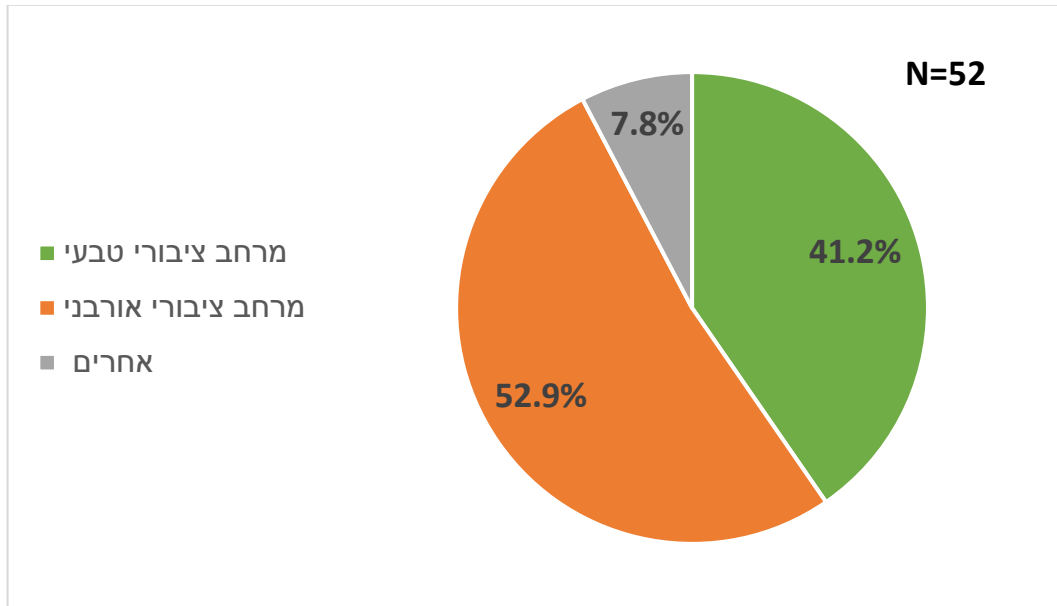
רוב של 30 ראיונות (57%) נערכו באזור המרכז שבו נמצא ריכוז האוכלוסייה הגדול ביותר (איור 4).

המשתתפים לפי המרחב שהם מנהלים

היות שהייתה חשיבות לחלוקה על פי ניהול השטחים האורבניים שבהם מתגוררת מרבית האוכלוסייה, בוצעו בהם 27 ראיונות (52.3%); כמו כן היה חשוב לבחון את התופעה במרחבים הציבוריים הפתוחים

והטבעיים המשמשים את כלל האוכלוסייה ולכן 20 מן הראיונות (39.2%) התמקדו במנהלים של שטחים אלו (איור 5). שטחים אלו בדרך כלל רגישים יותר לפגעי הפסולת. שאר 6 הראיונות (7.8%) נערכו לאנשי אקדמיה ופעילים בארגונים אזרחיים שאינם מנהלים מרחבים על פי חלוקה זו.

איור 5. חלוקת הראיונות על פי המרחב שהם מנהלים

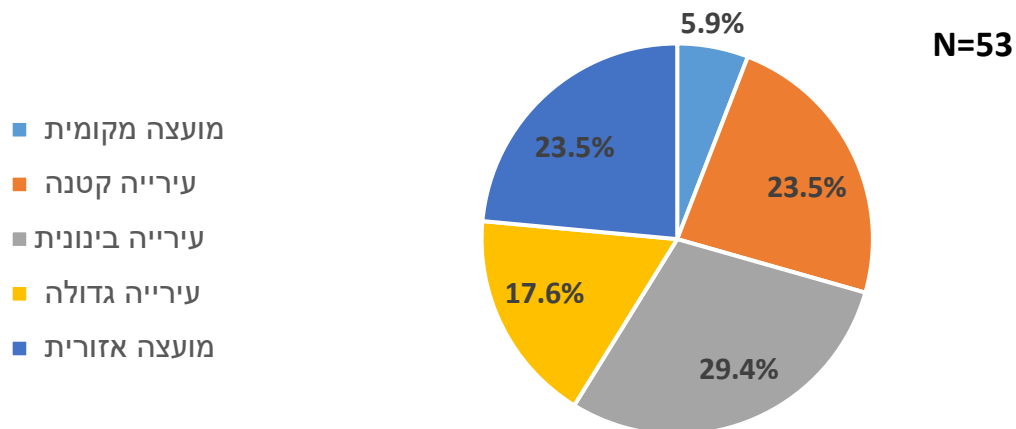

המשתתפים לפי גודל הרשות

סוגי הרשויות המוניציפליות שהשתתפו במחקר הן מגוונות וכוללות 4 מועצות אזוריות (23.5%), מועצה מקומית אחת (5.9%), וכן 14 עיריות בגדלים שונים. העיריות חולקו על פי מספר התושבים: במחקר השתתפו נציגים של 3 עיריות גדולות (17.6%) שבהן מעל 200,000 תושבים; נציגים של 5 עיריות בינוניות (29.4%) שבהן 50,000–200,000 תושבים וכן נציגים של 4 עיריות קטנות (23.5%) שבהן פחות מ-50,000 תושבים. חלק מהרשויות היו רשויות ערביות, בדואיות, חרדיות או ישובים מעורבים, 5 בעלות דירוג סוציו-אקונומי גבוה וכן 9 בעלות דירוג סוציו-אקונומי נמוך. מגוון זה היה חשוב במטרה להביא ייצוג לכלל החברה בישראל (איור 6).

סוגי הרשויות המוניציפליות שהשתתפו במחקר הן מגוונות וכוללות 4 מועצות אזוריות, (5.9%) מועצה מקומית אחת, וכן 14 עיריות בגדלים שונים. העיריות חולקו על פי מספר התושבים: במחקר השתתפו נציגים של 3 (17.6%) עיריות גדולות שבהן מעל 200,000 תושבים; נציגים של 5 (29.4%) עיריות בינוניות שבהן 50,000–200,000 תושבים וכן נציגים של 4 (23.5%) עיריות קטנות שבהן פחות מ-50,000 תושבים. חלק מהרשויות היו רשויות ערביות, בדואיות, חרדיות או ישובים מעורבים. בעלות דירוג סוציו-אקונומי גבוה (6) וכן (9) בעלות דירוג סוציו-אקונומי נמוך. מגוון זה היה חשוב במטרה להביא ייצוג לכלל החברה בישראל (איור 6).

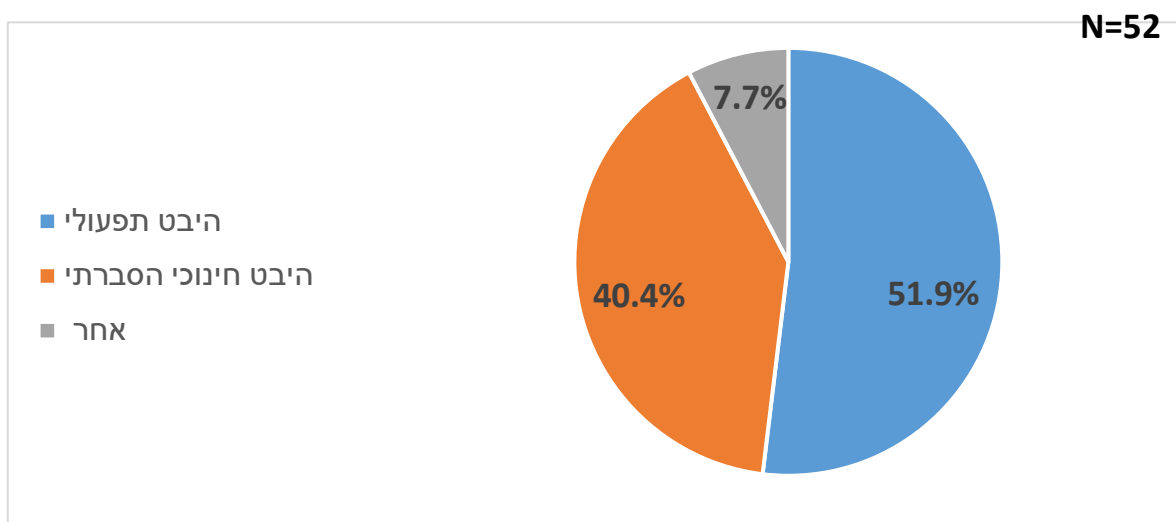
איור 6. חלוקת הרשויות המוניציפליות לפי הגדרה וגודל

המשתתפים לפי היבט הניהול שלהם

לבסוף, הייתה חשיבות לתת ביטוי להיבטים תפעוליים וכן להיבטים חינוכיים הסברתיים של פעילותם של משתתפי המחקר. במרבית הרשויות רואיינו בעלי תפקידים המביאים לידי ביטוי שני היבטים אלה. לכן רואיינו 27 מנהלים (52.2%) שעוסקים בהיבט התפעולי של ניקיון הסביבה, 21 מנהלים (39.1%) שעוסקים בהיבט החינוכי הסברתי והשאר, 5 (8.7%) – עוסקים בהיבטים אחרים כגון אנשי אקדמיה (איור 7). מכאן עולה שההיבטים התפעוליים והחינוכיים הסברתיים יעמדו במוקד המחקר.

איור 7. חלוקת הראיונות על פי היבט הניהול של בעל התפקיד המרואיין

3.4 כלי המחקר

כלי המחקר הוא ריאיון חצי-מובנה. ריאיון מסוג זה מאפשר לחקור נושאים מסוימים בעזרת פרוטוקול מוגדר וגם מאפשר גמישות מסוימת. המראיין יכול להעמיק ולהבהיר נושאים שעולים מתשובותיו של המרואיין ובד בבד להיצמד לנושאים שהוא מעוניין לחקור (Fossey et al., 2002). מטרת הראיונות הייתה להבין

לעומק את תפיסת בעלי התפקידים לגבי המאפיינים של תופעת השלכת הפסולת האישית במרחב הציבורי שבו הם פועלים, להבין את הצרכים ואת הקשיים שלהם בניהול המרחב וכן ללמוד על התנסויות מוצלחות שלהם בטיפול בניקיון המרחב הציבורי.

פרוטוקול הראיון (נספח 1) נכתב ונבנה בשיתוף עם צוות המחקר של עמותת נקי. הראיון הורכב מחמישה חלקים: (1) פרטים אישיים של המראיינים, שמטרתם להכיר את מאפייני התפקיד ואת תחושותיו של המראיין; (2) פרטים הקשורים לתפקיד ברמה האישית, שמטרתם להכיר את התפיסות והחזון של המראיין בנוגע לנושא המחקר; (3) הפרטים הקשורים ליישוב/לאזור וכן לתופעת הלכלוך במרחב הציבורי ביישוב ובסביבתו; (4) הצלחות ואתגרים בהתמודדות עם תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי; (5) המלצות ומחשבות לעתיד. כל הראיונות הוקלטו ונשלחו לתמלול.

3.5. עיבוד וניתוח הנתונים

המידע שנאסף בראיונות נותח בשיטה איכותנית פרשנית (Corbin & Strauss, 2014). ניתוח הממצאים נעשה באמצעות קידוד ראשוני ושני (first and second cycle coding) ויצירת קטגוריות (Saldaña, 2009). במחקר זה נעשו שני תהליכי קידוד. הראשון התבצע כניתוח דוקטרי שכלל התייחסות לכמה קודים ראשוניים המתאימים לידע הקיים בתחום ולנושאים שעלו מתוך סקירת הספרות. מתוך ניתוח הקידוד הראשוני נמצא שיש צורך ליצור ניתוח נוסף הכולל בחינת קודים נוספים שעלו מתוך הראיונות באופן אינדוקטיבי. התהליך נערך בד בבד עם תיקוף עמיתים ומומחים לקטגוריות השונות. ניתוח הראיונות נעשה באמצעות סריקת הטקסטים על פי הקטגוריות הנבדקות.

4. ממצאים

בפרק זה מתוארים הממצאים שעולים מתפיסותיהם של בעלי התפקידים שהשתתפו במחקר. הפרק מחולק לשישה תתי-פרקים על פי מטרות המחקר ושאלות המחקר, ובהם מוצגים הממצאים על פי הקטגוריות שהתקבלו בניתוח הנתונים. חלקו הראשון מוקדש להכרת המשתתפים, הגדרות התפקיד והרקע המקצועי שלהם. חלקו השני מתאר את מצב הניקיון במרחב הציבורי בישראל על פי תפיסותיהם של משתתפי המחקר. החלק השלישי מסביר את הגורמים העיקריים לרמת הניקיון הנמוכה ורמת הלכלוך הגבוהה במרחב הציבורי, כפי שהם עולים מן הראיונות. החלק הרביעי מתעמק באחת הסיבות המרכזיות ללכלוך, התנהגות השלכת הפסולת האישית במרחב והמאפיינים שלה בישראל, לתפיסת משתתפי המחקר. החלק החמישי עוסק בדרכים ובאמצעים להתמודד עם תופעת הלכלוך והשלכת הפסולת, והוא מבוסס על ניסיונם של משתתפי המחקר, והפרק השישי והאחרון מציג דוגמאות להצלחות שיושמו בפועל מניסיונם של משתתפי המחקר.

4.1 מצב הניקיון: ישראל מלוכלכת

התחושה הכללית של בעלי התפקידים שרואיינו במחקר היא שהמרחב הציבורי בישראל מלוכלך ורמת הניקיון בו הולכת ומידרדרת בשנים האחרונות, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ: "מניסיון, אני עשרים שנה בתחום. הלכלוך הלך והתגבר".

החרפה בתקופת משבר הקורונה – מנהלת של אחד מאתרי הטבע סיפרה שבעקבות משבר הקורונה הלכלוך גבר:

מה שקורה בחצי שנה האחרונה היא תופעה שלא ראינו. אני לא ראיתי ערמות זבל ברמה כמו שאני רואה היום. תמיד אחרי חופשות, אחרי חגים אנחנו מוציאים טונות של אשפה מחניונים, אבל הכמות שאנחנו ראינו בתקופה של הקורונה אין לזה אח ורע.

תופעת הלכלוך במרחב הציבורי נפוצה בישראל – כפי שציין אחד מאנשי האקדמיה העוסק בתחום שאף פירט את מאפייניה וסכנותיה:

אין לתאר מה שקורה עכשיו ברשות הרבים. זה בים, זה בגני השעשועים, זה בפארקים, זה פשוט בכל מקום. ברור שיש פה בעיה אסתטית חמורה ובעיה של ריח אבל יש פה גם בעיה של הפצת מחלות. תופעה חמורה של זיהום מקורות מים כי גם הזבל באיזשהו שלב מגיע למעיינות ולמקורות מים, זיהום אוויר, פגיעה חמורה במגוון הביולוגי, פגיעה בנוף ובערך הקרקע.

מדבריו עולה שתופעת הלכלוך גורמת לנזקים סביבתיים רבים: פוגעת במקורות המים, באיכות האוויר, במגוון הביולוגי, גורמת הפצת מחלות ועוד.

כדי לאפיין בצורה המיטבית את תופעת השלכת הפסולת האישית במרחב הציבורי, נבדיל בין שני סוגים של מרחבים: הראשון, מרחב אורבני (איור 8 לעיל), הכולל שטחים בתוך ישובים (קיבוצים, מושבים, מועצות מקומיות וערים). השני, המרחב הטבעי (איור 9 לעיל), הכולל שטחים פתוחים מסוגים שונים כמו שמורות טבע, פארקים של קק"ל, חופי הכנרת והים התיכון.

4.1.1 המרחב האורבני

מרחבים אורבניים הם מרחבים ציבוריים המצויים בתוך ישובים ומתלכדים תדיר. מנהל של אגף הסביבה בעיר הציג את עמדתו והגדיר את המצב כחמור: "הפסולת במרחב הציבורי, מבחינתי המצב חמור". כלומר, התרשמותו היא שהמרחב הציבורי האורבני מלוכלך.

מן הראיונות אפשר להבין שבין היישובים יש הבדלים ברמת הניקיון. מנהלים ביחידות הסביבתיות המלווים כמה ישובים תיארו את התופעה הזו: "קיימים הבדלים ברמת הניקיון. יש ישוב יותר נקי מישוב אחר". גם ערים שנחשבות נקיות על פי סקר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מתמודדות עם לכלוך רב במרחב הציבורי. מנהל אגף שפ"ע באחת מהערים האלה במרכז הארץ הסביר את התופעה שמכונה "נקודות חמות": "יש עשרות נקודות חמות בעיר. נקודה חמה זה אומר [מקום] שיש [בו] השלכה של פסולת יום-יום, כמה פעמים ביום. זאת אומרת שאם אנחנו נדאג לפינוי, אפשר לחזור למקום בעוד שעה ויש [פסולת] נוספת". מדבריו עולה שקשה לשמור על הניקיון של המרחב. גם אם דואגים ומשקיעים בפעולות ניקיון כעבור זמן קצר הוא חוזר להיות מלוכלך.

איור 8. לכלוך במרחב הציבורי האורבני (צולם בירושלים ובמבשרת ציון)

(צילום: נעמה לב)

4.1.2 המרחב הטבעי, שטחים פתוחים

המרחב הטבעי כולל מגוון סוגים של שטחים פתוחים כמו אתרי טבע מוסדרים עם תשלום בכניסה – באחריות רט"ג, אתרי טבע פתוחים, פארקים ויערות – באחריות קק"ל וכן שטחים פתוחים ואתרי טבע – באחריות המועצות האזוריות. מצב הלכלוך במרחב הציבורי הטבעי, על פי משתתפי המחקר, חמור מהמצב במרחב האורבני. אחד מבעלי התפקידים בארגון שמנהל אתרים באזור המרכז תיאר ביקור שלו באחד מאתרי הטבע בדרום שבו ראה כמויות אדירות של זבל:

זה היה פשוט מחריד לראות אחרי השבת הראשונה של "דרום אדום". נכנסתי ליער. לא יכולתי להיכנס. אי אפשר היה לעצור בשום מקום שבו אין זבל. זה היה פשוט מטורף. "באתם לפה בשביל להיות בטבע, באתם לראות את הפרחים. למה אתם מלכלכים?"

מאז פרוץ מגפת הקורונה (סוף 2019, ראשית 2020), נוצר הבדל מרחיק לכת בכמות הפסולת בהשוואה לשנים קודמות. אחד מהמנהלים האחראי על שטח טבעי גדול במועצה אזורית באזור הצפון העיד על גידול של פי ארבעה בכמות הפסולת: "שנה שעברה זה [כמות הפסולת] הייתה בערך 17 טון, אז השנה הגענו ל-70 טון אשפה". יש להניח שכמות האשפה התעצמה משום שאנשים רבים יוצאים לשטחים הפתוחים בישראל בשל הגבלות על טיסות לחו"ל בגלל מגפת הקורונה. לדבריה של חוקרת בתחום, הלכלוך נעשה לחלק מהנוף המוכר: "כשאנחנו נוסעים בכביש מספר 2 או בכביש מספר 1 יש גדר בצד ועליה דבוקים לכלוכים, אנחנו מקבלים את זה. זה חלק מהנוף". כלומר, הלכלוך בטבע ובשטחים הפתוחים הפך להיות מקובל והוא כה מאפיין את ישראל עד שהישראלים לעיתים קרובות לא שמים לב ללכלוך הנפוץ. איור 9 מציג תמונות המעידות על המצב במרחב האורבני.

איור 9. לכלוך במרחב הציבורי הטבעי

צולם בפארק קנדה בעמק איילון ובאירועי "דרום אדום" ליד בארי

(צילמו: נעמה לב וטלילה ליפשיץ)

למרות הלכלוך הרב, מן הדברים עולה שלציבור בישראל חשוב הניקיון במרחב הציבורי והוא רוצה לראות את הסביבה נקייה ומטופחת. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית [=עיר בגודל בינוני, כך יופיע בקיצור בכל המאמר] במרכז הארץ תיאר זאת: "מרחב ציבורי מלוכלך, רחוב מטונף זה עושה לא טוב לתושב. כל אחד, כל תושב רוצה לחיות במקום שהוא נקי ומזמין". אחת מהמנהלות בתחום ליווי קהילתי בעיר גדולה באזור המרכז סיפרה שהנושא עולה לדיון מהציבור לעיתים קרובות: "ככול שאני עובדת ביותר שכונות עם יותר אנשים, המשפט הראשון [שלם] זה נושא הניקיון שמפריע להם בשכונה, זה עולה בכל סקר, בכל שאלון,

בכל מקום, כל פגישה עם תושב". כלומר, הציבור הישראלי מוטרד מן הלכלוך הרב במרחב הציבורי, ולמרות זאת, נראה שיש פער גדול בין רצון התושבים לסביבה נקייה ובין הלכלוך הקיים בה בפועל.

4.2 גורמים המשפיעים על הלכלוך במרחב הציבורי

בפרק הקודם הבנו, על פי תפיסתם והתרשמותם של בעלי התפקידים, שלמרבה הציבור חשוב שהמרחב הציבורי יהיה נקי ומטופח. מדוע אם כן המרחב הציבורי בישראל כה מלוכלך? כדי לבחון זאת פנינו למרואיינים ומדבריהם עלה שאפשר להסביר את הסיבה לכך בהתייחסות לארבע רמות של גורמי השפעה עיקריים. רמה אחת קשורה במקבלי ההחלטות בממשלה, בהקצאת תקציבים לתחום וכן ברמת מקבלי ההחלטות ברשויות המקומיות ובארגונים המנהלים את אתרי הטבע. רמה נוספת קשורה בתשתיות הקיימות ובהתאמתן לצרכים ולמאפיינים של הציבור. רמה שלישית אשר יכולה להשפיע היא תופעות בטבע כמו רוחות וסחף מהים. והרמה האחרונה קשורה בתרבות ובהתנהגות הציבור בישראל. איור 10 מציג את הרמות השונות והקשרים ביניהן.

איור 10. גורמי השפעה על מצב הלכלוך במרחב הציבורי בישראל

בפרק זה נסקור את הגורמים ללכלוך על פי הרמות כפי שהן באות לידי ביטוי באיור 10.

4.2.1 מקבלי ההחלטות

מקבלי ההחלטות הקשורים לטיפול בניקיון ובלכלוך במרחב הציבורי הם רבים. ממשרדי ממשלה רלוונטיים שנוגעים לטיפול בבעיה כמו המשרד להגנת הסביבה, משרד החינוך ומשרד הפנים ועד למקבלי ההחלטות ברשויות המוניציפליות הקשורים לטיפול במרחב הציבורי האורבני. נוסף אליהם יש ארגונים שמנהלים את השטחים הפתוחים כמו קק"ל ורט"ג. מקבלי ההחלטות קובעים את סדר העדיפויות של הנושאים לטיפול, את התקציבים, את משאבי הידע ואת הזמן המוקצים לנושא. הם הגופים שבכוחם להשפיע על התשתיות ועל התנהגות הציבור. בפרק זה נסקור את תפיסות בעלי התפקידים על פי שלושה נושאים: (1) סדר העדיפויות של הממשלה (2) המחסור בתקציבים המופנים לנושא ו-(3) סדר העדיפויות ברשויות המקומיות.

4.2.1.1 סדר העדיפויות הממשלתי

לתחושתם של בעלי התפקידים הפועלים בשטח, למרות מצב הלכלוך במרחב הציבורי, הממשלה לא מעלה את הנושא לסדר היום ולא מטפלת באופן מערכתי בתופעה. מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ שיתף בתחושת התסכול לנוכח היעדר התקציבים שנובע מסדרי העדיפויות:

אם בארזים נפלה שלהבת, מה שנקרא, אם בממשלה המשרד לאיכות הסביבה הוא דל תקציב כזה, וסדרי עדיפויות שלנו במדינה זה קודם כול ביטחון וחינוך, יש הרבה דברים אחרים לפני איכות הסביבה, לכן אין תקציבים לזה. עם כוח דל אתה מנסה לעשות את המקסימום.

מדבריו עולה שאין לו מספיק משאבים ליצור שינוי בתופעה ואף שלתחושתו הוא עושה את המיטב אין בזה די. מנהל של אחת היחידות הסביבתיות בדרום הארץ דיבר במפורש על הצורך לשנות את סדרי העדיפויות: "אני חושב שצריך לקבל רוח גבית גם ממשרדי הממשלה. זאת אומרת צריך להכריז על זה כמשימה לאומית. ויתחילו להעביר לרשויות כספים שנוכל להתמודד עם הנושא". מדבריו אפשר ללמוד שהמנהלים בשטח מצפים להכוונה מערכתית, ארצית ולא רק מקומית כפי שהמצב כיום. כמה מבעלי התפקידים אף ציינו מקורות תקציביים אפשריים, כמו "קרן הניקיון" (הקרן לשמירת הניקיון שהוקמה מתוקף סעיף 10 בחוק שמירת הניקיון התשמ"ד-1984 ונועדה לרכז אמצעים כספיים לשמירה על איכות הסביבה), שאינם מנוצלים כראוי, לתפיסתם. מנהל של אגף שפ"ע בעירייה בדרום הארץ ציין שאלו כספים שאמורים לעבור לציבור:

יש היום בקרן הניקיון מיליארדים שנצברו, אני לא רואה שזה חוזר לציבור, אני לא רואה שיש תחנות מעבר חדשות. זה כספים שהיו אמורים לחזור. אנחנו לא קיבלנו שום עזרה ושום תמיכה בגלל שאנחנו בדירוג של 7-8 [מבחינה סוציו-אקונומית], ואנחנו לא היחידים. העבודה של המשרד לאיכות הסביבה היא לא מספיק נמרצת.

מדבריו משתקפת התחושה שגם רשויות מקומיות חזקות מרגישות את המחסור בהקצאת המשאבים הממשלתיים לטיפול בניקיון במרחב הציבורי.

במרחב הציבורי הטבעי התחושה דומה. לדבריו של מנהל של אתר טבע במרכז הארץ, זו לא בעיה מקומית אלא לאומית: "העובדה שמנכ"ל רט"ג לקח על עצמו להוביל מהלך מהסוג הזה [טיפול בבעיית הלכלוך ברשות הרבים ובשטחים פתוחים] מצביעה על בעיה ברמה הלאומית". כלומר, גם גוף שאמון על שמירת הטבע בישראל אינו יכול להוביל מהלך כזה לבדו, נדרשת התערבות ממשלתית. מהבעת התקווה של מנהל של אחד מהאתרים בצפון הארץ ניתן להבין שהממשלה אינה מטפלת בנושא, שהמצב חמור ושהרשויות והארגונים הירוקים חשים חסרי אונים מול התעלמות הממשלה והכנסת:

הלוואי והייתי יכולה להשפיע על הממשלה, על אלה שלמעלה בכנסת, המחוקקים. שידברו על הדבר הזה. זה נראה להם כאילו לא קשור, זניח. זה לא בדברים הבוערים שצריכים להיות על השולחן. הם צריכים לפקוח את העיניים, להתחיל ולתת תקציבים, תמריצים לרשויות, לארגונים, לשלב ידיים עם ארגונים ירוקים וכן לאגם משאבים, לעשות איזה מפץ גדול שירעיד פה את כולם ויבינו שיש פה תופעה שאי אפשר להשלים איתה!

מדברים אלו ניתן להבין שלתפיסת מנהלי דרג הביניים יש צורך בהכוונה מלמעלה ברמת ההמשלה כדי להתמודד עם הבעיה. ציפייה נוספת היא שיהיה טיפול באכיפה, כפי שציין מנהל של אתר טבע במרכז הארץ, ובד בבד הוא מצפה לטיפול ברגולציות הקשורות לאתרי ההטמנה:

אני מקווה שאחרי הבחירות יהיה שר שייקח על עצמו את השנים הקרובות של האכיפה כי בלי [שר כזה] אין טעם להתחיל לייצר תהליכי אכיפה, אם אתה לא יודע שהם יימשכו לאורך זמן. לייצר רגולציות, שינוי ברגולציות, [לבדוק] האם יש מספיק אתרי הטמנה, מחזור ובאיזה תחום.

אם כן, לתפיסת המנהלים בשטח, הלכלוך במרחב הציבורי נוצר בין השאר בגלל בעיות רבות שיש צורך להתמודד איתן ברמה ממשלתית: שינוי סדרי העדיפויות, הקצאת תקציבים לטיפול בנושאים הבוטלים כמו רגולציה ואכיפה וכן תשתיות.

ההתייחסות של המרואיינים למקבלי ההחלטות אינה מופנית רק לתחומי איכות הסביבה ותפעול. כמה מהמנהלים שרואיינו במחקר ציינו את חשיבותה של מערכת החינוך. אחד ממנהלי ארגון חברה אזרחית שעוסקת בחינוך לשמירה על הניקיון ציין שאף שיש עשייה חינוכית היא אינה מערכתית אלא תלויה במשוגעים לדבר:

מערכת החינוך עושה, אבל היא לא עושה מערכתית. [אם] יש מורה משוגע, אז יש [פעילות חינוכית בנושא הניקיון]. משרד החינוך אומר שזה בעיה של המשרד להגנת הסביבה. לדעתי, משרד החינוך צריך להפעיל את מלוא המשקל [אבל הוא] משתמט מאחריות ואומר: "זה לא בעיה שלנו".

כלומר, כחלק מהחשיבה המערכתית לשינוי התופעה למשרד החינוך יש תפקיד חשוב, אולם הוא מטיל את האחריות על משרדים אחרים. המסר שעולה מדברי המנהלים הוא שהממשלה אינה מתמודדת עם הבעיה ובמקרים מסוימים מטילה את האחריות על גורם אחר. לסיכום, התחושה היא שהמסר הכללי והדוגמה האישית שמעבירים נבחר הציבור אל הציבור הם זלזול בטיפול בניקיון במרחב הציבורי ואי-קבלת אחריות, כפי שציינה חוקרת בתחום:

זה שילוב של למעלה ולמטה. כשאת נמצאת במערכת בחירות ואת רואה את השלטים של כל המפלגות ואת יודעת שיום אחרי השלטים האלה יישארו שם, יתחילו להיקרע, להיות מטונפים ולהתחיל להתפזר, ואת אומרת, הדג מסריח מהראש, אז למה אני צריכה לעשות עם זה משהו? זאת אומרת, בסוף גם אותם לא מעניין הטינופת שהם משאירים אחריהם, אז למה אני?

כלומר, אם לנבחר הציבור לא אכפת הניקיון במרחב הציבורי, ויתרה מכך, נבחר הציבור הם בין המלכלכים, למה שהאזרח יפעל בנידון? ההתנהגות של נציגי הציבור במרחב הציבורי משפיעה על האזרח ונותנת לגיטימציה ללכלוך המרחב הציבורי. מכאן אפשר להסיק שהנורמה של לכלוך המרחב הציבורי זולגת מלמעלה למטה ובאה לידי ביטוי בקרב האזרחים כמו בקרב נבחר הציבור.

4.2.1.2 סדר עדיפויות נמוך ומחסור בתקציבים

המקום הנמוך של ניקיון המרחב הציבורי על סדר היום של הממשלה, או אף היעדרו מסדר היום, גורם לרשויות ולארגונים להרגיש שאין להם די תקציבים שיאפשרו להם לפעול בתחום. מחסור זה ניכר גם ברשויות איתנות כלכלית, ועל אחת כמה וכמה ברשויות החלשות ובארגונים המנהלים את השטחים הפתוחים. לתפיסת כל משתתפי המחקר, יש קשר ישיר בין רמת הניקיון לתקציבים, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע בעירייה במרכז הארץ, תקציבים מאפשרים להעסיק עוד עובדי ניקיון: "ככל שיהיו לי תקציבים ויהיו לי [יותר] עובדים, אז האזרחים יהיו יותר נקיים". כלומר היכולת של אגפי שפ"ע לטפל בניקיון תלויה גם בתקציב.

על פי התפיסה של כל בעלי התפקידים, ניקיון במרחב הציבורי הוא אלמנטרי והוא הבסיס לכל תהליך אחר של אכיפה, הסברה או חינוך. אחת המנהלות הבכירות בעירייה במרכז הארץ הסבירה: "רוב התקציב בנושא ניקיון מושקע בעוד קבלנים, עוד עובדים, עוד תורנויות ועוד משמרות. אני חושבת שזה הסיפור הגדול. אי אפשר להתחיל לדבר לפני שאתה מספק את הסחורה". מדבריה עולה כשתפקיד בסיסי של הרשות, על פי תפיסת משתתפי המחקר, הוא לספק מרחב ציבורי נקי המתבסס על השקעה בפעולות ניקיון. עם זאת, עולה רושם שרשויות חלשות מבחינה כלכלית ומועצות אזוריות הנדרשות לתחזק את המרחב הציבורי הטבעי מתקשות לנהל את המערך מהתקציב הקיים, ולכן אינן מצליחות לבצע תפקיד בסיסי זה. כפי שיפורט להלן.

מועצות אזוריות ומועצות מקומיות הסמוכות לאתרי טבע – להן אין בדרך כלל די משאבים לתחזק שטחים פתוחים נרחבים הסמוכים או הנמצאים בשטחן. לדוגמה, חופי ים וחופי הכנרת, נחלי הגליל העליון, מרחבי אירועי "דרום אדום" ואתרי טבע רבים נמצאים בשטחן של מועצות אזוריות לאורכה ולרוחבה של הארץ ומשמשים את כלל הציבור בישראל, ולא רק את תושבי המועצה. מנהל אגף שפ"ע באחת מהמועצות האזוריות בצפון הארץ שיתף בקושי להתמודד עם סוגיית התקציב: "אין לי יכולת לנקות כל היום את כל השטחים הפתוחים. אין לי את כמות כוח האדם לזה". מנהל אחר במועצה אזורית בצפון הוסיף: "המדינה לא מתקצבת בכלל את המועצה. הכול זה על חשבון המועצה, על חשבון התושבים שלה. למרות שאנחנו קולטים קהל מכל הארץ, רוב הקהל זה בכלל לא של המועצה". מדבריו אנו למדים שגודל התקציב וכוח האדם ברשויות האזוריות אינם מספיקים לתחזוקת השטחים האלה. מנהל אגף במועצה אחרת, גם היא באזור הצפון, הוסיף: "בדרך כלל אין כאן איזושהי עזרה של מדינת ישראל. בקולות קוראים [[של המשרד להגנת הסביבה המסייעים לתחזק את החופים] למשל, כמו שיש בשמירת חופים, ניקיון חופים, אז אנחנו למעשה לא נמצאים במודל הזה". מדבריו אנו מבינים שרק בשטחי החופים יש מנגנון של קולות קוראים. אולם, לעומת הדעה שיש תקציבים הקשורים לניקיון החופים, ראש אגף שפ"ע במועצה אזורית אשר יש ברשותה חופים טען שגם תקצוב זה אינו מספיק:

בסוף זה עניין כלכלי. הרי אנחנו כל פעם צועקים על המדינה: "רגע, החופים, אתם רציתם אותם פתוחים!" – שיממנו! אנחנו הפסדנו כסף מהמדינה על טעויות שנעשו באסטרטגיות, על זה שלא מנו את מספר האנשים שנים. בסוף משרד הפנים אמר: "שמונה מאות אלף [שקל] זה מה שאתם מקבלים". ואנחנו משקיעים שני מיליון וחצי [שקל] על החוף הזה. ונגמר [תקצוב לשנתיים], מעבשיו חינם, המדינה יותר לא משתתפת.

מדברי המנהלים במועצות אזוריות עולה בבירור שאין למועצות תקציב ממשלתי לטפל באתרי הטבע ובשטחים הפתוחים המשרתים את הציבור כולו, וגם במקרים שיש תקציב, כמו התקציב שניתן לרשויות האזוריות שמתחזקות חופים, הוא היה נקודתי וזמני ולא פתרון ארוך טווח שיאפשר למועצות להתמודד עם בעיית הלכלוך. גם בדוגמה זו ניכר היעדר החשיבה המערכתית. מצד אחד הוחלט שהחופים יישארו פתוחים לציבור הרחב, אך מצד שני לא הוגדר תקציב לאורך זמן שיאפשר לרשויות להתמודד עם המצב.

מועצות בדירוג סוציו-אקונומי נמוך – גם הן סובלות ממחסור בתקציבים בסיסיים לניקיון כמו אלו שקיימים במועצות החזקות יותר. מנהל של אחד האגפים בעיריית פיתוח בדרום הסביר את נחיצותו של תקציב ממשלתי:

ערי פיתוח נזקקות ונשענות ברובן הגדול על כספי מדינה. אין להן מקורות כספיים משלהן. יש להן מעט מאוד. הארנונה לא מכסה את כל הפעולות האלה. היא משלימה

אותן אבל לא יכולה לבסות. אני לא יכול להחליט על דעת עצמי שאני לוקח כמה מיליונים ושם אותם פה כמו ראש עיריית תל אביב, אין לי את זה.

כלומר כספי הארנונה לא מכסים את פעילות הניקיון הבסיסית הנדרשת בערים אלו. מנהל אגף שפ"ע בעיר בדירוג סוציו-אקונומי נמוך במרכז הארץ שיתף גם הוא בקושי התקציבי שאיתו הוא מתמודד:

העיר שלנו היא עיר מאוד מוגבלת במשאבים, אנחנו מדרג סוציו-אקונומי 2, עיר ענייה בהגדרה, ויש מתח לא קטן בכמה להשקיע בתפעול, בניקיון ובגינות וכל אותם דברים שקשורים [לאגף] שפ"ע. בשנה האחרונה בהתנהלות של כן ממשלה/ לא ממשלה, שנת בחירות, אין תקציבים. את התושב זה לא מעניין, ויש לנו לא מעט צרות בהקשר הזה. נושא של היכולת לממש את התקציבים וגם פערי תקציבים, בסוף ממה שיש צריך לעשות הכי טוב.

מן העדויות עד כה עולות כמה סיבות למחסור בתקציבים. האחד הוא תשלום נמוך של ארנונה וחוסר תקצוב משלים מהמדינה. האחר הוא עיכובים בירוקרטיים בקבלת התקציבים ומימושם, והנושא השלישי הוא הפערים ההולכים וגדלים בין הרשויות. תחושת התסכול בקרב בעלי התפקידים ברשויות במדרג סוציו-אקונומי נמוך גדלה, בגלל תחושתם שלעיתים התקציבים אומנם קיימים אך לא מגיעים ליעדם, או מיועדים לדברים שלדעתם לא יפתרו את הקשיים שהם מתמודדים איתם. מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים שעוסק בתחום שמירת הניקיון במרחב הציבורי תיארה תחושות אלו:

המדינה משקיעה 13 מיליון שקל בשנה למבצעי ניקיון, ויש רשויות שמסונדות כי מגיע להן כסף ממבצעי ניקיון. יש 2.4 מיליארד שקלים בקרן ניקיון ששוכבים שם ולא עושים איתם כלום. ואני אומרת שאם ייקחו משם קצת כסף ויגבירו אכיפה ופקחים נגיע למצב יותר טוב.

אם כן, לטענתה, סכומי עתק שמונחים בקרן הניקיון ומיועדים בדיוק לכך, ניקיון המרחב הציבורי, אינם מנוצלים. מנהל של אחת היחידות הסביבתיות ברשות קטנה בדרום הארץ סיכם את הבעיה: יש תקציבים אך הם אינם מגיעים לרשויות: "החסם העיקרי של רשויות זה תקציב. ותקציבים יש בממשלה. בתור רגולטור במערכת אז אני יודע שיש תקציבים, יש הרבה תקציבים והפקידים עובדים טוב ויש רצף של מנכ"לים. מה שצריך זה להפנות את המשאבים לכיוון הזה". כלומר תקציבים שקיימים בממשלה אינם מנוצלים כראוי ולא מועברים לרשויות.

4.2.1.3 קביעת סדרי העדיפויות ברשויות ובארגונים

רשויות מקומיות

לרשויות המקומיות ולארגונים המנהלים שטחים פתוחים יש תפקיד מרכזי בשמירה על מצב הניקיון. כפי שראינו בפרק הקודם המחסור בתקציבים הוא גורם הכרחי ביכולת לשמור על רמת ניקיון מניחה את הדעת. עם זאת, מן הממצאים עולה שיש הבדלים בין היישובים ברמת הניקיון, ועוד עולה שלסדר העדיפויות המקומי בהקצאת התקציבים השפעה ניכרת.

כפי שהוצג לעיל, כל שינוי שיוחלט לבצע בסדר העדיפויות הממשלתי וכן שינוי סדרי העדיפויות בחלוקת התקציב – תהיה להם השפעה ניכרת על הדרך שבה הרשויות יטפלו מבחינה תפעולית בהשלכת פסולת. לכן, חשוב להבין את חלוקת התפקידים וחלוקת האחריות הניהוליות ברשויות. ברשויות המקומיות, האחריות לנושא הניקיון, מוטלת על מחלקה לפי מבנה הרשות; ברוב הרשויות אגף שפ"ע או אגף תברואה הם האמונים על ניקיון המרחב הציבורי, ולעיתים היא מוטלת על אגף הסביבה. מנהלת של אחד מאגפי

הסביבה בעיר במרכז הארץ תיארה את מגוון תפקידיו של האגף וסיפרה שמטרתו: "שמירה וטיפול העיר כמרחב השראה, שמירה על כל המרחבים הציבוריים בעיר, תחזוקה, פיתוח, הבנה של הצרכים הקיימים בשטח והתאמה לוגיסטית לצורך שעולה מהשטח, בהתאמה לקהילות השונות שיש לנו בעיר".

מדבריה משתקפת תמונה רחבה של תפקידי אגף שפ"ע וחשיבותו. סדר העדיפויות לשימוש בתקציבים ברשויות וההחלטה עד כמה לטפל בניקיון במרחב הציבורי נקבעים בדרך כלל על ידי ראש העירייה, וההחלטה על כך תלויה בעדיפות שהוא מעניק לנושא על פני נושאים אחרים. מנהל של אגף שפ"ע בעיר גדולה במרכז הארץ, שהיא בעלת תקציב עצמאי, תיארה את חשיבותו של תקציב גדול לניקיון ואת הפעילות הנרחבת שהוא מאפשר כאשר ראש העירייה נרתם לנושא:

עשינו דברים גדולים שקשורים לתברואה ולניקיון, החל מסדנה אסטרטגית, סדנאות שירות למפקחים כדי להחדיר בהם מוטיבציה וללמד אותם [את] שפת השירות. לשמחת הרבה אני מקבל מימון מאוד גדול מראש העיר והמנכ"ל, אז הכנסתי אמצעים שעלו הרבה מאוד כסף, כל מיני משאיות גזם וכדומה, משאיות מנופים.

מדברים אלו אנו למדים שכאשר ראש אגף שפ"ע נתמך על ידי ראש העירייה והמנכ"ל שאמון על התקציבים, הוא נהנה מחופש פעולה ויכול לפעול לשיפור רחב-היקף בניקיון במרחב. חשיבותו של סדר העדיפויות שמקצה ראש העירייה בולטת במיוחד בערים חזקות ובעלות תקציב עצמאי. עם זאת, התקציב של האגף קבוע מראש וקשה להכניס שינויים מרחיקי לכת, כפי שציין אחד ממנהלי האגף בעיר גדולה במרכז הארץ שנהנה מתקציב גדול:

כשאתה רוצה לעשות מהפכות בתחום הניקיון אתה צריך להתכנס לתוך מסגרת מסוימת, [למרות] שחד-משמעית, האמירה של ראש העיר וגם של המנכ"ל זה שאיכות הסביבה נמצאת בעדיפות עליונה, ואין כוונה לסגור את הברזים. מצד שני המציאות היא מציאות נתונה, ואתה מבין שלא כל דבר שאתה רוצה בפנטזיה שלך אתה תקבל.

כלומר, גם ראשי עיריות וראשי אגפים ששמים את הניקיון גבוה בסולם העדיפויות עדיין מוגבלים ביכולתם להכניס שינויים במערך הניקיון במרחב הציבורי ללא תמיכה חיצונית כמו מיכון פעולות הניקיון, שינוי מערך העובדים או השקעה נרחבת בהסברה לתושבים. בערים שבהן ראש העירייה ובעלי התפקידים הבכירים אינם שמים את הנושא בראש מעייניהם, המצב חמור הרבה יותר. תופעה נוספת הקשורה לסדר העדיפויות של בעלי התפקידים היא בכירים ברשויות שחורגים מהתנהגות נורמטיבית ומציגים דוגמה אישית שלילית שמביעה זלזול בערכי הניקיון של המרחב הציבורי. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ, שאינו תושב העיר שבה הוא פועל, שיתף במקרה שהיה עד לו, שבו נצפה סגן ראש העיר משליך פסולת:

בשבועות הראשונים [שלי] בתפקיד סיירתי בעיר ללמוד כי לא הכרתי אותה. הנהג שבא לפנות עם המנוף העביר לי תמונות. צילמו אדם בסרטון וידאו [משליך פסולת וגרוטאות לא ביום המיועד לכך]. אני לא מכיר מי אלו האנשים בעיר. ואז אני בא למנהלים שלי ואומר: "תראו את התופעה". מה הם אומרים לי? "אתה יודע מי זה? זה סגן ראש העיר". אמרתי, סגן ראש העיר עושה את ה...!?! הוא הדוגמה האישית של העיר הזאת!

אם כן, לדעת הממונים על איכות הסביבה ברשות, לדוגמה האישית של בכירים בעיר יש השפעה על הלכלוך במרחב הציבורי. עוד עולה שהפוליטיקה ביישוב והצורך של הפוליטיקאים המקומיים למצוא חן בעיני הבוחרים, בעיקר ברשויות קטנות ובינוניות שבהן יש היכרות אישית בין נבחר הציבור לתושבים, מקשה על האכיפה וגוררת אחריה חוסר טיפול מערכתי בלכלוך. מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ סיפר על הפער בין מנהלי אגף שאינם מעורבים בפוליטיקה המקומית לאלה שמעורבים בה:

פוליטיקה זה חלק מהדברים. אני והשיטור העירוני בעיר זה שני אנשים שבאים אחד מהצבא אחד מהמשטרה, לא מכירים פה בעיר אף אחד, לא מעורבים בפוליטיקה, אין לנו זכות הצבעה פה בעיר, ולכן השיקולים שלנו הם אחרים. כשבן אדם מקבל דוח, היית צריכה לראות: המנהל לפניי היה מקבל טלפונים: "תוותר לו", "הוא מכיר את אח של זה", "הוא עבשיו פתח עסק". נגמר. אין אופן קשבת יותר. אי אפשר להתקשר אליי ולהגיד לי אני מכיר את ההוא. האיום הכי גדול שאני שומע פה בעיר זה "אם אתה תיתן לי דוח אני אדבר עם ראש העיר". אני אומר לו: "בוא, תתקשר לראש העיר". ייאמר לזכותו של ראש העיר שהוא נותן גיבוי. הוא בא ואומר: "יש לי מנהלים, הם עושים את התהליכים, אני לא. אל תלכלכו אותי בדברים שאני לא צריך להתלכלך בהם". כשהפוליטיקה הולכת הצידה ואין את הקדימויות, תושב א', תושב ב', התושב המיוחס, זה שצריך לפנות לו את הפח בעשר בלילה כי יש לו מסיבה והוא לא רוצה שיהיה לו זבל ליד הבית. אין חיה כזאת. אני יישרתי קו. כולם אותו דבר.

כלומר היכרות של האנשים עם ראש העירייה ועם בכירים בעירייה משדרת להם שמותר להם לעשות ככל העולה על רוחם במרחב הציבורי. בערים שבהן יש ניתוק בין בעלי התפקידים לפוליטיקה ניתן להתנהל מערכתית טוב יותר. בערים שבהן הניקיון במרחב הציבורי אינו בראש סדר העדיפויות המרחב הציבורי מלוכלך יותר.

ארגונים שממונים על תחזוקת אתרי הטבע והפארקים

גם ארגונים שתפקידם לתחזק אתרי טבע ופארקים מתמודדים עם הצורך לקבוע סדרי עדיפויות לחלוקת התקציב ולשימוש בו. מנהל של אחד האתרים במרכז הארץ הסביר את תפיסתו בנוגע לחשיבות ההובלה של קק"ל בטיפול במרחב הטבעי:

קק"ל העשירה צריכה להחליט שזאת משימת חייה לעשר שנים הקרובות. תקציב של [למשל] 20 מיליון, 30 מיליון, 40 מיליון שקלים, יוקצב להובלת הנושא, לא רק ביערות קק"ל, בשטחים הפתוחים בכלל. לא [רק] אנחנו מנקים את היערות שלנו, ובשמורות ינקו מישוהו אחר. אנחנו מובילים. מי שרוצה להצטרף – קדימה.

מן הדברים עולה התחושה שהתקציב להתמודד עם הלכלוך קיים, אך עדיין לא התקבלה החלטה להעלות אותו לראש סדרי העדיפות, להפוך אותו ל"משימת חיים" כפי שכינה אותה מנהל האתר. יתרה מכך, ניכר שלתפיסתו יש צורך בשיתוף פעולה הדוק בין הארגונים כדי שיצליחו ליצור מדיניות מערכתית אחת הכוללת את ההיבטים התקציביים. ראוי לציין שלעיתים שיתופי פעולה כאלה אינם מתקדמים בגלל מאבקים בין הארגונים על הובלת השותפות. עם זאת, כפי שיוצג בהמשך, הסוגיה כנראה לא יכולה להיפתר רק על ידי השקעה תקציבית בניקיון, אלא יש להשקיע בשינוי ההרגלים של הציבור, וזו פעולה מסובכת הרבה יותר.

4.2.2 תשתיות לניהול פסולת

אחד התפקידים של הרשויות המקומיות והארגונים שמנהלים את השטחים הפתוחים הוא לספק תשתיות לניהול הפסולת: כלי אצירה מתאימים ואמצעי פינוי וניקיון. לתפיסתם של מרבית בעלי התפקידים, התשתיות הן מינימום נדרש לשמירה של המרחב הציבורי האורבני והטבעי נקיים. כפי שפירטה מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים:

במקומות שיש תשתיות, פחי אשפה, הגודל שלהם ותדירות הפינוי צריכים להתאים לנפח. ואם זה אומר שצריך לבוא לפנות במוצאי שבת אז צריך [לעשות זאת]. כשהפח

מלא מדי הוא מתפזר בלילה מהרוח או חיות בר שמפזרות, ואנשים שמגיעים למקום מלוכלך מלכלכים יותר.

כלומר כדי לשמור על ניקיון המרחב הציבורי חשוב שהתשתיות יתאימו מבחינת תדירות פינוי הפחים, מועדי פינויים ונפחם. חשוב לזכור שלהשלכת הלכלוך אין חוקיות, והיא אינה מתרחשת במועדים קבועים ובכמויות קבועות, לכן אחד מתפקידי הארגון הוא להיות ער לתנאים ולהגיב בהתאם. כפי שתיאר מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ, אין הפוגה בניהול מרחב נקי מפסולת: "אופן הניהול של השטח, בצורת חלוקת העובדים שלהם והפריסה שלנו לאורך כל שעות היום כל השבוע, אנחנו גוף שעובד 365 ימים בשנה כולל יום כיפור". כלומר, התאמת התשתיות לצרכים היא מלאכה מורכבת עבור בעלי התפקידים משום שהיא משתנה תדיר, היא תלויה בתשתיות ובפינוי, והיא מחריפה כשאין התאמה בין המצב בשטח ובין המענה המידי למצב שנוצר. הפער שנוצר מחוסר התאמה זה בין התשתיות לשימושים הנדרשים במרחב הציבורי הוא אחד הגורמים ללכלוך.

תשתיות ופחים שאינם מתאימים יוצרים נזק גדול יותר כאשר אין התאמה לצרכים. הציבור תלוי בפחים להשלכת הפסולת, ואם הפח אינו מתאים – משאירים את הפסולת בקרבת הפח או אוספים אותו בשקית ותולים אותו בקרבת מקום. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ השווה את ההבדלים התהומיים בין התשתיות בישראל לאירופה: "התשתיות בחו"ל הן הרבה יותר זמינות, נגישות, אין שם תחומים אפורים, הכול ברור, הכול מוסדר. מה שאני יכול לומר אצלי בעיר שלא כל הדברים מוסדרים ומאורגנים בהיבט זה". לא פעם במהלך המחקר השוו המרואיינים את המצב בישראל למצב באירופה, כעין משאלת לב ודוגמה למצב שראוי שיהיה גם בישראל.

כפי שעולה מדברי המשתתפים בסעיף זה, התאמת התשתיות לצרכים היא משימה חשובה כדי לשמור על רמת הניקיון נאותה ועל הפחתת כמות הלכלוך במרחב הציבורי. בפרק 4.4.3 – תשתיות, ידון נושא זה בהרחבה ויפורטו הקשיים הקיימים בשטח וכן שינויים והתאמות שנעשו לאורך הזמן.

4.2.3 הקשר הדו-כיווני שבין תופעות בטבע ומעשי האדם

הלכלוך הוא אחד הסימנים הבולטים בקשר שבין האדם לסביבה, והוא מבטא ישירות את השפעתן של תופעות בטבע על האדם ובמקרה זה על הלכלוך מצד אחד, ומצד שני, ובעיקר, את השפעת האדם על המרחב. בחלק מהמקרים השפעתן של תופעות בטבע גורמות ללכלוך, ובמרבית המקרים הלכלוך שאנו יוצרים גורם לנזקים סביבתיים שבסופו של דבר משפיעים גם עלינו. בפרק זה נבחן את ההשפעות משתי נקודות המבט.

4.2.3.1 השפעת תופעות בטבע על הלכלוך במרחב הציבורי

תופעות טבע, כגון רוחות וגלי הים או תופעות בטבע כגון לשלשת ציפורים, פירות ועלים נושרים, יכולות לגרום ללכלוך. יש הבדל בין השפעתן של תופעות אלו במרחב הציבורי האורבני ובין השפעתן במרחב הטבעי. במרחב הטבעי אפשר, למשל, למצוא פסולת שנפלטה מהים, כפי שציין מנהל של אתר טבע בשמורה טבע חופית במרכז הארץ: "הים פולט הרבה מאוד זבל וצריך לדאוג שיהיה נקי, ולאסוף את הזבל הזה". כלומר, הוא כמנהל האתר צריך להתמודד עם תופעה זו שבה זבל שהושלך במקום אחר, נפלט מהים ומלכלך את החוף. תופעה נוספת הגורמת ללכלוך באתרי הטבע היא פיזור הפסולת על ידי בעלי חיים שנוברים בפסולת. מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים שעוסקים בניקיון בטבע הסבירה את השתלשלות המצב שגורם תופעה: "יכול להיות שאנשים זרקו את הפסולת לתוך הצפרדע, אבל בלילה באות חיות הבר ומעיפות את הכול החוצה וככה זה נראה – מלוכלך". חשוב אפוא לקחת לתשומת הלב שגם כשהלכלוך נאסף ונזרק לפח כראוי, אם הפח אינו חסין בפני נבירה של בעלי חיים, סביר להניח שהלכלוך יתפזר.

תופעה זאת המאפיינת את המרחב הציבורי הטבעי גולשת גם לתחום המרחב הציבורי האורבני, בעיקר בשולי היישובים במקומות שבהם יש קרבה לטבע. חוקרת בתחום תיארה את הבעיה שנוצרת מחיות בר שנכנסות לתחום האורבני: "[כשזורקים פסולת אורגנית לטבע זה] אחת הסיבות שתהיה התפרצות של הרבה מאוד חזירים בחיפה... המזון הופך להיות לא גורם מגביל בהתפתחות של האוכלוסייה הזו." כלומר לכלוך שנגרם על ידי נבירה של בעלי חיים מתרחש גם בשטחים אורבניים, שכן גם כאן המזון המושלך מושך את חיות הבר.

בניגוד למרחב הציבורי הטבעי, במרחב האורבני נחשבת פסולת שנוצרת מצמחייה ומבעלי חיים הנמצאים במרחב, כגון עלים, ענפים פירות, גזם, לשלשת יונים – למפגע לכלוך. מנהל של אגף שפ"ע בעיר במרכז הארץ ציין כמה חשוב להביא גורמים אלו בחשבון: "חייבים להשקיע בהון האנושי, בחשיבה, בתכנון, במשאבים בטיפול וניקיון כי בסוף יש דברים שלא קשורים, יונים, שאריות ודברים שנופלים, דברים שאתה לא יכול למנוע אותם. ורוחות שמעבירות שקיות של במבה מכאן לשם. אז אתה חייב לנקות ולתחזק יום-יום". אם כן, חלק מהלכלוך במרחב העירוני נגרם על ידי בעלי חיים, עלים ופירות שנשרו מהעצים ואף מלכלוך שנוצר באקראי – וחייבים להשקיע מחשבה ותכנון לטפל באלה.

מדבריו עלה שהרוח משפיעה על פיזור הלכלוך. אומנם הרוח עצמה אינה גורמת לכלוך, אך היא יכולה להניע ולהעיק את הפסולת, גם אם הונחה בקרבת פח, וליצור לכלוך של המרחב. מנהלת של אחד מאגפי שפ"ע של עיר קטנה בדרום הארץ ציינה את ההתמודדות שלה עם הנושא: "אני מבינה שתמיד תהיה תלונה ותמיד יהיה מי שיזרוק, ותמיד הרוח תביא את הזבל לאותם מקומות. הפסולת מתגלגלת ברחובות בעיקר אחרי שיש אירועים של רוחות קיצוניות". לסיכום, לתופעות הטבע יש השפעה על הלכלוך בעיקר בהעברתו ממקום למקום על ידי בעלי חיים, רוחות או תנועת גלי הים, כפי שהודגם.

4.2.3.2 השפעת הלכלוך שמפזר האדם על הטבע

אומנם לתופעות טבע יש השפעה על הפצת הלכלוך, אך ההשפעה העיקרית היא הפוכה דווקא. הלכלוך שבני האדם יוצרים מזיק לסביבה ולנו. הנזק הישיר והבולט ביותר לעין הוא פגיעה במגוון הביולוגי. אחת התופעות המצערות היא חיות ששינו את הרגלי התזונה וניזונות מפסולת שפעמים רבות גורמת לפגיעה ולמוות. אחת הדוגמאות לכך היא היעלים בדרום הארץ. מנהל היחידה הסביבתית בדרום הארץ הסביר: "ליעלים מספיק שלשקית יש ריח טוב. פעם שנתנו לה איזה ביסלי או מלפפון קטן, אז היא אוכלת את הפלסטיק. היעלים ביישוב אכלו זבל, והם גם מתים מזה. בניתוחים מוצאים קילוגרמים של פלסטיק במערכת העיכול שלהן". מינים נוספים של בעלי חיים מתו מרעב בגלל אכילת פלסטיק.

השפעה ישירה נוספת היא הפרת האיזון האקולוגי. אחת מהמנהלות בארגונים הסביבתיים העוסקים בניקיון בטבע נתנה דוגמאות והסבר לכך: "כשהשטח מלוכלך מתרבות חיות בר, מינים מתפרצים. תנים, חזירים, כלבים משוטטים. ההתרבות שלהם גורמת לנזקים רבים לחקלאות, כלבת, כל מיני תופעות של חיכוכים לא טובים בין האדם לטבע, וזה מוביל מהר מאוד לתגובה של הרעלות וירי". אם כן, הלכלוך גורם להפרה של האיזון האקולוגי בטבע גם על ידי ריבוי מינים מתפרצים וגם בגלל הרעלות כדרך להתמודד עם המינים המתפרצים.

השפעה נוספת של הלכלוך קשורה להיבטים של מחזור הפסולת. מנהל של אתר טבע במרכז הארץ תיאר כמה חשוב לשלב את המחזור גם באתרי הטבע:

איך אנחנו מפחיתים [את הפסולת]? זה השלב המורכב [כי] הוא [מעביר] את האחריות לציבור, והוא כמובן מתכתב גם עם הקמפיינים שקורים היום בעיר, קמפיינים של הפרדת אשפה, של מחזור, של קומפוסט. אתה מגיע לאתר באירופה. אתר בטבע, לא בעיר, ויש

פחים [ייעודיים] לפלסטיק, לזכוכית, וכמו שיש בשדה תעופה יש גם ביער. אין סיבה שלא יקרה פה.

כלומר בישראל לא נעשה החיבור בין הבילוי בטבע לנושאים סביבתיים רחבים יותר כגון הקטנת תרבות הצריכה, הפחתת פסולת, מחזור פסולת והקטנת הזיהום אוויר. לתפיסת בעלי התפקידים שהשתתפו במחקר, הלכלוך הוא סימפטום של תופעה גדולה ורחבה יותר הקשורה לתרבות הצריכה ולהתנהגות מקיימת. מנהל של אגף שפ"ע בעיר גדולה במרכז הארץ הביע רצון שהתושבים יתפסו כך את הדברים, יראו את ההשפעה הניכרת שיש להם על הסביבה שבה אנו חיים, ואולי יבינו את האחריות שמוטלת על כתפיהם לעתיד כדור הארץ:

הייתי רוצה שאנשים יסתכלו על הסביבה שלהם, על העולם ועל החיים דרך עדשות ירוקות, עדשות של איכות הסביבה. מה שנקרא כל [סוף] מעשה במחשבה תחילה. ברגע שכן אדם יבין את התוצאות של המעשים שלו כשהוא זורק את הבקבוקים לפח רגיל במקום למחזורית, או שהוא זורק את הפסולת ברחוב, או זורק כל דבר אחר שיכול לפגוע במרחב הציבורי ובאיכות הסביבה; וברגע שהוא מבין שכל דבר כזה יש לו השלכות, גם על הניקיון וגם על העולם שלנו, על כדור הארץ, בהיבטים יותר רחבים וירוקים; ברגע שהוא יסתכל על הדברים בעדשות יותר ירוקות [אנשים] יגלו יותר אחריות ויעשו את הדברים בצורה יותר מודעת, גם לסביבה שלהם וגם לכדור הארץ. כדור הארץ נמצא במצב מאוד קשה, ואם אנחנו לא נציל אותו אז אנחנו בבעיה מאוד גדולה.

הרושם שעולה מן הדברים עד כה הוא שהלכלוך הוא חלק מבעיה רחבה יותר של מודעות סביבתית נמוכה בקרב הציבור, וכמה מבעלי התפקידים ביטאו את דעתם על עומקה ורוחבה של התופעה, ועד כמה חיוני לטפל בה. מנהל של אחת היחידות הסביבתיות בדרום הארץ רואה את הפתרון רק בהתבוננות רחבה שכוללת את הקשר בין מחשבה, מעשה ותוצאה:

הכול קשור בהכול. אם נעשה זום-אאוט על העולם, אז [נבין ש] הגיע הזמן לשינוי דפוסי חשיבה, לשינוי הרגלים ברמה של תזונה, מה אני אוכל, כמה בשר אני צורך, ומה המחיר של אכילת בשר, מה ההשפעה שלו על שינוי האקלים בעולם. צריך להסתכל על זה בראייה הוליסטית רחבה ולהתחיל להתרגל לרעיון שאנחנו חייבים לעשות שינויים דרסטיים באורח החיים שלנו.

כלומר, תופעת הלכלוך משפיעה על הסביבה ישירות ובעקיפין. תופעת הלכלוך היא חלק מתופעה הוליסטית ורחבה של חשיבה ושל אורח החיים הקשורה למשבר הסביבתי ולתהליכים עולמיים גלובליים כמו שינויי אקלים.

4.2.4 תרבות והתנהגות

לציבור שנמצא במרחב הציבורי ומשתמש בו ולהתנהגות שלו יש השפעה ניכרת על מצב הלכלוך במרחב זה. אנשים רבים שוהים במרחב הציבורי ומשמשים בו. לערכים ולנורמות ההתנהגות של הציבור במרחב השפעה ניכרת על הנראות ועל רמת הניקיון שלו. בפרק זה נסקור את התנהגות השלכת הפסולת על פי שלושה נושאים הגורמים ללכלוך: (1) צפיפות האוכלוסין (2) תרבות הצריכה (3) התנהגות השלכת הפסולת כמאפיין תרבותי ישראלי.

4.2.4.1 צפיפות האוכלוסין כגורם ללכלוך

אחד הגורמים הישירים שעליהם מעידים רוב בעלי התפקידים היא שהצפיפות משפיעה על הניקיון. מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ תיאר זאת: "[לכמות הלכלוך] יש קשר ישיר לכמות האנשים. אפשר להסתכל על זה [כחס] לינארי". לפי דבריו המשוואה היא "אנשים = לכלוך", וככל שמספר האנשים יגדל והצפיפות תגדל, כך גם כמות הלכלוך תעלה. מנהלת של אחד מאגפי שפ"ע בעיר בדרום הארץ הגדירה את הצפיפות כגורם עיקרי לבעיית הלכלוך במרחב האורבני: "אני לא חושבת שזה פחות חשוב להם או שפחות אכפת להם מזה שהעיר תהיה נקייה. יש פה מציאות של כמות תושבים מאוד-מאוד גדולה על רחוב, וזה משפיע. זה לדעתי העניין". כלומר, לתפיסת רוב בעלי התפקידים במחקר צפיפות האוכלוסין היא גורם חשוב להיות המרחב הציבורי מלוכלך. הצפיפות באה לידי ביטוי גם במרחב הציבורי האורבני וגם במרחב הציבורי הטבעי.

במרחב הטבעי יש כמה סיבות לצפיפות. הראשונה היא גידול דמוגרפי ועליה ברמת החיים. בעקבותיהם מספר המבקרים באתרי הטבע גדל ואיתם העומס והצפיפות באתרים. מנהל של אתר טבע בשמורת טבע חופית תיאור כיצד הוא רואה את הקשר בין גידול מספר המבקרים לגידול בכללן:

למאפיינים הדמוגרפים יש קשר, זה מאוד בולט. אנחנו רואים פה עלייה כל שנה בכמות המבקרים בחוף, השנה הייתה חריגה מאוד. נוצר הרבה יותר זבל כי מגיעים הרבה יותר אנשים. כל יום החוף היה בתפוסה מלאה, החוף היה עמוס. אנשים הגיעו לחופים, זו הייתה הבריחה שלהם וכתוצאה מזה הם גם משאירים יותר זבל.

מדבריו ניתן להבין שמספר המבקרים גדל, ובשנת משבר הקורונה מספר המבקרים הגיע לשיאים שמנהלי האתרים לא הכירו. התוצאה הייתה עלייה רחבת-היקף בכמות הזבל והלכלוך בחופים. מנהל אתר טבע נוסף הסביר שאחת הסיבות לגידול במספר המבקרים הוא ההגבלות ביציאה לחו"ל: "השנה היא מאוד ייחודית, כי כל האנשים שהיו רגילים לצאת לחו"ל התנקזו לכאן. ואחרי כל סגר שפתחו את האפשרות לצאת האתר היה מפוצץ אנשים, אז ראינו כמויות של לכלוך עצומות". סיבה נוספת לצפיפות יכולה להיות חגים של כל הקהילות בישראל וחופשות, כפי שתיאר מנהל אתר טבע במרכז הארץ הכולל חניונים לפיקניקים: "לימים החמים בעונה. הכוונה חמים מבחינת צפיפות אוכלוסייה, כמו פסח, שבועות. עיד אל-אדחא, עיד אל-פיטר, כאלה אירועים, מגיע המון קהל". כלומר, לא רק בקשר לקורונה, גם בשנים רגילות, במועדים אלו של חגים וחופשות של העדות והקבוצות בישראל, הצפיפות באתרי הטבע גדולה.

הצפיפות במרחב הציבורי האורבני שונה מזו שבטבע. צפיפות זו אינה מתנקזת לימים מסוימים אלא לאזורי מגורים בתוך היישובים. מנהל של אחד האגפים בעיר עם אוכלוסייה חרדית הסביר כמה חשוב לבחון, גם במחקרים, את הקשר בין צפיפות אוכלוסין ללכלוך: "צריך לדייק את המחקרים [הקשורים לכמות הלכלוך] לכמויות [אנשים] פר קילומטר, לצפיפות אוכלוסין. בני ברק, מודיעין עילית ואלעד [הן] הערים הכי צפופות במדינת ישראל. צריך להשוות את הנתונים ואז לנסות להשוות ביניהם. אנחנו כנראה פחות נקיים מסביון; זה נכון". כלומר העומס שנוצר על השטח בשל צפיפות האוכלוסייה גורם מטבעו ליותר לכלוך. לצפיפות זו ביישובים יכולות להיות כמה סיבות. אחת מהן היא שכונות ישנות אשר בהן הבנייה המסורתית צפופה יותר, כפי שהסביר מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ שתיאר את הקושי התפעולי באזורים צפופים: "בשכונות ישנות קשה לאסוף את האשפה בגלל שהכול צר, צמוד. שכונות שהן צפופות, יש שם יותר לכלוך. במקומות שהם יותר מרווחים יש ניקיון. לא בגלל שאנשים שם אחרים או עם משכל יותר גבוה, בגלל שהדבר מתאפשר". רואים אם כן שיש קשר ברור בין הצפיפות לתשתיות וליכולת התפעולית לשמור על הניקיון באזור האורבני בשגרה.

סיכם זאת אחד מראשי מנהל החינוך בעיר הנחשבת צפופה במרכז הארץ: "כשאתה מגדל ילדים בצפיפות, והתנאים לא מותאמים, מישהו יבוא ויגיד: אוקיי, אז השווה ערך, שאולי הם פחות מקפידים". כלומר, ייתכן שנוצר רושם מוטעה לגבי התנהגותם של אנשים בעקבות הצפיפות והתנאים שהם חיים בהם. עם זאת, יש להניח שיש שילוב בין גורמים שונים למצב הכלל, והצפיפות היא רק אחד מהם. בסעיפים הבאים נמשיך ונדון בהם.

4.2.4.2 תרבות הצריכה כגורם לכלוך

נראה שהלכלוך הוא אחד הסימפטומים לתופעה עמוקה יותר הקשורה לתרבות הצריכה בחברה הישראלית. אחת החוקרות באקדמיה בתחום החינוך הסביבתי תיארה זאת כך: "אחת הבעיות, שאני רואה לנגד עיניי, זה התרבות המטריאליסטית. אנשים קונים הרבה, ואין להם שום מושג. יש פה גם עניין של חוסר מודעות, וזה במיוחד לדעתי בציבור הישראלי". מנהל של אחת היחידות הסביבתיות בדרום הארץ חזק את דבריו: "אחת התובנות שלי של מה שקורה היום בציבור, מי שמסתובב בארץ רואה את הזוועה הזאת שהפכנו את הכול למשהו שהוא סחיר, לאיזושהי משוואה כלכלית". מדבריהם של השניים עולה שהשילוב בין צריכה גדולה ומתגברת, חוסר מודעות לפגעים של תרבות הצריכה ואימוץ ערכים מטריאליסטיים, המאפיינים את הציבור בישראל, משפיעים ישירות על כמות הפסולת ועל הלכלוך במרחב הציבורי.

תרבות זו באה לידי ביטוי בכלל, במרחב הציבורי הטבעי והאורבני כאחד. מנהל של אתר טבע במרכז הארץ תיאר את השפעת השימוש בכלים חד-פעמיים: "כמות הצריכה עלתה ועלתה, שלא לדבר על כלים חד-פעמיים ובקבוקי קנקל שאינשאללה יכנסו לחוק המחזור סוף-סוף, וכל הדברים האלו פוצצו אותנו באשפה". המצב המתואר כאן הוא של מבקרים שיוצאים לטבע ומביאים איתם מוצרים חד-פעמיים רבים, והארגונים המנהלים את אתרי הטבע צריכים להתמודד עם פינוי האשפה. מנהלי אתרי הטבע מעידים שתפיסת הציבור בנוגע למוצרים חד-פעמיים התרחבה מעבר לכלי אוכל והיום גם שמשיות, כיסאות נוח, מתקני מַצְלָה (מנגל) וציוד פיקניק הפכו לחד-פעמיים ומושארים בשטח לעיתים קרובות.

במרחב הציבורי האורבני יש תופעה דומה, כפי שתיאר מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ את ההשתלשלות של תרבות זו – מן הקנייה אל הפח:

איך הייתי פותר את בעיית האשפה? זה די פשוט. הייתי משנה את תרבות הצריכה במדינת ישראל. זה מגיע מכל ימי הקניות האלה. זה פוגש אותנו [את האזרח] בדואר לפני ארבע-עשרה ימים, פוגש אותנו בעוד חודש בפח. תרבות הצריכה. זה החינוך. זה כלכלה. אם בן אדם קונה רק מה שהוא צריך ולא מה שיש לשכן שלו, אז כנראה לי יהיה פחות אשפה, הרחובות שלי יהיו פחות מלוכלכים. ואני אומר לתושבים לא צריך להחליף סלון כל חמש שנים. אפשר גם כל עשר.

ההבנה שבעיית הלכלוך במרחב הציבורי עמוקה ומושפעת מתופעות תרבותיות שמושפעות גם מן ההיבט הגלובלי כי בכל העולם מתגברת תרבות הצריכה, וגם ברמה המקומית, הבנה זו מדגישה את אחד הנושאים המרכזיים שהוא אפיון ההתנהגות הקשורה לפסולת בקרב הציבור הישראלי

4.2.4.3 התנהגות השלכת הפסולת כמאפיין תרבותי ישראלי

בפרקים הקודמים סקרנו גורמים רבים לכך שהמרחב הציבורי בישראל מלוכלך: תשתיות, תקציבים, סדרי עדיפויות ממשלתיים ואזורים. עם זאת, בסופו של דבר, אחת הסיבות העיקריות לכך היא התנהגות השלכת הפסולת במרחב, כפי שהסבירה מנהלת של אחד מאגפי שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ:

כרשות אנחנו נתקלים בהמון מצבים שמתלוננים על זה שהרחוב מלוכלך. ותמיד אני מציגה מציאות של: חבר'ה, לפני שהעובד שפ"ע פספס את אותו נייר, מישהו השליך את הנייר. זאת אומרת, יש פה בעיה מקדימה לזה שאנחנו לא מספיקים להרים את הנייר הזה.

אם כן, הבעיה המקדימה להימצאות הלכלוך היא התנהגות ההשלכה. פרק זה יעסוק בהתנהגות כחלק מהתרבות והנורמה בישראל, כחלק מדפוסי התנהגות שטבועים עמוק. בישראל נוצר דפוס התנהגות של השלכה כלאחר יד, כפי שציין מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ: "בן אדם משליך בדל סיגריה ברחוב, משליך בקבוק מהחלון, משליך מסכה מהחלון או שנופלת לו והוא לא מרים. זה דפוס התנהגות". דפוס התנהגות זה הפך לחלק מהתרבות בישראל, כפי שהגדיר מנהל אגף שפ"ע באחת הערים הבינוניות במרכז הארץ: "זה תרבות ישראלית. רואים אותה עכשיו בקורונה, די-אן-איי קשה לתקן. רואים את זה במגרשי הכדורגל, בכביש". מכאן שהשלכת הפסולת, כמו התנהגויות אחרות, היא חלק מהתרבות בישראל. אחד ממנהלי ארגוני החברה האזרחית שעוסקים בחינוך לניקיון המרחב הציבורי תיאר את התופעה הישראלית בהשוואה לדפוסי ההתנהגות באירופה: "לזרוק לכלוך, לצערי הרב, בעם ישראל זה נורמטיבי. אתה הולך באירופה, אתה לא רואה בדל סיגריה, אתה צריך ממש לחפש עם זכוכית מגדלת בשביל לראות איזה סיגריה אחת זרוקה. פה אתה הולך וזה הכי ברור, סיגריה, זורק אותה, זה נורמטיבי". מדבריו עולה שבהשוואה לתרבות האירופית, בישראל יותר מקובל להשליך פסולת. מנהל אגף שפ"ע אחר בעיר בינונית במרכז הארץ ניסה להסביר זאת במנטליות שמקובלת באזור: "לאנשים יש חוסר מודעות בקשר לניקיון ולכלוך. פשוט משאירים את הלכלוך בשטח ועוזבים, למרות שיש להם פחים שהם יכולים לשפוך את זה שם. מעין מנטליות כזאת מזרח תיכונית". מדברים אלו משתמע האופן שבו נתפס המרחב הציבורי, וברור מדבריהם שהגורם להשלכה אינו מחסור בפחים.

מרואיינים רבים הביעו את התפיסה שלאנשים רבים בישראל לא אכפת המרחב הציבורי ושהתנהגותם הם אף מביעים זלזול במרחב הציבורי. אחד מראשי העיריות בדרום הארץ שהשתתף במחקר הסביר: "הזלזול במרחב הציבורי. בעצם כשאני זורק ברחוב אני אומר: 'אני לא שייך למקום'". מנהלת אתר טבע בצפון הארץ דיברה על הקשר בין השלכת הפסולת לתפיסת זלזול במרחב הציבורי:

המרחב הפרטי שלי צריך להיות נקי, המרחב הציבורי – אחרים ינקו, מה אכפת לי, זה לא שלי. אני מנקה את הבית, הכול מבריק, ומה אכפת לי מה קורה בחוץ? יש הפרדה בין המרחב הפרטי והמרחב הציבורי גם בטבע וגם ביישוב עצמו.

רבים מן המרואיינים רואים בהתנהגות השלכת הפסולת מאפיין תרבותי, דפוס התנהגות מקובל, חינוך להרגלים שמקורם בבית ובמשפחה. המשפחה היא קבוצת ההתייחסות הראשונה של הפרט ובה מעוצבות חוויות היסוד שלו. למשפחה נודעת השפעה רבה על בריאותו הפיזית, הנפשית והחברתית של הפרט, וזהו ההקשר הראשון שבו מתפתחת החברות וממנה מאמץ הפרט ערכים, נורמות והתנהגויות. לכן הפסקת השלכת הפסולת במרחב הציבורי ושיפור הניקיון היא תהליך ארוך ומורכב. איור 11 מדגים את התהליך.

איור 11. שיפור הניקיון הוא תהליך ארוך בגלל דפוסי התנהגות שטבועים עמוק

איור 11 מדגים שהחינוך מתחיל בבית; דפוסי התנהגות שטבועים עמוק משפיעים לא רק על המלכלכים, אלא גם על אלו שאינם מלכלכים. חשוב לסייג את האמירה הגורפת על התרבות הישראלית ולציין שרבים מבעלי התפקידים במחקר ציינו שלא כולם מלכלכים, ושיש רבים בציבור הישראלי שלא משליכים פסולת ולעיתים אף מנקים את הלכלוך שאחרים השאירו. מנהלת של יחידה סביבתית במרכז הארץ תיארה את ההבדל בין אזרחים שמנקים ואחרים שמלכלכים: "יש תושבים שדואגים, ויש תושבים שלא, שלא מעניין אותם. יש תושבים שמגיעים למשרד שלי ואומרים ש'יש מישהו שזרק פסולת ואני רוצה לנקות את המקום' ויש תושבים שהשליכו את הפסולת הזאת".

מנהל של אתר טבע במרכז הארץ הגדיר את החלוקה בדרך מעט שונה, כמאפיין קבוצתי: "אני מסתכל על הדברים מלמעלה. אני רואה קבוצה שמלכלכת וקבוצה שמנקה". כפי שמנהל אתר טבע ותיק במרכז הארץ הסביר, אפשר לראות שנוצר מעין איזון בין התנהגות שתי הקבוצות: "יחד עם העלייה בכמות האשפה והמלכלכים ביערות עולה ממול כמות הציבור שהנושא הזה אכפת להם. כמות התגובות שאני מקבל, ההצעות לעזרה, ההתנדבויות לימי ניקיון זה הולך ועולה". כלומר ככל שיותר אנשים משליכים והמרחב הציבורי מלוכלך, כך יש יותר אנשים שהלכלוך מפריע להם, נוקטים פעולה ויוצאים לנקות. מתואר כאן דפוס מחזורי. מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ הדגיש שזהו מעגל אין-סופי ותיאר את הקושי הנובע מכך: "תמיד יהיו את אלה שיעשו. זאת מלחמה שלעולם לא תיגמר. אתה תשמור ויהיו כאלה שילכלכו. תמיד". זוהי אפוא תופעה שהיא מעגל התנהגות מחזורי שהתוצאה שלו היא מרחב ציבורי מלוכלך, כפי שרואים באיור 12. באיור מתוארת התופעה כמעגל שחוזר על עצמו ולא ייפסק מאליו ללא התערבות.

איור 12. מעגל הכלוך במרחב הציבורי בישראל

ואכן, רבים מבעלי התפקידים טוענים שההתנהגות של השלכת הפסולת במרחב הציבורי לא תעבור מאליה. מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ הדגיש את המעגל הבלתי פוסק בין לכלוך לניקיון:

אנשים לא לומדים, זאת אומרת שזה אף פעם לא נגמר, זה לא משנה כמה תשקיע במשאבים, תביא יותר עובדים; אתה תנקה, תשים פחים, אנשים ילכלכו. וזה נורא מטריד ומתסכל כי אין לך פתרון לזה, אתה לא שולט בזה. הם באים בשעות אחרות, בימים אחרים, במקומות אחרים ואין לכם שליטה מלאה על זה.

מדבריו של מנהל זה משתקפת תחושת תסכול בנוגע לתופעה. המנהלים בשטח מרגישים שיש לעשות מעשה בהקדם ומייד, ש"בחברה הישראלית אנחנו לא מתקדמים, אנחנו רק הולכים לאחור. כנראה צריך להגיע לאיזושהי נקודה שבהפוך אותנו. [צריך] לעשות מהלך רציני ודרמטי". מדבריו ניתן להבין ששורת הבנה שהמצב לא ישתנה אם לא תהיה פעולה נרחבת. מנהל אגף שפ"ע של אחת הרשויות במרכז הארץ הסביר תחושת ייאוש זו באומרו: "להגיד לך שבעוד עשר שנים העולם יהיה כולו טוב, ויהיה ירוק כולו, וימחזרו, ולא יטמינו ולא יהיו השלכות אשפה? לפי מה שאני רואה היום קשה לי להאמין. התרבות שלנו לא משתנה כל כך מהר". ניתן להבין מדברים אלו שלדעת המרואיינים יש צורך בשינוי עמוק שככל הנראה יארך זמן רב, ולשם יישומו נדרשת פעולת עומק רחבה.

ניצוד יוצרים שינוי תרבותי, לדעתם של בעלי התפקידים – אחד מראשי מנהל החינוך של עיר בינונית במרכז הארץ טען שהשינוי טמון בחינוך והסברה: "אני יכול לומר שאם נעשה את העבודה שלנו בהסברה וחינוך, המצב יהיה טוב יותר. אם ניתן לגורל לעשות את שלו ונתנהג כפי שהתנהלנו עד היום, שזה די בסדר אבל לא מספק, אז כנראה שהמצב לא ישתפר מאליו". כפי שמשתקף מדבריו, יש הבנה בקרב בעלי התפקידים שכדי לשנות את דפוסי ההתנהגות יש צורך בהסברה ובחינוך. כל המרואיינים התייחסו גם לאכיפה, ועליה יפורט בהמשך.

מה קורה בפועל ומדוע המעגל לא נפרץ – אחת הסיבות לכך היא התמקדות בלכלוך ולא בהתנהגות ההשלכה. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית בצפון הארץ הגדיר ששורש הבעיה הוא בהתנהגות: "אני מקווה שקודם כול האסטרטגיה של העיריות והכפרים תשתנה, שיתחילו לטפל בשורש של הבעיה ולא בסימפטום". למרות ההבנה שנדרש תהליך עמוק ומתמשך לשינוי, מרבית הארגונים

והרשויות בוחרים לעסוק בניקיון ולהשקיע בפעולות הניקיון, בתשתיות, בכוח אדם, בזמן ובתקציבים, במקום לקדם תהליך עמוק של שינוי התנהגות.

תסכול רב עולה מדבריו של מנהל בכיר באגף שפ"ע באחת הרשויות הגדולות במרכז הארץ, בנוגע לחוסר התוחלת שבניקיון התמידי: "יש לנו מוקדים קבועים שלא משנה כמה ננקה וכמה נשטוף וכמה נשקיע וכמה נדיע וכמה נאיים וכמה נבקש וכמה נתחנן, למוחרת הרחוב הזה יהיה מלוכלך, לא יעזור כלום".

שיפור הטכנולוגיות ושדרוג תשתיות איסוף הפסולת חשוב, אך גם הם לא יביאו לשינוי בהתנהגות השלכת הפסולת. מנהל ותיק של אחד מאתרי הטבע באזור המרכז נגע בנקודה זו: "פח טמון או מכולה עליונה לא יעשו את השינוי בין חניון נקי לחניון מלוכלך. [זה לא] יפתור את בעיית הניקיון בחניונים. הניקיון בחניונים, ביערות ובמדינת ישראל לא יפתר בצורה טכנית". מנהל אגף שפ"ע אחרת במועצה אזורית בדרום הארץ הביעה בכעס את תסכולה לנוכח ההתנהגות: "אפשר היה למנוע [את הכול] אם פשוט, לעזאזל, היית שם את האשפה שלך בפח. ואם אתה נמצא בטבע, אז תיקח את זה באוטו שאיתו הגעת, וכמו שהבאת את הסנדוויץ' אז תיקח את הנייר שלו ותשים אותו בפח האשפה אצלך בבית". כמה ממנהלי אגפי שפ"ע אף רמזו שההקפדה על הניקיון יכולה להיות גורם לכך שהשלכת הפסולת נמשכת: "תושבים התרגלו שאנחנו אוספים [את מה שהם משליכים] כדי שהעיר תיראה כמו שהיא צריכה באמת להיראות". כלומר הציבור בערים, וייתכן שגם באתרי הטבע, התרגל שאוספים אחריו את הפסולת ולכן ממשיך להשליך אשפה.

לסיכום אנו חוזרים לאיור 11 – מעגל הלכלוך במרחב הציבורי, הדרך לפרוץ אותו ולהביא לשיפור במצב הניקיון הוא תהליך ארוך טווח המשלב חקיקה ואכיפה, הסברה וחינוך מגיל צעיר. את הדרכים להתמודד עם הבעיה נפרט בפרק 4.5 שעוסק בין השאר באמצעים להתמודדות עם תופעת הלכלוך מנקודת המבט של משליכי הפסולת במרחב הציבורי.

4.3 מאפייני השלכת הפסולת

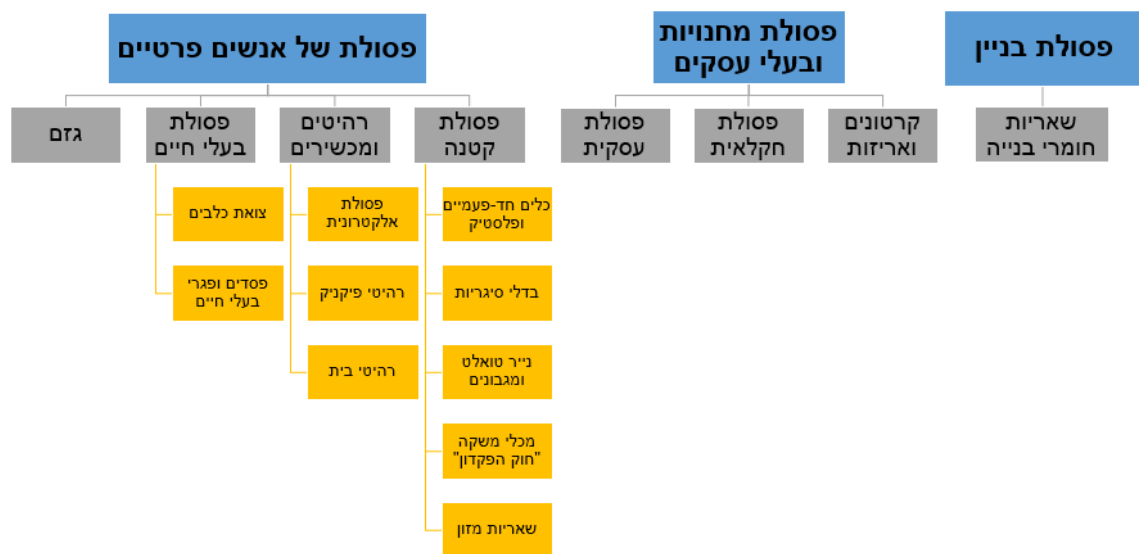
בפרק הקודם הצגנו את אחת הסיבות העיקריות ללכלוך במרחב הציבורי הטמונה בהתנהגות השלכת הפסולת, שהיא חלק מהנורמה בישראל. בפרק זה נבחן לעומק בעיה זו ונסקור מה משליכים אנשים? איפה הם נוהגים להשליך יותר ומתי? מי משליך פסולת? ונסה להבין מדוע אנשים משליכים פסולת במרחב הציבורי. לתפיסתם של כמה מבעלי התפקידים אין הבדל מהותי בהתנהגות השלכת הפסולת בין המרחב האורבני למרחב הטבעי, והבעיה ביישובים ובשטחי הטבע דומה. מנהל של אתר טבע במרכז הארץ הסביר את הדמיון בהתנהגות בכך שזה אותו ציבור: "אני כגיאוגרף יודע להצביע על התפתחויות של תופעות חברתיות. והלכלוך גם מושלך פה [במרחב הציבורי הטבעי], איפה שהם, כמו שהם מתנהגים שם [במרחב הציבורי האורבני] הם מתנהגים גם פה". אם כן, לדבריו ועל סמך ניסיונו, אין הבדל בהתנהגות האנשים ביישוב לבין הטבע. מנהל אגף שפ"ע באחת הערים הגדולות במרכז הארץ תיאר את התופעה הדומה במרחב האורבני: "עכשיו נפתחו כל הפארקים, ותראי איך אנשים תרבותיים משאירים את המקומות האלה ברגע שהם עוזבים. אז למה שזה לא יקרה ליד הבית? זה תמיד לא אצלי בבית. זה תמיד אצל האחר". מדבריו עולה שאנשים לא משליכים פסולת בשטחים הנתפסים כבית אלא בשטחים שנתפסים כשייכים לאחר. בפרקים הבאים נסקור את התופעה בשני המרחבים. אם יש הבדל נציין זאת במיוחד.

4.3.1 מה משליכים?

המסקנה שעולה מן הראיונות ומן הדברים שהוצגו עד כה היא שמשליכים הכול. כל מוצר שבני אדם צורכים בסופו של דבר הופך לפסולת. בפרק זה נסקור את סוגי הפסולת המושלכת במרחב הציבורי. בעלי

התפקידים ציינו סוגי פסולת החל מפריטים קטנים בשימוש יום-יומי ועד לפסולת בניין. מחקר זה מתמקד רק בפסולת שמשליכים אנשים פרטיים, ולכן לא נרחיב על סוגי הפסולת האחרים הקיימים במרחב הציבורי, אלא רק נציין אותם לפי הצורך. ניתן לחלק את הפסולת המושלכת על פי הגורם המשליך וכן על פי סוג הפסולת שהשליך. כפי שהגדיר מנהל של אתר טבע באזור הדרום: "יש שלושה סוגים של זבל שאנשים באים לפה: פסולת בנייה, פסולת של חנויות, פסולת של אנשים פרטיים". איור 13 מתאר את שלושת סוגי הפסולת האלה.

איור 13. סוגי הפסולת המושלכת במרחב הציבורי בישראל

איור 13 מתאר בפירוט שלושה מקורות עיקריים לפסולת במרחב הציבורי אשר הוזכרו על ידי בעלי התפקידים בראיונות; חלקם אף הוזכרו בסעיפים הקודמים. בדוח זה נתמקד בעיקר בפסולת שמשליכים אנשים פרטיים. תחילה נתייחס לפסולת קטנה: כלים חד-פעמיים, בדלי סיגריות, נייר טואלט ומגבונים, מכלי משקה, שאריות מזון. אחד ממנהלי ארגוני החברה האזרחית העוסקים בחינוך לניקיון הסביר זאת ותיאר עד כמה נרחבת התופעה של השלכת פריטים קטנים:

כמעט כולנו מלכלכים. בדרך כלל דברים קטנים שאנחנו לא מייחסים להם חשיבות. זה מתחיל מבדלי סיגריה ומכרטיסי אוטובוס ומסטיקים: היינו בבספומט, הוצאנו כסף, הפתק נפל, אנחנו מתעלמים; זה כבר לא שלנו יותר. שתינו כוס קפה באריזת קרטון, השארנו אותה רגע והלכנו; זה כבר לא שלנו. רוב עם ישראל אומר: זה דבר קטן, זה שטויות. כשעושים סיור ברחוב, הפריטים שהכי רואים זה בדלי סיגריה ומסטיקים ורק אחר כך הדברים הגדולים.

מדברים אלו אנו למדים שפריטים קטנים הם המושלכים ביותר. יסודה של השלכת פריטים קטנים הוא בדרך שבה השלכה של פריטים קטנים נתפסת אצל רוב האנשים בישראל, כפי שראינו בסעיפים קודמים, אין ראייה כוללת שפריטים קטנים מצטברים ללכלוך גדול.

מלבד פריטי פסולת קטנים מושלכים גם פריטי פסולת גדולים: רהיטים ומכשירים וגזם. פריטים אלו אינם נכנסים למכלי האצירה בסמוך לבתים. פסולת זו כוללת רהיטים ישנים, גרזאות וגזם מגינות פרטיות שמושלכים לפי רצונו של המשליך ולא על פי היום שנקבע לאיסוף. כפי שציין מנהל של אגף

התברואה באחת הערים הגדולות במרכז הארץ: "מה שמושלך ברחובות זה [בעיקר] גזם וגרוטאות. לכל רחוב יש יום הוצאה בשבוע ויום פינוי. [לדוגמה] שכונה שיום ההוצאה שלה [של פסולת] זה ביום שלישי, זאת אומרת מיום שלישי בבוקר עד יום רביעי בבוקר רשאי כל תושב להוציא את הפסולת שלו". למעשה, לתפיסת בעלי התפקידים הוצאת הפסולת שלא ביום הפינוי נחשבת גם היא להשלכת פסולת משום שהיא לא נאספת, נותרת כמה ימים ליד פחי האשפה ויוצרת מפגע לכלוך במרחב הציבורי. כפי שתיאר גם מנהל של אחד האגפים בעיר בינונית במרכז הארץ: "התושבים קנו מקרר, עשו שיפוץ קטן בבית או גזמו את הגינה, ובא להם להוציא עכשיו את הגרוטאות או את הגזם החוצה, ולא אכפת להם אם זה יום הוצאה או לא. אם מישהו הוציא גזם וגרוטאות [הפקחים] מנסים לשייך ונותנים קנסות". אם כן, פסולת שהושלכה בלי קשר ליום הפינוי הופכת לכלוך ברחובות המגורים בהמתנה עד ליום הפינוי. עוד סיפרו המרואיינים שלעיתים התושבים משליכים פסולת זו בשטח פתוח סמוך לבית, כנראה כדי להימנע מקנס.

הסוג השלישי הוא **פסולת בעלי חיים** המחולקת לשניים: צואת כלבים ופגרי בעלי חיים [פֶּסֶדִים]. יש תושבים שבחרים לא לאסוף את צואת כלבם. מנהל של אגף שפ"ע באחת הערים הגדולות במרכז הארץ תיאר את הבחירה של בעל הכלב להשתמט מאחריות: "תושבים שמסתכלים ימינה ושמאלה, רואים שאף אחד לא מסתכל. הכלב שלהם עושה מה שהוא עושה, והם בורחים ולא אוספים את הדבר הזה. זו תופעה נוראית בעיני". אם כן, מתוארת תופעה שבה בעל הכלב מודע לכך שהתנהגותו פסולה ועם זאת מתחמק, ובוחר לא לאסוף את צואת הכלבים כנדרש. זוהי דוגמה ברורה לפער שבין הנורמה הנתפסת (מה נכון) לבין הנורמה עצמה (כיצד מתנהגים בפועל), כפי שהוזכר בסעיף 2.2.3.

עיקר הפסולת באתרי הטבע היא פלסטיק וכלים חד-פעמיים, על פי דבריו של אחד המנהלים באתר טבע במרכז הארץ: "אנחנו רואים התגברות של הפסולת. וההתגברות של הפסולת היא בעיקר כלים חד-פעמיים ופלסטיק". בנוסף לפריטי פסולת אלה אנשים משאירים גם את אביזרי הריהוט הקשורים בפיניק, כפי שציין מנהל אתר טבע בשמורה חופית במרכז הארץ, וכפי תואר בהרחבה בסעיף 4.2.4.2 "האשפה שעכשיו אני רואה זה שולחנות, כיסאות, אנשים קמים מהשולחן ונעלמים ומשאירים את זה".

4.3.2 מתי משליכים פסולת ואיפה?

לתפיסת בעלי התפקידים, השלכת פסולת מתבצעת בכל מקום במרחב הציבורי ובכל עת ביום ובשנה. עם זאת, ישנם מועדים ומקומות שבהם תופעת השלכת הפסולת נפוצה יותר, ואז כמות הכלוך גדלה מאוד. על פי בעלי התפקידים, למועד יש השפעה רבה על תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי הטבעי. איור 14 מתאר הבדלים בהשפעת המועד על השלכה הפסולת במרחב הציבורי האורבני בהשוואה למרחב הציבורי הטבעי, לתפיסת בעלי התפקידים.

איור 14. השלכת פסולת במרחב הציבורי הטבעי בהשוואה למרחב הציבורי האורבני על פי ציר זמן

(הנתונים בגרף להמחשה בלבד)

איור 14 מסכם את התייחסותם של המרואיינים לקשר שבין המועדים בשנה לבין השלכת פסולת במרחב הציבורי. מן האיור עולה שבמרחב הציבורי הטבעי השלכת הפסולת נפוצה יותר בלילה בהשוואה ליום, היא נרחבת יותר בימי חופשה כמו חגים וסופי שבוע בהשוואה לימי חול. מן הראיונות עולה שישנם אתרים מסוימים כמו חופי הים, חופי הכנרת וכן גדות נחלים, שבהם התופעה נפוצה יותר בקיץ בהשוואה לחורף. לעומת זאת השלכת פסולת במרחב האורבני די אחידה לאורך כל השנה וכל שעות היום.

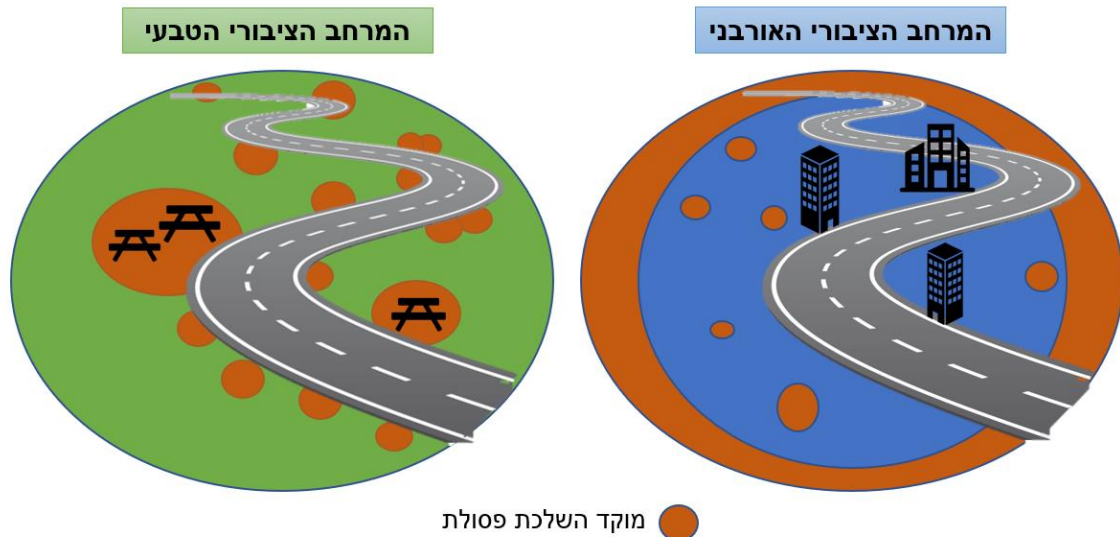
השלכת פסולת גדולה בקיץ ובחגים ומועדים קשורה במספר המבקרים באתרים, כפי שכבר הוסבר בפרקים הקודמים. בעלי התפקידים תיארו את אתרי הטבע והפארקים הפתוחים בכל שעות היממה למבקרים כשוקקי חיים ופעילות בלילה כמו ביום, ולעיתים אף יותר. מנהל של אחד האתרים באזור המרכז הסביר מדוע בחר לסגור את האתר לכניסת כלי רכב בלילה, ואף תיאר את ההשפעה החיובית שהייתה לכך על כמות הלכלוך: "מכוניות וחבורות של אלה שבאים לשתות, חבורות של אלכוהול, סמים, ג'וינטים ומסיבות טרנס וכדומה, משאירים הרים של פסולת והולכים. ונדליזם, שריפות. סגרנו בלילה זה הוריד פלאים את כמות הצרות". מדבריו אנו למדים על תופעה של קבוצות שבאות לבלות בלילה באתרי טבע, ועל כך שחלק בלתי נפרד מהמפגש הלילי היא לכלוך רב. מנהל נוסף באזור המרכז תיאר את ההשפעה החיובית שהייתה לסגירת האתר בלילה: "[אם לא מאפשרים] לאנשים להיות בלילה, זה הרבה פחות לכלוך, הרבה פחות ניירות טואלט". מדבריו עולה ששהייה בטבע בלילה גורמת להשלכת פסולת כמו נייר טואלט ומגבונים שפחות משתמשים בהם במשך היום. כלומר לא רק מפגשי בילויים גורמים לכלוך בלילה אלא גם אנשים ומשפחות ששוהים באתר במשך הלילה.

עוד תופעה הקשורה למועדים היא כמות הלכלוך המשתנה לפי עונות השנה. במרבית האתרים יש פרקי זמן שבהם האתרים כמעט ריקים ופרקי זמן שבהם הם מלאים לגמרי. כלומר, השלכת פסולת על ידי מבקרים היא עונתית וקשורה לעונת התיירות, כפי שתיאר מנהל של אתר טבע בשמורה חופית במרכז הארץ: "ימי שישי-שבת, אוגוסט, עוד לא סיימת לעבור על כל הפחים הם כבר מלאים שוב. זה לא פשוט". דוגמה נוספת של מנהל אתר, הממחישה גם דרך התמודדות עם הנושא: "בחגים הגדולים אני לוקח דרך המועצה פחים גדולים ומפזר בשטח". ניתן להבין מדברי מנהלי אתרי הטבע שתקופות החגים הן תקופות של עומס בכמויות הלכלוך, ולכן מצריכים התארגנות תפעולית מוגברת.

כמו כן נמצאו הבדלים בין מקום השלכת הפסולת במרחב הציבורי האורבני לבין המרחב הציבורי הטבעי. מוקדים שבהם מושלכת פסולת רבה יותר בהשוואה למקומות אחרים מכונים בפי בעלי התפקידים "נקודות חמות". איור 15 ממחיש את ההבדלים ב"נקודות חמות" בין שני סוגי המרחב הציבורי: במרחב

הציבורי האורבני השלכת הפסולת נפוצה יותר בשולי היישוב ובמרחב הציבורי הטבעי הפסולת מושלכת בעיקר בחניונים המשמשים ללינה ופיקניק וכן במקומות שבהם יש נגישות לכלי רכב.

איור 15. הבדלים במוקדים להשלכת הפסולת במרחב הציבורי הטבעי בהשוואה למרחב הציבורי

אחד מראשי אגפי החינוך בעיר בינונית בצפון הארץ תיאר את התופעה של נקודה חמה בשולי המרחב הציבורי האורבני: "אני מכיר מקומות שהם נקיים רק בעיתון [למראית עין], בכניסה לעיר או ביציאה מהעיר זה נורא יפה ומזמין. אבל אז אתה יורד לשכונה צדדית ומגלה את המצבורים של האשפה". מדברים אלו עולה שביישובים מסוימים האזורים המרכזיים נוטים להיות נקיים ומטופחים יותר משכונות מרוחקות. ייתכן שהסיבה לכך היא שאנשים מרגישים נוח יותר להשליך באזורים מרוחקים, מחוץ לטווח הראייה, כפי שתיאר מנהל של אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ: "יש מקומות, בנחלים למשל [בשולי העיר]; הבעיה בקצוות, בסוף השכונה יש את כל התושבים שמשליכים. איך נוצרת ערימה של זבל? אחד משליך וזהו, וכל האחרים כבר באים אחריו, וזה נהפך לאט לאתר זבל". כלומר, השלכת פסולת על ידי אדם אחד כנראה יוצרת לגיטימציה לאחרים להשליך באותו מקום. במקרים כאלה נוצרת נקודה חמה. אחת הסיבות לכך שהמרכז נקי היא כנראה גם משום שאגפי שפ"ע משקיעים יותר זמן, תשומת לב ומשאבים בניקיונו. מנהלת של אחד מאגפי שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ ציינה תופעה זאת בהנגדה ליישוב שבו היא עובדת: "אחד הדברים היפים [ביישוב שלי] זה שלא רק שהשדרה הראשית נקייה, גם [בפנים] נקי. זאת אומרת, מאוד קל לייצר שדרה ראשית נקייה ולשכוח רגע מהבפנים". אם כן, בדרך כלל בסדרי העדיפויות של האגף קודם כול מנקים את המרכז ואת הנקודות החמות בו, ופחות מגיעים לאזורי השוליים של העיר ששם מושלכת יותר פסולת, כי הנקודות החמות הרבות שנוצרות לא מטופלות מייד.

לסיכום, פסולת משליכים בכל מקום ובכל עת. עם זאת, במרחב הציבורי האורבני בשולי היישוב ובנקודות החמות משליכים יותר. היעדר ההקפדה על ניקיון אזורים אלו על ידי המועצה מעצים את התופעה עוד יותר. במרחב הציבורי הטבעי ההשלכה רבה יותר מאשר במרחב העירוני, ולעיתים היא מלווה בוונדליזם, נפוצה יותר בשעות הלילה, בעונות מסוימות ובחגים כי בהם יש מבקרים רבים יותר. במועדים אלו גדל העומס על התשתיות הקיימות, ולכן הלכלוך רב יותר וגם יש יותר השלכת פסולת.

4.3.3 מי משליך פסולת?

הצורך להבין מי משליך פסולת מעסיק את בעלי התפקידים. כולם מסכימים שהשלכת הפסולת אינה מוגבלת לקבוצה מוגדרת. צעירים ומבוגרים, בעלי השכלה בסיסית ובעלי השכלה רחבה, משכבות סוציו-אקונומיות חזקות וחלשות, מכל העדות וכן מכל קשת האדיקות הדתית מחילוניים ועד חרדים. מנהל של אחת היחידות הסביבתיות הסביר את דעתו בנושא: "זה כלל האוכלוסייה. אי אפשר לעשות את החלוקה לא לפי הדירוג הסוציו-האקונומי, לא לפי הרקע התרבותי, ממש לא. ומי שעושה את זה לפי דעתי הוא פשוט לא מבין. זו בעיה כלל-ארצית. זו מגפה לאומית". כלומר לתפיסתם של כמה מבעלי התפקידים אין רקע דמוגרפי או מאפיין משותף למשליכי הפסולת.

עם זאת כמה מבעלי התפקידים טוענים ששיש הבדל וכי צעירים או אנשים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך או בעלי השכלה בסיסית או אנשים המתגוררים מחוץ ליישוב או אנשים שמשתייכים למגזר החרדי או הערבי – לאלה יש נטייה להשליך פסולת בתדירות גבוהה יותר מהאחרים. מנהל של אתר טבע אמר זאת במילותיו: "כמו שקיים במדינת ישראל בכל דבר שני ציבורים, ציבור שמנקה, ציבור שלוקח, ציבור שאחראי, ובמקביל אליו מתנהל ציבור משכבות סוציו-אקונומיות מסוימות, צעירים מול ותיקים, יש הבדל עצום בהתנהלות שלהם". בהמשך הפרק נסקור את תפיסת בעלי התפקידים בנוגע להתנהגות השלכת הפסולת במרחב הציבורי על פי מאפיינים של גיל, מצב כלכלי, השכלה, מקום מגורים וקבוצות מיעוטים.

4.3.3.1 צעירים מלכלכים יותר

כמה מבעלי התפקידים טוענים שצעירים מלכלכים יותר ממבוגרים. אחת התופעות הבולטות במרחב הציבורי הטבעי הוא לכלוך שמשאירים צעירים בטיולים שנתיים ובטיולים של תנועות הנוער. מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים שעוסקים בניקיון בטבע תיארה את התופעה: "יש אנשים שזורקים במהלך מסלולי טיול, יכול להיות שזה יותר קבוצות של בתי ספר. בחצי שנה האחרונה כל מסלולי הטיול שטיילתי בהם היו נקיים, אולי כי בתי ספר לא מטיילים, בעיקר תיכוניסטים שמביאים המון מגבונים וזורקים". ייתכן שטיולים של תיכוניסטים יוצרים יותר לכלוך בטבע. פעמים רבות התופעה של צעירים מלכלכים מיוחסת לאופי הבילוי במרחב הציבורי, כפי שציינה מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים שעוסקים בניקיון המרחב הציבורי: "יש מסיבות טבע. כל מיני קבוצות צעירים שבאים לעשות מסיבות ומשאירים את כל הג'יפה. זה דברים שהם נקודתיים יחסית, אבל האימפקט שלהם הוא די גדול". כלומר, הצעירים מלכלכים בדרך כלל כשהם בקבוצות, במסיבות במרחבים הציבוריים. כפי שצינו בפרק הקודם 4.3.2, אירועים אלו מתרחשים בעיקר בשעות הלילה. מנהל של אתר טבע בצפון הארץ הרחיב על התופעה בחופים ובפארקים: "ביום שישי בדרך כלל יש הרבה קבוצות של צעירים מפוקפקים שיוצאים להתפרק בים, להדליק מדורות, להשתקע. אנחנו עושים פיקוח, ובשבתות יש אנשים שעוזבים את הפארק ומשאירים שקיות אחריהם". הרושם שעולה מדבריו הוא שצעירים באים לחיק הטבע ומלכלכים מתוך צורך לפרוק עול ולשבור מוסכמות, והשלכת פסולת היא חלק מנוהג זה. תופעה זו אינה ייחודית למרחב הציבורי הטבעי, אלא מתרחשת גם במרחב הציבורי העירוני, כפי שתיאר מנהל של אגף שפ"ע בעיר גדולה במרכז הארץ:

הדור הזה שמזלזל, שאני רואה אותם הולכים ברחובות, ממש לא אכפת להם. שוברים זכוכיות, שוברים בקבוקים [בגנים] יושבים בלילות ושותים אלכוהול. בכל גן יושב מישהו ואומר להם – נא לנקות, אתם מצולמים, קצת מפחידים אותם. חמישים אחוז מנקים וחמישים אחוז שמים פס ובורחים. כל העניין הזה עם האלכוהול בלילות והשטויות לא נתפס לי במוח. כשאני בא בבוקר לאיזה גינה או לאיזה רחוב אני רואה בקבוקים של אלכוהול, סיגריות, גרעינים ושטויות. "שתייתם, נהניתם, כייפתם, תרימו! תנקו! מה הבעיה?!" זה הכול עניין של אופי ואיך גדלת בבית.

ההתרשמות מדברים אלו היא שלא מדובר בכל הצעירים ובני הנוער, והתנהגות השלכת הפסולת תלויה באכפתיות כלפי המרחב הציבורי וכן בהרגלים ובחינוך הבסיסי מהבית שבו נרכשים דפוסי התנהגות שטבעיים עמוק. מנהל של אחד מאתרי הטבע הציג נקודת מבט שונה על פסולת שמשליכים צעירים: "פסולת שצעירים משאירים זו שאלה של מה מצבם החומרי באותו רגע, כמה הם שיכורים וכמה לא. הרבה זבל בורח להם, אבל הם מגיעים עם משמעותית פחות פסולת. אני חושב שצעירים הרבה יותר מודעים היום. צעירים מביאים איתם שלושה בורקסים וכמה בירות והם בדרך כלל גם יודעים לפנות אותו". כלומר יש צעירים רבים שאינם מלכלכים, בין שזה משום שיש להם יותר מודעות, ובין שזה בשל אופי הבילוי שלהם.

לסיכום, השלכת פסולת של צעירים ובני נוער אינה תופעה גורפת ולא כולם מלכלכים. התופעה של השלכת הפסולת אצלם קשורה לעיתים לפורקן, שבירת מוסכמות והבעת התנגדות למסגרת המקובלת. אחד החששות שעולים בעניין זה הוא מה יהיו מאפייני ההתנהגות שלהם בבגרותם, כפי שציין מנהל של אגף החינוך: "זה בני נוער. עוד כמה שנים הם כבר משפחות. אז לכן זה מתמשך".

4.3.3.2 אוכלוסיות חלשות נוטות ללכלך יותר

ההבדל בין השכבות החלשות לחזקות מבחינה סוציו-אקונומית הוזכר פעמים רבות בראיונות עם בעלי התפקידים שהשתתפו במחקר כמאפיין הקשור להתנהגות השלכת הפסולת. מנהל של אתר טבע באזור המרכז הסביר זאת כך: "מי שעוסק בהישרדות לא יכול להיות שם". כלומר, מי שעסוק בטרדות היום-יום אינו פנוי לחשוב על ניקיון ושמירה על המרחב הציבורי. הסבר אחר שניתן לכך הוא ההבדל בחינוך. מנהלת החינוך ביחידה סביבתית במועצה אזורית בצפון הארץ הסבירה: "כשהדירוג הסוציו-אקונומי נמוך אתה פחות עוסק בלחנך את האנשים לשמור על הסביבה שלהם, אלא יותר עסוק בדברים יום-יומיים הישרדותיים. יותר קשה לך לראות את הסביבה, אתה רואה יותר את עצמך. וכשאוכלוסיות כאלה מגיעות לאזור אז אפשר לראות שלא אכפת להם מעניין הניקיון". כלומר, לתפיסתה הקשיים ההישרדותיים שאיתם מתמודדים אנשים משכבה סוציו-אקונומית חלשה, טורדים אותם עד כדי כך שאינם פנויים להתמודד גם עם סוגיית הניקיון. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית מעורבת באזור המרכז הסביר זאת בהשקעה מועטה בחינוך בגלל טרדות ההישרדות:

אפשר לנתח את זה [על פי] המצב הסוציו-אקונומי. אלה שבמצב סוציו-אקונומי נמוך בדרך כלל מלכלכים יותר כי שם פחות משקיעים בחינוך. אלו שבאים מבתי קשים, שהילדים הרבה ברחוב ולא לומדים ולא במסגרות חינוך, יש להם הרבה פחות מודעות לסביבה. יש להם דברים יותר חשובים בחיים שהם רוצים לטפל בהם. איכות הסביבה פחות מעניינת אותם.

כלומר, להשקפתו להשלכת הפסולת אצל אנשים משכבה סוציו-אקונומית נמוכה שתי סיבות עיקריות, האחת היא השקעה מועטה בחינוך סביבתי, והאחרת היא חוסר פניות לעסוק בנושאי סביבה. נושא זה מתקשר למושג של צדק סביבתי הקושר בין היבטים סביבתיים וחברתיים. חלוקה לא שוויונית של משאבים המיועדים לחינוך ושל משאבים המיועדים לפיתוח המודעות סביבתית בקרב אוכלוסיות שונות משפיעה, כנראה, גם על התנהגות השלכת הפסולת.

4.3.3.3 הקשר בין ההשכלה להשלכת לכלוך

כמה מבעלי התפקידים קושרים את השלכת הפסולת במרחב הציבורי למודעות לחשיבות הניקיון במרחב הציבורי, ורבים מהם קושרים זאת בין השאר להשכלה. מנהל של אתר טבע בצפון הארץ תיאר זאת כך: "בדרך כלל, בכל פלחי האוכלוסייה אנשים משכילים הם יותר מודעים ויותר מתחשבים ומקפידים על החוק

ומבינים את המשמעות של שטח ציבורי". לתפיסתו, המודעות למרחב הציבורי משפיעה על ההתנהגות, ולכן משכילים יתנהגו אחרת. מנהל אגף חינוך בעיר בינונית בצפון הארץ תיאר את ההשפעה של סביבה משכילה על המרחב הציבורי האורבני: "תרבות של משכילים זה משפיע, זה מקרין על הסביבה. לכן ככל שהמשפחה, ככל שהשכונה, משכילה יותר אז רמת הניקיון יותר גבוהה, תמצאי בתים יותר מטופחים, תמצאי גינות יותר מטופחות". מדבריו עולה שההתנהגות קשורה ישירות בהשכלה, והדבר מתבטא גם בשכונות מטופחות יותר או פחות במרחב האורבני. לפי אחת הפרשנויות שהציע מנהל אתר טבע אחר בצפון הארץ, אנשים משכילים פחות נוטים ללכלך יותר: "ככל שאתה אדם יותר פשוט, פחות משכיל, הפרשנות שאתה עושה היא אישית והיא הרבה פעמים לא נכונה. אז אנשים מרגישים שהם יכולים לבוא ליער להתפרק ומותר להם לעשות הכול, ויש לזה השלכות שאנחנו רואים אחרי זה בשטח". לסיכום, לתפיסתם של כמה מבעלי התפקידים תופעת השלכת הפסולת קשורה ברמת ההשכלה, וזו משפיעה על המודעות לחשיבותו של המרחב הציבורי והשמירה עליו. מכאן עולה הטענה שהביעו כמה מהמראיינים שככל שאנשים משכילים פחות הם משליכים יותר.

4.3.3.4 מבקרים מחוץ ליישוב נוטים ללכלך יותר

כמה בעלי התפקידים קשרו את תופעת הלכלוך למבקרים הבאים מחוץ ליישוב, ולכן פחות אכפת להם המרחב הציבורי משום שהוא לא שלהם. התופעה קיימת לא רק במרחב הטבעי אלא גם במרחב הציבורי האורבני, כפי שתיאר מנהל של אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ: "לפעמים המבקרים מלכלכים. אנשים שבאים מחוץ ליישוב ואין להם מחויבות ליישוב, אין שייכות ליישוב והוא זורק". בדבריו משתקפת התפיסה בנוגע לחשיבותה של תחושת השייכות ליישוב ולהשפעתה על השלכת הפסולת. התופעה קיימת גם באתרי טבע שנמצאים סמוך לישוב או בשטחי מועצה אזורית. מנהל אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ תיאר את המצב אצלם: "תושבים שגרים באזור אכפת להם, מנקים, מעירים לאנשים. מבקרים – זה לא מעניין אותם, הוא בא לעשות את המנגל וללכת". אם כן, מבקרים שמגיעים לביקור חד-פעמי פחות מקפידים על הניקיון. מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בדרום הארץ ניסה להסביר לעומק את התופעה, וקשר אותה לתחושת הקהילתיות:

לתושבי המועצה יש מודעות יותר גבוהה בנושאי ניקיון משתי סיבות, אחת – כי הם מרגישים חלק מהקהילה, זה יותר שיתופי, אתה יודע שכל מה שאתה עושה זה ישפיע על האחר. אתה רוצה לשמור על המקום שלך, על הסביבה הטבעית שלך, אתה עושה את זה מתוך מודעות אישית. ודבר שני, כי באופי שלהם הם יותר מקפידים, הם יותר שומרים. לעומת זאת עוברי אורח, אין להם תחושת שייכות, אין להם הזדהות, הם באים, נמצאים פה והולכים, לכן המודעות שלהם לניקיון היא פחות מאשר תושבי המקום. גם במבחן התוצאה, בקיץ יש יותר לכלוך. אני רואה שבחורף אין לכלוך, למרות שיש פה אנשים, יש פה ציבור, תושבים עצמם נמצאים, אבל זה פחות בא מתושבי המקום. להם יש יותר הזדהות ושייכות.

לסיכום, מדבריהם של כל המראיינים עד כה עולה שתושבי המקום ואנשים שמרגישים תחושת שייכות למרחב הציבורי מלכלכים פחות מן המבקרים מבחוץ.

4.3.3.5 יש מגזרים שנוטים ללכלך יותר מאחרים

השלכת הפסולת כתופעה מגזרית עלתה בכל הראיונות עם בעלי התפקידים. מרביתם אמרו במפורש שבמגזרים מסוימים יש רבים יותר שמשליכים פסולת ממגזרים אחרים, כפי שציין מנהל של אתר טבע באזור המרכז: "הקהל שמלכלך והקהל שלא מלכלך. זה כמעט גובל בגזענות. אנחנו לא יכולים להימנע

מהאמת בגלל שהיא עלולה להישמע לא טוב. צריך לראות איך מציגים אותה". כלומר, למרות אי-הנעימות לומר את הדברים לאשורם, יש הבדלים בין המגזרים בהתנהגות של השלכת אשפה במרחב הציבורי. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית מעורבת במרכז הארץ תיאר את הפערים בין המגזרים על פי ניסיונו: "מרקם האוכלוסיות מייצר לנו גם לא מעט אתגרים בתחום פינוי האשפה. אפשר לראות התנהגויות של מגזרים שונים בהתייחסות שלהם לעולמות פינוי האשפה". כלומר יש הבדלי התנהגות בכל הנוגע להשלכת פסולת בין המגזרים. מנהל של אגף שפ"ע ציין את המגזר הערבי ואת המגזר החרדי כמשליכים יותר פסולת מאחרים: "מי שמשליך הכי הרבה פסולת זה המגזר הערבי, אחריו זה המגזר החרדי, ואחר כך זה שאר האנשים". התייחסות לשני המגזרים האלה, הערבי והחרדי, חזרה ועלתה פעמים רבות בראיונות. מנהל אתר טבע באזור המרכז ניסה לתאר מנקודת מבטו את התופעה: "באוכלוסיות הערביות, [יש] יותר ונדלזים. [הם] מלכלכים. המגזר החרדי הוא מגזר שלא יודע לשמור על הסביבה והוא מאוד מלכלך". הבנת הגורמים האפשריים לתופעה, שעליהם נדון בפרק הבא, יכולים להסביר את מקור ההבדלים בהתנהגות השלכת הפסולת.

בחברה החרדית תופעה זו באה לידי ביטוי גם במרחב הציבורי הטבעי וגם במרחב הציבורי האורבני. מנהל של אגף שפ"ע בעיר עם שכונות חרדיות באזור הדרום תיאר את מצב הניקיון בעירו: "בזרם הדתי הקיצוני, התחום הזה לא מעניין אותו, בלשון המעטה. לא בשטח הפרטי, החצרות בעיר בחלקם נראות פשוט זוועה. כל רצון להגיע לשיח, להידיברות הוא מראש נועד לכישלון". מהציטוט ניכרת תחושת הייאוש של עובד העירייה שמבוססת בעיקר על בעיית תקשורת ועל פער גדול בתפיסת המרחב בין העירייה ובין תושבי העיר מהמגזר החרדי.

לעומת תחושת הייאוש של בעל התפקיד במגזר החרדי, עולה שבמגזר הערבי יש בעלי תפקידים שמעידים על עצמם כמלכלכים, כפי שציין מנהל של אגף החינוך ביישוב ערבי. הוא הסביר שזהו נוהג תלוי תרבות: "אני מודה שיש כאן תרבות מזרחית. בתרבות המזרחית קל לזרוק חפסות סגירות ברחוב, קל לזרוק משהו מהרכב לכביש". כלומר, לתפיסתו השלכת הפסולת היא חלק מהתרבות המאפיינת את המגזר הערבי, והוא מקבל אותה ככזו. אולם כמה מבעלי התפקידים במגזר הערבי הסתייגו מהכללה זו, כפי שציינה מנהלת של אחד מאגפי החינוך במועצה אזורית, שאינה ערבית, בצפון הארץ: "אני לא מקבלת את זה שיש מגזר מסוים או אוכלוסייה מסוימת שמלכלכים יותר או פחות". מדבריה עולה שוב הנושא שכל המגזרים והקבוצות בישראל מלכלכים, ולא נכון לייחס את הנושא למגזר אחד. ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בגורמים עמוקים יותר ממאפיינים דמוגרפיים. בפרק הבא ננסה להבין מדוע, אם כן, אנשים מלכלכים את המרחב הציבורי.

4.3.4 למה משליכים פסולת במרחב הציבורי?

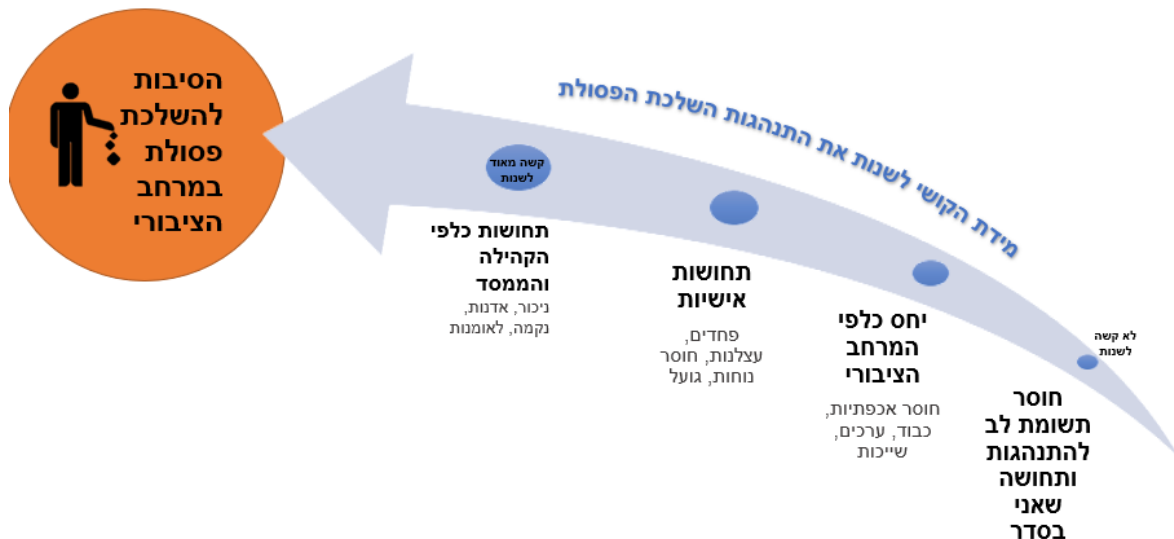
ההסבר של התנהגות מסוימת כמו השלכת פסולת במרחב הציבורי הוא מורכב. כפי שראינו בממצאים עד כה, אפשר להגדיר קבוצות שונות שמשליכות פסולות יותר מאחרות, וניסינו להתחקות אחר הסיבות לכך. גם בעלי התפקידים העלו סיבות רבות לכך שאנשים משליכים פסולת. קשה לבודד כל סיבה, ופעמים רבות השלכת הפסולת יכולה לנבוע מכמה סיבות בעת ובעונה אחת. אחת מהחוקרות בתחום פסיכולוגיה סביבתית תיארה את מגוון הסיבות והתפיסות והתירוצים שעומדים בבסיס השלכת הפסולת:

זה החל ממגיע לי ומה אכפת לי ושאחרים יעשו את זה, בשביל מה אני משלם מיסים, וזה מגעיל, אז למה לי לגעת בזה? הקשת היא עצומה. ובעצם אני לא באמת, זה לא אני. אני מאה אחוז בסדר. זה תמיד האחרים. יש פה מגוון שלם של תירוצים נקרא לזה, ומצד שני כמובן יש את הבעיה שאין facilities [תשתיות]. זאת אומרת, מה, מצפים שאני אקח את הזבל שלי בבגאז' יחד עם העריסה של התינוק? על מה הם חשבו? אז אני לא רוצה לשים

את הזבל שלי באוטו. אני באה למקום, אני רוצה שיהיה לי שמה פח ואני אזרוק לשמה את הדברים שלי. וכמובן שיש שמה גם הרבה מאוד נושאים של אני עושה פיפי בשטח אז אני מנגבת עם הנייר ואני משאירה את הנייר בשטח כי בסוף ירד גשם וזה קקי פיפי, זה הכול אורגני, וזה בסדר. אז יש פה באמת קשת שלמה של סיבות וקשת שלמה של התייחסויות שונות לחומרים שונים שאנחנו זורקים אותם.

מדבריה עולה שקשת הגורמים להשלכת הפסולת רחבה, ובין היתר עלה בפירוש חשיבותן של תשתיות. בפרק זה נציג את הסיבות לקושי לשנות את התנהגות השלכת הפסולת. הפירוט יהיה לפי דרגת הקושי לשינוי. קבוצת הסיבות הראשונה קשורה לחוסר תשומת הלב להתנהגות, קבוצת הסיבות השנייה קשורה ליחס כלפי המרחב הציבורי, קבוצת הסיבות השלישית קשורה בתחושות אישיות וקבוצת הסיבות האחרונה, קשורה לתחושות כלפי הממסד או הקהילה. איור 16 מציג חלוקה זו.

איור 16. הגורמים להתנהגות השלכת פסולת במרחב הציבורי לתפיסתם של בעלי התפקידים

איור 16 מתאר את הסיבות להשלכת הפסולת, המוזכרות על ידי בעלי התפקידים: מן הקל אל הקשה לשינוי: החל בחוסר תשומת לב להשפעה שיש להתנהגות. כלומר, אנשים מכלכלים כבדרך אגב. את חוסר תשומת הלב מדרגים המרואיינים כקלה מכולן לשינוי, כפי שיתואר בהרחבה בסעיף הבא. אחריו באים גורמים הקשורים ליחס כלפי המרחב הציבורי וחוסר אכפתיות כלפיו. הבא בדרגת הקושי לשינוי הוא תחושות אישיות כמו פחדים, עצלנות וחוסר נוחות או גועל מהלכלוך. לבסוף הגורמים שאותם הכי קשה לשנות הם תחושות שליליות כלפי הקהילה שבה המלכלכם חיים או כלפי הממסד, תחושות כמו ניכור, מחסור בתחושת קהילתיות, תחושת אדנות או לאומנות.

4.3.4.1 חוסר תשומת לב ותחושה ש"אני בסדר"

אחת התופעות המעניינות שעלו בראיונות בקשר להשלכת פסולת במרחב הציבורי היא שאנשים שמשליכים פסולת לרוב אינם שמים לב כלל או לא-מודעים לכך שהמעשה אינו תקין. מביינתם "זה ממש בסדר" כפי שעלה בדברי המרואיינים לעיל. מנהלת החינוך ביחידה הסביבתית בעיר גדולה במרכז הארץ הסבירה: "לפעמים הסיבה [להשלכת הפסולת היא] שהם לא רואים את הבעיה. רשות הרבים, פחות מרגישים. זה לא הופך להם את הבטן, מניחים את השקית וזה בסדר, זה לא נראה להם לא בסדר. זה כבר סיפור תרבותי-חינוכי". כלומר, אין כאן כוונת זדון או התרסה או חוסר אכפתיות בוטה, אלא שרבים, אף

שהם מלכלכים, חשים ומאמינים שזו התנהגות תקינה. תופעה זו לעיתים מתבטאת בהשלכת פסולת קטנה כמו בדלי סיגריות ופקקים. מנהלת של אחד מאתרי הטבע בצפון הארץ שיתפה זאת גם מניסיונה: "כשאני מגיעה לחניון הדבר הכי בולט זה כל הפקקים של הבקבוקים והסיגריות על הרצפה. זה גם תלוי בסוג הפסולת. אנשים יכולים לאסוף את כל הפסולת שלהם, אבל סיגריה זה בסדר, זה לא נחשב". כלומר, גם מי שמשליכים את שקי הזבל שלהם לפח אינם תופסים השלכת פסולת קטנה כלכלוך. ההתייחסות לפסולת האורגנית דומה. אחת מהחוקרות בתחום הפסיכולוגיה הסביבתית תיארה את הרציונל של אנשים שמשליכים פסולת אורגנית: "זרקתי קליפות של תפוזים ועישנתי סיגריה והשארתי ביער, אז ייפלו על זה המחטים של האורן ויכסו את זה, זה לא באמת לכלוך". כלומר פסולת אורגנית, לתפיסתם, תמוחזר בטבע ולכן אינה לכלוך.

ביטוי נוסף להשלכת פסולת שנגרמת מחוסר תשומת לב הוא, מה שמכונה "חצי עבודה". לדוגמה אנשים אוספים את הפסולת בשקית אך משאירים אותה בשטח. מנהלת של אחד האתרים בצפון הארץ תיארה את התופעה:

הם אספו את הזבל בשקית והם תלו אותו על עץ, הם בטוחים שמישהו יבוא לקחת. הם שמו אותו בפח שהוא פח פתוח, הם שמו אותו ליד הפח כי נגמר המקום בפח וזה נראה להם ממש בסדר. והם לא יודעים שמחר בבוקר הכול יהיה מפוזר בכל רחבי השטח.

כמה מהאנשים שגורמים לכללוך אינם מודעים לכך שהתנהגותם נחשבת מלכלכת, ויתרה מכך, הם בטוחים שנהגו כשורה. דוגמה נוספת נפוצה במרכזי המחזור שבמקומות רבים הפכו למפגע. אחת מהחוקרות בתחום מדיניות וניהול פסולת תיארה את התפיסה שעומדת בבסיס התנהגות זו:

הבאתי את המחזור למרכז הזה, אבל לא היה לי מה לעשות עם הקרטון אז השארתי אותו שם. או שהפח היה מלא אז השארתי את זה ליד, וכשהם יבואו הם כבר יאספו. זה שבדרך הייתה סופה והעיפה את זה לכל עבר? אני לא צריך לקרוא את התחזית לפני שאני מפנה את האשפה שלי.

גם כאן עולה התפיסה של רבים שהתנהגותם הייתה תקינה לעילא. הם עשו את שלהם. הם אינם מודעים לכך שכדי שהתנהגות אכן תהיה תקינה, עליהם לנקוט צעדים נוספים.

מאפיין נוסף לתופעת הלכלוך הוא התחושה ש"אני בסדר. האחרים לא בסדר". רבים מציגים עצמם כשומרים על הניקיון. האחרים מלכלכים. מנהלת של אגף שפ"ע במועצה אזורית בדרום הארץ תיארה מחקר שנערך בעיר באר שבע בנושא תפיסת הלכלוך שבו תופעה זו של האשמת האחר בולטת: "כל אחד הסביר למה האחרים זורקים אשפה. זה לא אני, זה השכן. זה לא תושבי העיר, זה האורחים. זה לא מהרחוב הזה, זה מהרחוב האחר. כל אחד רואה את האחרים, אנשים לא רואים את עצמם". כלומר, הגישה הנפוצה שעולה כאן היא של **הפניית אצבע מאשימה אל האחר**, ולא תפיסה של **האחר הוא אני**.

לסיכום אחת הסיבות העיקריות להשלכת פסולת היא חוסר מודעות להשפעת ההתנהגות של כל אדם כשהוא לעצמו. ואליה אפשר להוסיף את חוסר הבנה של ההשפעות של מעשים אלו.

4.3.4.2 תחושות כלפי המרחב הציבורי: חוסר שייכות ויחס דו-ערכי למרחב

השלכת פסולת במרחב הציבורי יכולה להיות אחד הביטויים ליחס מזלזל למרחב או ליחס דו-ערכי למרחב הציבורי, כפי שצינה מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים שעוסק בניקיון בטבע שהתייחסה ליחס מזלזל ולא-אכפתי: "הנושא של השלכת פסולת זה סימפטום ליחס של האדם למרחב הציבורי, לטבע. אדם שמלכלך, לא אכפת לו מהטבע". בעלי התפקידים סבורים שלמרחב יש השפעה כבירה על האנשים

בסביבה, כפי שתיארה אחת המנהלות הבכירות בעירייה בינונית במרכז הארץ: "המרחב הציבורי משפיע על אנשים יותר מכל דבר אחר גם בעולם החינוך, שום הרצאה בבית ספר לא משפיעה כמו איך נראה הרחוב. זה הדבר שהכי משפיע על איכות החיים של האנשים". מדבריה עולה שעבור בעלי התפקידים ניקיון וטיפוח המרחב הציבורי הם בעלי חשיבות גבוהה משום שהם משפיעים על רבדים רבים באיכות החיים. אך התחושה שלהם היא שבתרבות הישראלית יש מודעות לנחלת הכלל זה משהו נרכש, זה לא משהו אחד מאתרי הטבע הוותיקים במרכז הארץ: "העניין של מודעות לנחלת הכלל זה משהו נרכש, זה לא משהו שאתה נולד איתו. אירופה נקייה בטירוף. היא הייתה מטונפת לפני מאתיים שנה. זאת אומרת זה לא איזה גן אירופאי אשכנזי, הניקיון. זה חינוך. זה אווירה ציבורית". לתפיסתו, היחס למרחב הציבורי ניתן לשינוי באמצעות חינוך, אלא שליצירת השינוי יידרש זמן רב.

בעלי התפקידים מדגישים את ההבדל בין הבתים פנימה והשטחים הפרטיים הנקיים לעומת המרחב הציבורי המלוכלך, כפי שציינה אחת ממנהלות אגף החינוך בעיר בינונית במרכז הארץ: "אנשים מרשים לעצמם במרחב הציבורי להתייחס בזלזול, מה שלעולם לא יעשו בתוך ביתם או בתוך החצר או הגינה הפרטית שלהם. ומטר ליד – 'זה של מישהו אחר, זה לא אכפת לי'. לי זה צורם מאוד". אם כן, תרבות הניקיון קיימת ומודגשת במרחב שנתפס כאישי, אך לא במרחב הציבורי שנתפס כלא שייך לפרט.

תפיסת המרחב הציבורי כשטח הפקר

בפרק זה נסקור את היחס למרחב שבא לידי ביטוי בחוסר אכפתיות, חוסר כבוד ואי-קבלת אחריות על המרחב וכן תפיסתו כשטח הפקר. כמו כן נדון בהיעדר תחושת שייכות למרחב כציבורי כגורמים לזלזול ולהשלכת פסולת במרחב זה. כל הגורמים האלה משפיעים זה על זה וקשורים זה לזה וההבחנה ביניהם מטושטשת, אף על פי שבפרק זה נדון בהם בנפרד, לשם הבהרה ולצורך הדיון.

"אנשים שאכפת להם לא מלכלכים" כך פתח את דבריו מנהל של אתר טבע באזור המרכז:

אנשים מלכלכים כי לא אכפת להם. מי שאכפת לו מהמדינה, מהטבע, מהחברים שלו, ממי שבא אחריו לטיול, לא מלכלך. הוא גם לא משאיר את זה בשקית, הוא לוקח את זה איתו. מי שלא אכפת לו, לא אכפת לו מה קורה עם השני. וזה אחת הבעיות הגדולות שקרו בחברה הישראלית.

מדברים אלו אנו מבינים שלתפיסת רבים מן המרואיינים השלכת הפסולת במרחב הציבורי היא סימפטום לתופעה רחבה הרבה יותר, תפיסה של חוסר אכפתיות למרחב הציבורי שכולל לא רק את הטבע והשטח הפיזי אלא גם את האנשים והקהילה. לדברי כמה מבעלי התפקידים, יחס זה של חוסר אכפתיות כלפי האחר מעיד על השסע החברתי הקיים בחברה הישראלית כפי שנראה בפרק 4.3.4.4.

תפיסת המרחב הציבורי כשטח הפקר ויחס של זלזול במרחב הציבורי באים לידי ביטוי גם בטבע וגם בשטח האורבני. מנהלת של אחד מאתרי הטבע בצפון הארץ הדגישה את היחס הזה למרחב הציבורי בהשוואה לשטח הפרטי:

יש אנשים שמבחינת התרבות שלהם, המרחב הפרטי צריך להיות נקי. המרחב הציבורי – אחרים ינקו. "מה אכפת לי? זה לא שלי". יש הפרדה בין המרחב הפרטי והמרחב הציבורי ואת רואה את זה גם בתוך היישוב עצמו. "[אני] מנקה, ממרקת את הבית, הכול מבריק, ומה אכפת לי מה קורה החוצה?"

תפיסת המרחב הציבורי כשטח הפקר – נקודה חשובה שעולה מדברים אלו היא אי-קבלת אחריות על המעשים ותפיסת המרחב הציבורי כשטח הפקר. מנהל של אתר טבע באזור המרכז תיאר יחס זה: "מבחינתם [השטח] לא ציבורי, מבחינתם הוא [שטח] הפקר. הם לא מרגישים אחריות על המרחב

הציבורי". כלומר, המרחב הציבורי נתפס כשטח הפקר, ללא בעלים, ולא כשטח ששייך לכול ושכולם הבעלים ומקבלים עליהם אחריות משותפת למרחב. ייתכן שדברים אלו נובעים מחוסר מודעות של הציבור, כפי שציין מנהל אתר טבע נוסף גם הוא מאזור המרכז: "הרבה מהאוכלוסייה במדינה הם אנשים חסרי מודעות למרחב הציבורי ולכבד את האחר. אנחנו נתקלים לא מעט בפסולת, במוזיקה עם רמקול מאוד חזק שכולם שומעים. זה לא מבדד, אנחנו נתקלים הרבה בתופעות האלה". כלומר לחוסר הכבוד ולהיעדר האכפתיות יש כמה היבטים, והלכלוך הוא אחד מהם. בעלי התפקידים מאמינים שקבלת אחריות על המרחב ופיתוח יחסי כבוד אליו הם אחד המפתחות להפסקת השלכת הפסולת.

מערכת הערכים של היחיד – לתפיסת בעלי התפקידים אנשים שמשליכים פסולת נחשבים פחות ערכיים, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית מעורבת באזור המרכז: "עצם זה שבן אדם משליך זה בעיניי הדבר הכי מטריד כי זה אומר עליו הרבה. זה אומר שסט הערכים שלו אולי קצת בעייתי בעוד דברים, כי אם לא אכפת לו מזה אז אולי גם לא אכפת לו מדברים אחרים". שוב מוזכר הקשר של התנהגות השלכת פסולת להתנהגויות אחרות. מנהל אחר קשר זאת לערכים שאדם רוכש מילדותו: "אתה אוהב את הארץ שלך ואתה מטייל בה, אז אתה חרד לקחת את בדל הסיגריה. זה הכול מתחיל מהבית, מי אתה ומה הערכים שלך. אבל לא כל בני האדם ערכיים לא תמיד כולם מושרשי חינוך ומושרשי אהבת הארץ".

כפי שצינו בפרק 3.4.3 החינוך שמתחיל מהבית מוביל להתנהגות שקשורה להשלכת הפסולת. התנהגות השלכת הפסולת קשורה ישירות למערכת הערכים של האדם, כפי שתיאר מנהל אגף חינוך בעיר בינונית באזור הדרום: "ישנם אולי אנשים ערכיים שהם בכל מחיר לא ישליכו דבר לרשות הרבים, וישנם את האנשים ההופכיים, שבכל מצב הם לא מאוד מתרשמים מבחינה אתית או מבחינה מוסרית או הלכתית מלהשליך משהו לרשות הרבים". מנהל באחד הארגונים הסביבתיים העוסקים בניקיון אף הגדיר זאת במונחים כלליים של טוב ורע: "בסוף אנשים שמשליכים את הפסולת הם אנשים פחות טובים. אז מטריד אותך שיש אנשים פחות טובים? אנחנו יכולים להיתקל בהם בעוד כל מיני מקומות לא נעימים בחיים שלנו".

לסיכום התנהגות השלכת הפסולת נתפסת כחלק ממכלול התנהגויות המאפיינות את היחס למרחב הציבורי ולסביבה ולפי תפיסת המנהלים היא משקפת פריזמה חברתית רחבה יותר.

תחושת חוסר שייכות – זו סיבה נוספת להשלכת פסולת, כפי שצינה אחת המנהלות הבכירות בעיר בינונית מעורבת באזור המרכז: "הזלזול במרחב הציבורי. שבעצם כשאני זורק ברחוב אני אומר: אני לא שייך למקום". וכפי שצינו קודם, כאן משתקפת גם התפיסה ש'אם אני לא שייך למקום אז הוא לא שלי ולכן אין בעיה להשליך בו פסולת'. מנהל אגף חינוך בעיר בינונית באזור הצפון הרחיב והסביר את הבעייתיות של היעדר תחושת שייכות למרחב הציבורי, ושם דגש על חינוך לשינוי תפיסה זו:

אם יש לנו שייכות למקום, אז אנחנו שומרים על המקום, ואני אפילו לא מאשר לאנשים אחרים להשליך פסולת ולזרוק במקום שלא מאושר. לכן, אנחנו חייבים לעבוד עם האנשים האלה, להגביר את השייכות כלפי המרחב הציבורי. לא רק לשמור על המקום הפרטי שלי וזהו. כי אנשים שמנקים את החצר שלהם, ואז זורקים את כל הפסולת שני מטר מסביב לבית שלהם, אלו אנשים שלא מחשיבים את המרחב הציבורי כאילו הוא שייך להם.

מנהל זה מחזק את התפיסה שבקרב המלכלכים אין תחושת שייכות למרחב הציבורי. ולכן לתפיסתו, חיזוק תחושת השייכות באמצעות חינוך יכולה לגרום לשינוי התנהגות השלכת הפסולת ולהביא לשיפור ברמת הניקיון.

לסיכום, מתפיסות המרואיינים עולה שהיחס למרחב הציבורי הוא לעיתים קרובות כאל שטח הפקר, הן בהיבט של פגיעה ממשית ומכוונת כמו ונדליזם, והן בהתנהגות אחרת כמו השמעת מוסיקה

רועשת. יחס זה הוא אחד מהגורמים העיקריים המשפיעים על התנהגות השלכת הפסולת. תחושות של חוסר שייכות למרחב הציבורי יוצרות יחס של חוסר אכפתיות אל המרחב והתנהגות שמביעה חוסר כבוד לאנשים ולסביבה. יחס זה מוביל לאי-קבלת אחריות על המרחב. היחס למרחב והשלכת הפסולת מושפעים מהמשפחה ומהחינוך הראשוני מהבית וממערכת הערכים של היחיד. מערכת ערכים כזו גורמת גם היא להשלכת פסולת במרחב הציבורי.

4.3.4.3 תחושות אישיות: פחדים ופוביות, גועל, חוסר נוחות ועצלנות

השלכת פסולת יכולה לנבוע מתחושות אישיות, למשל פחדים כמו פחד מלכלוך (מיזופוביה), תחושת גועל, אי-נוחות ועצלנות שמונעים מאיתנו להתנהג בדרך הנדרשת לשמירה על הניקיון. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית בדרום הארץ תיאר את התחושות והמחשבות של אנשים שאינם משליכים את שקית הזבל בתוך הפח:

אני לא רוצה להתאמץ. מה הכוונה? בפח מוטמן תלוי באיזה יום אתה תופס אותו. אם הוא נקי ושטוף, אז הוא יזמין אותך לגעת בידית, ללחוץ על הרגל ולפתוח אותו. אם הוא קצת נראה לא טוב, וזה תלוי בעירייה, אז מן הסתם הבן אדם אומר: "זה מגעיל אותי, אני לא רוצה" ומניח את השקית ליד.

מדברים אלו עולה שבדי לא לכלוך לעיתים אנשים צריכים להתגבר על תחושות של גועל, אולי אפילו חשש וחוסר נוחות כדי להשליך את השקית לפח. בעיה זו של חוסר הרצון לגעת בפחים המוטמנים עלתה מפי כמה מנהלי אגפי שפ"ע. כמה מהם ציינו שהתופעה החמירה בתקופת הקורונה: "עכשיו בתקופת הקורונה, יש לנו בעיה עם זה. יש הרבה אנשים שלא מוכנים לגעת [בפח המוטמן], ולא כולם באים עם כפפות, וזה בעיה". השיח הציבורי בקורונה עסק רבות בניקיון ובסטריליות, וכנראה שיח זה הגביר את החשש מנגיעה בידית הפח שרבים נגעו בה.

מנהל אגף שפ"ע בעיר אחרת בדרום הארץ הסביר את הסיבה להתנהגות של השארת שקית אשפה או לכלוך מחוץ לפח בכך שאנשים שקועים בטרדות היום-יום: "זה מידת הפניות הרגעית. ככל שאתה יותר טרוד או מרגיש איזה חוסר נוחות מסוימת, והפח לא זמין, [אתה] פחות תתחשב בסביבה ובקהילה ובמקום שאתה נמצא בו". ההסבר שהוא מציע מתייחס לסדר העדיפויות של המשליך: חוסר הנוחות האישית גובר על חוסר הנוחות של הסביבה והקהילה. דוגמה נוספת לכך היא הוצאת הפסולת למרחב הציבורי במקום להשליכו ישירות לפח. מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ שיתף: "להרבה אנשים נוח שזה נמצא ברחוב ולא אצלם בבית. נוח להם שזה נמצא להם מחוץ לדלת ולא בתוך החצר". כלומר, שמירת פסולת בפח בחצר גורמת אי-נוחות, עם זאת במרחב הציבורי לא נגרמת תחושה זו, להפך – לאנשים נוח שהפח קיים ואפשר להשליך אליו את הפסולת. במרחב הציבורי הטבעי התופעה דומה, כפי שתיאר מנהל של אחד מאתרי הטבע:

אתה לא שם לב כי זה עף לך בערב, או שלא ייחסת לזה רגע חשיבות ופתאום השקית שלך בים, או סתם, הלכת והשארת דברים. למה? כי קשה. אתה רואה את זה ואתה אומר, קשה לי. קשה לי לקחת את השקית זבל שלי מנקודה א' לנקודה ב'. אני צריך שמישהו יקל עליי.

אם כן, גם באתר טבע עולה הנושא של אי-נוחות. מנהל אתר טבע אחר באזור המרכז, כשנשאל מדוע אנשים משליכים פסולת בטבע אמר את דעתו במפורש: "עצלנות. בגדול עצלנות זו הסיבה". סוגיית העצלנות קשורה גם לנוחות הקשורה לשימוש בכלים חד-פעמיים. השימוש בכלים ובמוצרים חד-פעמיים

שנוספת אליו ההתייחסות לציוד הפיקניק כאל חד-פעמי משפיעה על השלכת הפסולת, כפי שראינו לעיל. מנהל אתר טבע בשמורה חופית במרכז הארץ תיאר את התופעה בנוגע לחפצים גדולים רבים אחרים:

צליה שהתפרקה או נקרעה, הוא משאיר אותה שם, כי מה אכפת לו. זה לא שלו יותר, כי מה הוא יסחוב את זה חזרה לאוטו? לא, זה עכשיו נקרע. זה המקבילה לחד-פעמי, אני לא הולך לתקן את זה, ולכן אני פשוט משאיר דברים בחוף. כשיש לך הרבה אנשים אז הרבה דברים נשארים וזה בולט.

מסתבר אפוא שהעצלנות ואי-הנוחות גורמות לאנשים להשאיר בטבע פסולת, ויתרה מכך, השארת פסולת קשורה גם לתרבות הצריכה ולתפיסה של חפצים רבים כחד-פעמים שקל וזול לקנות אחר במקומם, כפי שהוזכר כבר בפרקים הקודמים. מנהלת אגף שפ"ע של מועצה אזורית בדרום הארץ תיארה את ההשפעה של התחושות האישיות על תרבות החד-פעמי:

מה כבר אני יכול לעשות מול חוסר הנוחות שלי או מול החששות שלי מזה שהבוס הרב פעמית נקייה/ לא נקייה? יש לאנשים כל מיני פוביות בעניין הזה של החד-פעמי. או שאני לא אוהב לשטוף כלים. תראי את סין, או תראי את ביתר עלית [שם יש שימוש רב במוצרים חד-פעמיים].

מדבריה עולה שהתחושות האישיות של פחד, גועל או עצלנות הן שמניעות רבים לצרוך את המוצרים החד-פעמיים.

מיקוד שליטה חלש – הוא נושא חדש שעולה כאן. תחושה של היחיד שההשפעה שלו בטלה בשישים, על אחת כמה וכמה כשמיליוני אנשים בסין צורכים מוצרים חד-פעמיים. תחושה זו של מיקוד שליטה חלש מונעת מאנשים לשנות את התנהגותם למרות הידיעה שהתנהגות זו פוגעת בסביבה. אחת ממנהלות חינוך ביחידה הסביבתית באזור הצפון הסבירה את התחושה של מיקוד שליטה חלש והקשר שלה להשלכת פסולת: "אנשים אומרים: מה אני יכול לשנות, הבן אדם הקטן? איזה הבדל זה יעשה? הרבה פעמים זה משהו שאני שומעת. אנשים אכפת להם, הם לא רוצים לראות את הסביבה מלוכלכת, אבל הם לא מאמינים שמה שהם יעשו ישנה". כלומר, תחושה של מיקוד שליטה חלש, תחושות של חוסר אונים מול השלכת פסולת של רבים, מאפשרת לתחושות כמו עצלנות ואי-נוחות לגבור על האכפתיות שלהם, ולכן אף אם הם רוצים את המרחב הציבורי נקי, הם לא ייקחו יוזמה כדי שזה יקרה.

לסיכום, תחושות אישיות של פחדים, גועל, חוסר נוחות ועצלנות הן סיבות להתנהגות השלכת פסולת במרחב הציבורי. מיקוד שליטה חלש והתחושה שהפעולה של היחיד חסרת משמעות והוא אינו יכול להשפיע יכולה לעיתים לגרום למצב של חוסר תמריץ לשנות את ההתנהגות.

4.3.4.4 היעדר תחושת קהילתיות ותגובות לעומתיות

סיבות נוספות שהעסיקו מאוד את בעלי התפקידים קשורות ליחסים בין האדם לקהילה שבה הוא חי, לממסד העירוני או הארגוני וכן למדינה. לעיתים מתעוררות תחושות של חוסר אמון בקהילה ובממסד שגורמות לעוינות ולרצון לפעול בנקמנות כלפי ממסד. בפרק זה ננסה להתעמק ולהבין כיצד דברים אלו מתקשרים עם תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי. מנהל של אתר טבע הסביר את התרשמותו מגישה זו שכוללת יחסים של לעומתיות בין כל מיני קבוצות:

העוינות, ברור מאיפה היא באה. לא צריך להסביר אותה. זו עוינות של צעירים נגד זקנים, ערבים נגד יהודים, אנשים דפוקים נגד הממשלה, כי אני מייצג את הממשלה. אני בא עם מדים, יש פה לעומתיות. חרדים לא סופרים אותך. אתה חילוני, אתה תנקה אחריהם. כמו

ערבים, לא שונה בהרבה, רק נקודת מבט. לא כולם. אני לא רוצה לעשות הכללות. מצד שני אני לא יכול להימנע מהכללות כי אי אפשר להימנע מהכללות.

מדברים אלו עולה שיש חילוקי דעות ויריבות בין חלקים שונים בציבור הישראלי, והם מתבטאים בקיטוב ובתגובות לעומתיות שלעיתים, כפי שנראה, מתבטאות בהתנהגות נקמנית. המנהלים שפוגשים את תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי רואים בה את אחד מתוצרי הלואי של תופעה רחבה של **היעדר תחושת קהילתיות לצד תגובות לעומתיות**. מנהל של אחד הארגונים האזרחיים שעוסק בשמירה על הניקיון תיאר את התרשמותו מפילוג נרחב שפוגשה בחברה בישראל: "אחת הבעיות הגדולות שיש בחברה הישראלית כיום – חוסר אכפתיות הדדית ברמה הלאומית, של המדינה, של המקום, של הבית, של החברה, של הקהילה, של היושר, של האכפתיות. פשוט נעלמה מהחברה הישראלית". הקרע המתואר פה מתקשר ליחס למרחב הציבורי ולהשלכת הפסולת. גישה זו באה לידי ביטוי באירוע שתיאר מנהל של אחד מאתרי הטבע הוותיקים באזור מרכז הארץ. אירוע זה השאיר עליו רושם עז והדגים את היעדר תחושת הקהילתיות ואת הקיטוב בחברה:

יום אחד אני פוגש אדם שאני יודע שהטבע יקר לו והוא יושב בתוך טינופת עם הילדים שלו. ואני אומר לו: "מה זה הדבר הזה?" הוא אומר לי: "אתה רואה פה את הפועלים הערבים שלך? הם ינקו את זה". הערבי אומר היהודי ינקה, היהודי אומר הערבי ינקה. החרדי אומר החילוני ינקה, החילוני אומר החרדי מלכלך. קיצור, כל המלחמות שיש לנו בינינו לבין עצמנו בכלל על הקיום פה במדינת ישראל וכל מלחמת האליטות נגד האי אליטות מתבטא גם באשפה.

דברים אלו מבטאים תחושת הקיטוב בין מגזרים וחלקים רבים בחברה הישראלית. היעדר תחושת קהילתיות, היעדר מכנה משותף קהילתי משפיעים על איכות המרחב הציבורי ובאים לידי ביטוי בהשלכת לכלוך במרחב המשותף. מנהלת אגף שפ"ע באחת מהמועצות האזוריות בדרום הארץ הסבירה את תפקידה לנוכח גישה זו:

אנשים עסוקים בעצמם ולא עסוקים בקהילה שלהם, ולא מבינים שחלק מהרווחה שלהם ומאיכות החיים שלהם תלוי ברווחה ובאיכות החיים של הסובבים אותם. אפילו מהמקום המאוד תועלתני, אני צריכה לדאוג לאחר כדי שהטוב שלי יישמר. וזה קפיצה מחשבתית. אנחנו יותר הולכים לפעולות שצריך לעשות ופחות הולכים ללמה אנחנו נמצאים במקום של הפעולות. כי להוציא משאית ולנקות זה דבר יחסית פשוט וקל. זה עולה כסף. אבל הרעיון של לא ללכלך, זה רעיון הרבה יותר מורכב. ואנשים מאוד לא רוצים לעשות את זה, במיוחד שנדמה להם שאם אני מוציאה משאית זה **אני** עושה, והם לא מבינים שבסוף הם משלמים על זה. זה לא שזה עלה לי, זה עלה להם.

מדברים אלו עולה שבראיית המנהלים, תחושת הניכור והפילוג בחברה מחמירים את תופעת הלכלוך, ובמקום שקבוצות יחליטו לקבל אחריות, כל קבוצה מאשימה את האחרת וכך אין אפשרות לשפר את המצב. אין הבנה שהשלכה שמצריכה ניקיון עולה כסף שהתשלום עליו בעקיפין פוגע ישירות בכל האזרחים.

ניכור ותחושות של נקמנות והתרסה – היעדר תחושת קהילתיות מביא לתחושת ניכור ולעיתים מתלווה אליו רצון לנקום, כפי שהסביר מנהל של אחד מאתרי הטבע: "יש כאלה שעושים את זה כי ככה הם יכולים להתנקם ברשות, הם יכולים להתנקם בקק"ל, ברט"ג, בממסד, בארגון, במדינה. יש כאלה שמתנקמים במדינה בזה שהם זורקים את הזבל כי ככה הם מראים את הזלזול שלהם".

מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית מעורבת במרכז הארץ נתן כמה דוגמאות להתרסה ונקמנות ברשות דרך השלכת פסולת:

יש כאלה שעושים לנו [לעירייה] בכוונה. רוצים שהעירייה תעבוד קשה. 'אני משלם ארנונה, גובים ממני ארנונה גבוהה, אני לא רוצה לעבוד. שיבוא ההוא עם הרכב והוא יפנה את זה. למה שאני אעשה את זה?' זה אחוזים קטנים, אבל הם קיימים.

כלומר תושבים, גם אם הם מעטים, נוקמים בעירייה כביטוי לתחושה שהם מצפים לקבל שירות על הארנונה הגבוהה שהם משלמים.

דוגמה נוספת היא נקמנות בממשלה ובעומד בראשה. כפי שתיאר מנהל של אגף שפ"ע מעיר בינונית-גבוהה באזור המרכז גישה זו מתחזקת בצוק העיתים: "תקופה כזו של קורונה היא לא תקופה קלה, הילדים בבית, אנשים אוכלים הרבה ויש הרבה פסולת. וגם אנשים כועסים על ביבי ומוציאים את זה עלינו". כלומר רגשות כעס על הממשלה מתפרצים בהתנהגות של לכלוך. עוד דוגמה היא נקמנות בגופי אכיפה, כפי שציין מנהל של אתר טבע בצפון הארץ: "יש אוכלוסייה שמשאירה לנו את זה ממניעים של נקמה, [כי] פעם איזה פקח אולי נתן להם דוח". כלומר על ידי השארת הפסולת בטבע נוקמים בפקח, שלתפיסתם פגע בהם. סוג אחר של נקמנות הוא פגיעה באנשים שנתפסים כמי ששפר עליהם גורלם. כפי שתיאר מנהל אגף חינוך בעיר חרדית בינונית במרכז הארץ: "במקומות שגרים אנשים במחסור כספי אין להם את התנאים, הם לא חיים ברווחה, המודעות הסביבתית שלהם נמוכה, ולפעמים יש אפקט של לנקום באנשים שטוב להם. זה שולי החברה. זה אלה שמרססים לנו גרפיטי, שמנפצים בקבוקים ברחוב". מדברים אלו עולה שלעיתים תחושות של תסכול, קנאה במי ששפר עליהם גורלם, מעוררות רצון להתרסה או נקמנות ולהשליך פסולת, אם כי נראה שגישה זו נדירה יחסית.

תחושת אדנות – תופעה נוספת המאפיינת חלק מהציבור בישראל היא תחושת אדנות שמתבטאת בתפיסה ש"הכול מגיע לי". כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ: "יש לא מעט אוכלוסיות בארץ שחושבות שהכול מגיע להן: 'וואלה, זה שלנו, בא לנו, ואנחנו נבוא ונעשה מה שבא לנו, איך שבא לנו'. אנחנו נתקלים בוונדליזם, בלכלוך שמשאירים אחריהם אנשים". מכאן שלעיתים תחושה של אדנות, של אנשים שחשים כאדוני הארץ, גורמת לאנשים להשליך פסולת מתוך מחשבה שהמרחב הציבורי שייך להם, ולכן הם יעשו בו ככל העולה על רוחם. אחד ההסברים שנתנו לכך כמה בעלי תפקידים הוא שבקרב אותם אדוני הארץ מקננות תחושות של אפליה, כפי שהסביר מנהל של אתר טבע במרכז הארץ:

יש אנשים שטבוע בהם שהם תחת אפליה. "אני גר פה, אני אעשה מה שאני יכול, אני אקח מה שאני יכול מהמדינה", אבל להעניק בחזרה לא תראי אותם. זה קשור כבר למבנה התרבותי שלו ולמה שהוא ספג. הוא לא ינקה אחריו, הוא לא יטפח, הוא לא יתנדב. הוא לא יתנדב בקהילה, הוא לא ייתן מעצמו. המרחב הציבורי בשבילו זה מרחב שרק ניתן לקחת ממנו ולא להעניק לו חזרה.

חוסר אמון בממסד – לפעמים, השלכת הפסולת נגרמת עקב חוסר אמון בממסד אשר אמור לטפל בפסולת למען רווחת התושבים. אחת ממנהלות אגף חינוך ביחידה הסביבתית באזור הצפון ציינה: "לפעמים אני רואה את זה כהתרסה, זאת אומרת סיבות של אנרכיסטי, אנטי, סוג של אמירה שאני לא אוהב איפה שאני חי, אני לא סובל את מי שמנהל את זה, ו[השלכת פסולת] זו פעילות אנטי". כלומר פעולת ההשלכה היא ביטוי לגישה אנטי-ממסדית. מנהל של אחד הארגונים האזרחיים העוסקים בשמירה על הניקיון, ניסה להסביר מה המקורות הפסיכולוגיים-ההיסטוריים לחוסר האמון בממסד בקרב הציבור בישראל:

העם היהודי עסק שנים בלברוח מהממסד. השנים שהיינו במצרים, המן הרשע, גירוש ספרד, עליית הנאצים, הבריטים – אנחנו כל הזמן היינו עסוקים, עד תקופת הצנע, בלריב עם הממסד. הממסד זה לא בשבילנו, הממסד פוגע בנו, אנחנו צריכים כל הזמן להגן על עצמנו, אנחנו צריכים ללמוד להתמודד עם הקשיים שהממסד מביא לנו. זה עם שיודע לאלתר, זה עם מאוד אינטליגנטי, מאוד מתוחכם. זה עם שאין בשבילו חוק, אין בשבילו סדר. גם כשזה מתקרב לניקיון אז אנחנו עם שיודע לנהל את הרחוב. אנחנו בסדר, לנו מותר. זה סיגריה, סיגריה זה לא באמת לכלוך. אני זורק קליפות של חומר אורגני או פיצה. למה? כי זה מתכלה. זה מן עם כזה. יש חוקים, החוקים לא בשבילנו.

כלומר, חוסר האמון בממסד גורם לאי-הקפדה על החוק והכללים אשר באה לידי ביטוי גם בתופעת השלכת הפסולת. וחוסר אמון זה גורם לתחושת אדנות – "אני אחליט איך להתנהג ולא הממסד".

עוינות לאומנית – לעיתים חוסר האמון בממסד נובע מתחושות עוינות לאומנית, תחושה שמבעבעת בקרב קבוצות מסוימות של חוסר שייכות למדינה. אחד מהביטויים של גישה זו הוא השלכת פסולת במרחב הציבורי שמייצג את המדינה או הלאום. מנהל אתר טבע תיאר את הסיבה לכך לתפיסתו: "אני רחוק מלעסוק בגזענות, אבל אי אפשר להתעלם מהעובדות. הציבורים המלכלכים היום במדינת ישראל הם בעיקר ערבים וחרדים, אני לא אגיד רק [הם] כי זה יהיה שקר. ונושא נוסף הלאומניות נגד מדינת ישראל". כלומר תחושות עוינות לאומנית שמופנות נגד המדינה מתועלות להשלכת פסולת. לדעת מנהל זה ביטויים פוליטיים נגד המדינה והממסד גורמים לאנשים להשליך פסולת במתכוון במרחב הציבורי. בעלי התפקידים במגזר הערבי מודעים לבעיה ומנסים להתמודד איתה. כפי שציין ראש מנהל חינוך באחד היישובים הערביים:

לפעמים הנוער שלנו מתנקם במקומות הפתוחים או הציבוריים בגלל העוינות, או אי-הבנה, שאנחנו חלק מהמדינה. [יש כאן] מרקם עדין, הסכסוך הערבי-יהודי שם אותי במקום שאני סוג ב' ולא סוג א'. לכן אין לי את השייכות הזאת למדינה, למרחב הציבורי, לאזור. בני הנוער הולכים על ונדליזם. יש כברת דרך עד שנגיע לכבד את הסביבה ואת המקום.

מדברים אלו אנו מבינים שתחושת התסכול נגד המדינה מולידה תחושות של חוסר שייכות למקום ולמדינה ואחד מביטוייה הוא השלכת פסולת וגם ונדליזם. כדי לפתור את תופעת ההשלכה קודם כול יש לחזק את תחושת השייכות של קבוצות אלו למדינה, אם כי כפי שמעיד אותו מנהל זו אינה דרך קלה.

הגורמים להשלכת פסולת שהוזכרו בפרק זה קשורים לרובד העמוק, לתחושות עמוקות של תסכול ולתגובות מתריסות. לרוב קשה לראות קשר ישיר בין סיבות כמו תחושת חוסר קהילתיות ותחושת ניכור, תחושת אדנות או אנטי-ממסדיות ולאומנות לבין השלכת פסולת. מן הממצאים ניכר שחשוב מאוד להבין כחלק מהרצון להבין את הסיבות להשלכת הפסולת במרחב הציבורי.

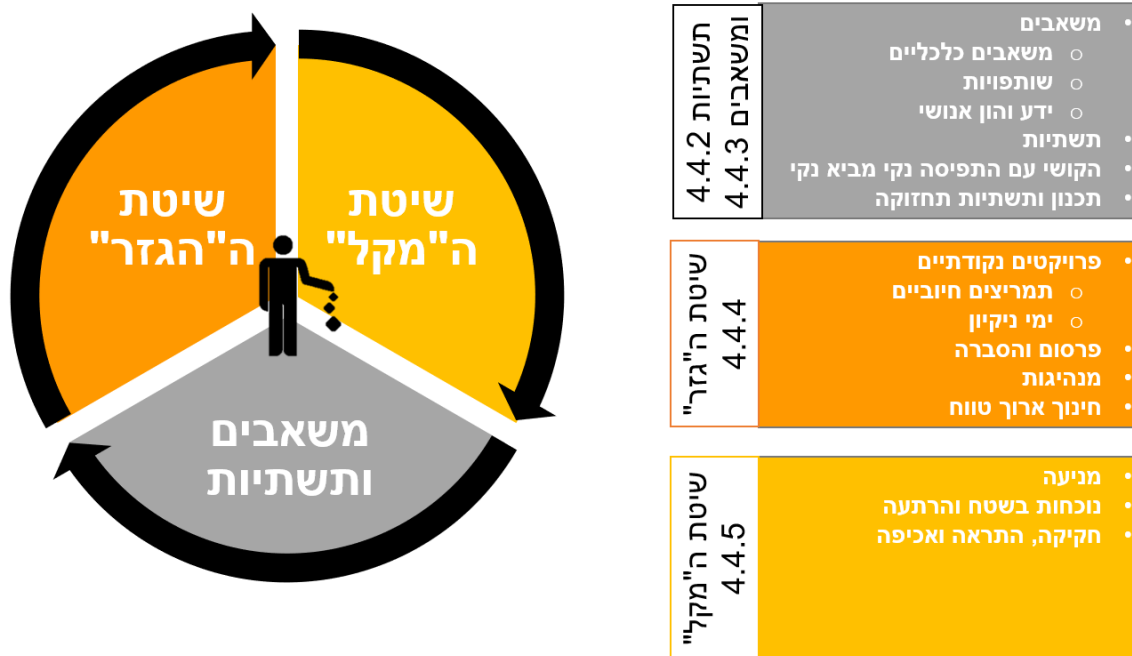
לסיכום, יש סיבות רבות להשלכת הפסולת במרחב הציבורי. אומנם בפרק זה הוצגו הסיבות בחלוקה לקטגוריות, אך בפועל לא ניתן לבדוד את הסיבות והן קשורות זו לזו ותלויות זו בזו. לנוכח מאפייני התנהגות השלכת הפסולת שנסקרו עד כה בהרחבה ובפירוט רב נראה שדרכי ההתמודדות אינן פשוטות ושיש ללכת כברת דרך ארוכה כדי ליישב אותה. בפרק הבא נדון בנושא זה בהרחבה.

4.4 דרכי התמודדות והקשיים ביישום

בעלי התפקידים מבינים את חומרת הבעיה של השלכת הפסולת במרחב הציבורי והלכלוך שנוצר עקב כך. מרביתם מנסים להתמודד עם התופעה יום-יום. בגלל מורכבות התופעה ובד בבד הרצון להביא לשינוי בהתנהגות, דרכי ההתמודדות שמציגים בעלי התפקידים הן מגוונות, וניתן לבחון אותן בחלוקה לכמה היבטים. חלק מהניסיונות מוצלחים יותר לתפיסתם של בעלי התפקידים וחלקם מוצלחים פחות. אלו הם שלושת הנושאים העיקריים שעלו בעניין זה:

- **התשתיות והמשאבים** – הנדרשים לשמירה על מרחב ציבורי נקי הם הבסיס ההכרחי לשינוי, ולכן מאמצים רבים מושקעים בכיוון זה.
 - **חינוך והסברה בשיטת הגזר** – מרבית בעלי התפקידים מבינים שבלתי אפשרי ליצור שינוי בהתנהגות ללא חינוך והסברה שמשולבים בה תמריצים חיוביים ופרסים למי ששומרים על הניקיון.
 - **מניעה, הרתעה ואכיפה בגישת המקל** – בעלי התפקידים ציינו את שיטת המקל, שבה מקבלים עונש (קנס) על התנהגות מכלכלת. גישה זו מבוססת בין היתר על כך שהתרבות בציבור הישראלי מצריכה גם נקיטת אמצעים מחמירים של מניעה, הרתעה, אכיפה וחקיקה.
- בפרק זה נסקור תחילה את המורכבות של שינוי בהתנהגות, ובהמשך נסקור את שלושת האמצעים להתמודד עם תופעת השלכת הפסולת על פי שלוש הגישות שצוינו לעיל. איור 17 ממחיש את הקשר בין שלוש דרכי ההתמודדות.

איור 17. שלוש דרכי ההתמודדות העיקריות עם השלכת הפסולת במרחב הציבורי

איור 17 משקף את שלוש הדרכים העיקריות שהציעו המרואיינים לטיפול בבעיה. האיור מפרט פעולות רבות ומגוונות להתמודד עם הבעיה ולפרוץ את מעגל הלכלוך במרחב הציבורי בישראל. עוד עולה מהאיור שיש קשר ותלות בין שלוש הדרכים. לתפיסת בעלי התפקידים יש קונצנזוס על כך שחשובת לפעול במשולב בשלוש הדרכים כדי להצליח ליצור שינוי. אחת מהמנהלות הבכירות בעיר בינונית במרכז הארץ הסבירה את הקשר במילים אלו: "[אי אפשר לעשות] פעולה אחת בשביל לשנות מציאות. רק לחנך זה לא

מספיק, רק אכיפה, רק דוגמה אישית ורק שמירה של הרשות על הניקיון זה לא מספיק. היכולת להוביל שינוי היא גם וגם, שום פעולה לבד היא לא מספיקה". דברים אלו, הנאמרים מדמות בכירה ברשות, היא זאת שמאפשרת התנהלות מערכתית המתייחסת לכל האמצעים הנדרשים.

4.4.1 השינוי בהתנהגות

הסוגיה של שינוי התנהגות השלכת הפסולת בקרב הציבור בישראל מעסיקה מאוד את בעלי התפקידים, כפי שציין מנהל של אגף הסביבה באחת הרשויות הגדולות במרכז הארץ שטרוד בסוגיה של מערכת הערכים:

חבל לי מאוד שאנשים לא תמיד מייחסים חשיבות כזאת גבוהה לסביבה שלהם. ומה שבעיקר מטריד אותי זה במידה והם לא באים עם הערכים האלה מעצמם, מהאישיות שלהם, איך אני גורם להם, לשנות את הדרכים שלהם? זה לא מצריך שינוי אופי, זה מצריך שינוי באורחות חיים, וזה משהו שאפשר לשנות. האתגר המשמעותי זה איך אני גורם לתושבים להאמין, למרות שזה לא הבסיס [הערכי] שלהם, כי אני מבין שלא כל אחד הוא כזה, לא כל אחד הוא עם התפיסה הזאת. איך אני משנה אנשים, וגורם להם לעבוד אחרת? זה קשה.

בבסיס דבריו עומדת ההבנה בנוגע לחשיבותו של החינוך, לאתגר הקשה שמציב הרצון בשינוי והתפיסה שהשינוי אפשרי. מדברים אלו עולה שהשיפור בניקיון צריך לבוא בעיקר מהשינוי בהתנהגות האנשים. שינוי בהתנהגות צריך להיות בשני נתיבים: האחד הוא שינוי בהתנהגות שנובע משינוי ערכי עמוק, והאחר הוא אימוץ הרגלים ושינוי באורח החיים בלי להתבסס על שינוי ערכי דווקא. לתפיסתם של כמה מבעלי התפקידים שינוי בהתנהגות יכול להתרחש. לעומתם, כמה מבעלי תפקידים מטילים ספק באפשרות לשינוי, כפי שציין מנהל אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ שמקפידה לקיים הסברה וחינוך בתחום: "אנשים תמיד יזרקו; לא משנה כמה שיקבלו חינוך הם יזרקו". דברים אלו נאמרו מתוך ייאוש ותחושה של אוזלת יד ביכולת ליצור שינוי התנהגות.

רבים מבעלי התפקידים ניסו לתת דוגמאות לשינוי התנהגות שאכן קרה. כמעט כולם הזכירו את הצלחתו של מיזם ההסברה להצלת צמחי הבר בישראל משנות השישים של המאה העשרים שיזמו רשות הטבע והגנים והחברה להגנת הטבע, ורבים הביעו רצון לשחזר את ההצלחה שלו. כפי שציין מנהל של אגף הפיקוח במועצה אזורית בצפון הארץ: "גם התקשורת צריכה להירתם. בזמנו, היה 'אסור לקטוף את פרחי הבר'. יצא קמפיין ענק, שזה תפס לתקופה ההיא. היום אין את זה". כלומר התחושה היא שבעבר המדינה כולה נרתמה לנושא מסוים, והתקשורת הייתה שותפה פעילה, ואילו כיום ההתמודדות היא מקומית של הרשות. מנהלת של אחד מאגפי שפ"ע במועצה אזורית בדרום הארץ תהתה למה בעבר היה קל לגייס את הכול לפרויקט הגנה על הטבע, ולדעתה יש לבדוק למה זה הצליח כל כך בעבר ואולי ללמוד מכך: "כל פעם שמדברים על חינוך סביבתי אז כולם רצים לפרויקט פרחי הבר. זה משהו שהלך לפני חמישים שנה. מאז לא היה שום פרויקט של שמירת טבע או סביבה שהלך, ומישהו צריך לבדוק למה. אין לי הסברים למה". מדבריה עולה שלמרות שהכול מזכירים את מסע ההסברה המוצלח ההוא ורוצים לשחזר אותו, מאז שנות השבעים לא הצליחו לעשות זאת. עם זאת מיזמים לשינוי התנהגות בנושאים אחרים כן נחלו הצלחה. מנהל של אתר טבע הביא לדוגמה את המיזם להפסקת העישון בישראל כפרויקט שאפשר ללמוד ממנו:

איזה מהפך בעישון קרה במדינת ישראל! היום תוציאי סיגריה במסעדה יבעטו אותך החוצה. תחשבי על לפני עשרים-שלושים שנה. שהיו טסים ומעשנים באזור עישון מאחורה. אפשר לשנות, זה לא שאי אפשר לשנות. בעולם בכלל, במדינת ישראל בפרט.

כשהמדינה רוצה. הקמפיין נגד העישון היה מטורף. גם אכיפה, גם חינוך, גם הפחדות עם כל נושא הסרטנים למיניהם והכול. זאת אומרת אפשר, רק צריך לרצות.

מדבריו עולה שאם המדינה מחליטה על אסטרטגיה ותוכנית כוללת, השינוי אפשרי. לדעתו תוכנית כזו, המביאה לשינוי בהתנהגות, צריכה לכלול הסברה, חינוך ואכיפה כדי להצליח. כדי להבין טוב יותר את הנושא נשאלו חוקרות מהאקדמיה שעוסקות בתחום חינוך סביבתי ופסיכולוגיה סביבתית על שינוי ההתנהגות. אחת החוקרות ציינה שחשוב להבין ששינוי במודעות אינו מספיק לשינוי בהתנהגות:

אנחנו תמיד יוצאים מתוך נקודת הנחה שעמדות משפיעות על התנהגות. ויש הרבה מחקרים שאומרים שזה דווקא לא ככה. אחת הטענות באה ואומרת שיש הבדלים בין-תרבותיים בהשפעה של עמדות על התנהגות. דווקא בחברות אינדיבידואליסטיות חשוב לי לממש את עצמי, להתחבר לערכים שלי, לעקרונות שלי. אם יש לי ערכים סביבתיים, אז אני יותר אפעל לפיהם. לעומתי, מישהו שהוא מתרבות יותר קולקטיביסטית, אז גם אם יש לו ערכים סביבתיים וגם אם אכפת לו מהסביבה, זה יהיה פחות נר לרגליו, ויותר יהיה אכפת לו ממה אנשים אחרים סביבו עושים וחושבים.

אם כן, כדי שתוכנית לשינוי תצליח חשוב להבין שאימוץ עמדות אין בו די כדי ליצור שינוי בהתנהגות. עוד יש להביא בחשבון שבחברות אינדיבידואליסטיות, המאפיינות את תרבות המערב, העמדות ישפיעו יותר על ההתנהגות. לעומת זאת בחברות קולקטיביסטיות, כמו חברות מסורתיות המאפיינות את קבוצות המיעוטים וכמה מגזרים בישראל, האנשים ייטו לפעול לפי הנורמה החברתית ופחות לפי העמדות האישיות שלהם. למעשה, כדי ליצור שינוי ההתנהגות ושיפור הניקיון במרחב הציבורי יש צורך בתהליך מורכב וארוך טווח. מנהל אגף חינוך בעיר בינונית בדרום הארץ הדגיש שתהליך עומק נושא פירות הוא תהליך מתמשך ועקבי:

ההתמודדות היא יום-יומית. היא חייבת להיות אינטנסיבית, היא צריכה להיות עקבית. זו הדרך להצליח. אי אפשר לנסות למגר את זה ביום אחד. צריך תהליכים מתמשכים וככל שהזמן עובר המסר חוזר פנימה, הוא הופך להיות חלק מהמודעות והאחריות של התושב לגבי המקום שבו הוא גר.

שוב ושוב חוזרת ההבנה שכדי להצליח ליצור שינוי בהתנהגות יש להתמיד לאורך זמן. מנהלת יחידה סביבתית הדגישה עד כמה חשוב לא לנוח על זרי הדפנה של הצלחה רגעית: "גם אם ספציפית רואים שיפור, אם לא יהיה רצף אז כמו כל דבר שאי אפשר לתחזק [הוא] דועך". כלומר החינוך להתנהגות במרחב הציבורי צריך להיות על הפרק ללא הרף, שאם לא כן, גם השינוי שהושג בשלב מסוים יתפוגג.

לסיכום, הפנמת שינוי בהתנהגות היא תהליך שמורכב מרבדים רבים, ותהליך זה ארוך טווח. בעלי התפקידים נחלקים בין המאמינים ביכולת לשנות התנהגות לאלו שמטילים בה ספק. לתפיסתם, מאז מסע ההסברה על פרחי הבר לפני חמישים שנה לא היה מיזם לשינוי התנהגות סביבתית שהצליח בישראל, עם זאת היו מיזמים אחרים, כמו הפחתת העישון במרחב הציבורי, שכן צלחו. אם כן, כדי לשנות התנהגות יש צורך בתהליך עמוק, עקבי ולאורך זמן, ומומלץ להשתמש בתהליכים מטא-קוגניטיביים המכוונים כיצד להתנהל עם הזבל ולקבל אחריות על ניקיון המרחב הציבורי.

4.4.2 משאבים

משאבים ותשתיות הם כאמור אחת משלוש הדרכים שהוצעו כדי לשמור על מרחב ציבורי נקי. תשתיות נחוצות כדי לספק לאזרחים פחי אשפה ומכלים מתאימים לאיסוף אשפה, ולצידם מערכת לפינוי האשפה בעקביות ובהתאמה לצרכים המשתנים. למשאבים הקיימים בידי רשות או ארגון תפקיד חשוב ביכולת

להתמודד עם תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי. כמו כן יש להם תפקיד חשוב ביכולת ליצור שינוי. בעלי התפקידים טוענים שככל שיש יותר משאבים, ולא רק תקציביים, קל יותר להתמודד עם התופעה. בפרק זה נסקור את המשאבים על פי חלוקה ל**משאבים כלכליים**, משאבים של **שותפויות/ שיתופי פעולה** – בין הארגונים והרשויות, שיתופי פעולה בין האגפים ברשות או בארגון ושיתופי פעולה בין הרשות לאזרח. כן נבחן את **משאב הידע** הקיים בשטח ואת **ההון האנושי**. לאחר מכן נדון בהרחבה בתשתיות.

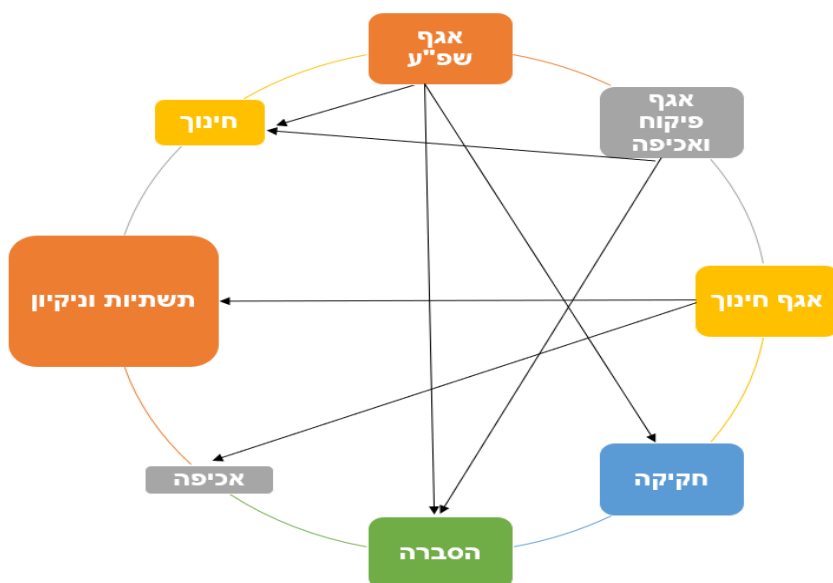
4.4.2.1 משאבים כלכליים

המשאבים הכלכליים הם בסיס הכרחי, אך לא מספיק, כדי להתמודד עם התופעה. כבר בדיון שעסק בסדר העדיפויות הממשלתי, הראינו את המחסור בתקציבים המיועדים להתמודדות עם הניקיון במרחב הציבורי, וכן הראינו את פערי התקציבים בין הרשויות המשפיעים על יכולתן להתמודד עם התופעה. בפרק זה נעסוק בחלוקת המשאבים בתוך הרשויות והארגונים עצמם, ונבחן כיצד הם מחולקים בין הדרכים השונות המיועדות לטפל בתופעת הכלוך והניקיון של המרחב הציבורי.

בראיונות נשאלו בעלי התפקידים כיצד לפי דעתם יש לחלק את המשאבים הכלכליים בין נראות וניקיון, הסברה, אכיפה וחינוך. תשובה מייצגת הייתה תשובתה של מנהלת אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ: "הייתי מחלקת את זה באופן שווה, כי יש לזה תוצרים שונים ומשלימים. לא תמיד ההשקעה הכספית היא הדרך למדוד את היקף הפעילות כי ההשקעה [בניקיון ותחזוקה] יכולה להיות הרבה מאוד כסף". כלומר, גם אם הניקיון והתחזוקה מצריכים תקציב גדול יותר, מבחינה אידיאלית יש לחלק ביניהם חלוקה שווה. לתחושתם של מנהלי אתרי הטבע והרשויות, מרבית המשאבים מוקצים לנראות ולניקיון ורק מעט מהם, אם בכלל, מוקצים להסברה, לחינוך ולאכיפה. כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ: "בפועל אנחנו משקיעים יותר בניקיון". כלומר, יש פער בין ההבנה לגבי חשיבות החינוך, ההסברה והאכיפה לבין ההשקעה הכספית בתחומים אלו, כי עיקר ההשקעה הוא בנראות וניקיון.

תופעה מעניינת שעלתה בראיונות היא שנציגי אגפים שונים סבורים שיש למקד את המשאבים דווקא בתחומים שלא בסמכותם. לדוגמה, מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית באזור הצפון ציין שעיקר הפעילות צריכה להיות בחינוך והסברה: "אני חושב ששני גורמים שצריכים לקבל את רוב התקציב. יותר מ-60%-70 הם חינוך והסברה". כלומר, מנהל אגף שפ"ע, שעיסוקו בעיקר בנראות: בטיפוח פני העיר, בחזות, שילוט וניקיון, סבור שיש להשקיע יותר בחינוך ובהסברה. מנהל חינוך ביחידה סביבתית בצפון הארץ, שעיקר עיסוקה בחינוך והסברה, ציינה שעיקר הפעילות היא של מחלקת אכיפה: "מקום ראשון אני נותנת לאכיפה, מקום שני אני נותנת לפתרונות כמו פחים וכלי אצירה, מקום שלישי אני נותנת לחינוך. כי אם יש אכיפה אז אנשים לא עושים, הם מפחדים על הכיס שלהם". כלומר דווקא מי שעוסקת בחינוך ובהסברה טוענת שצריך להשקיע בעיקר באכיפה ובתשתיות. אחראי על מחלקת אכיפה באחת המועצות האזוריות בצפון הארץ ציין שעיקר הפעילות צריך להיות בתחום אחריותה של מחלקת חינוך והסברה: "אני חושב שחינוך צריך להיות ראשון. חינוך והסברה זה ביחד למעשה". כלומר, מנהל בתחום האכיפה סבור שצריך להקצות יותר משאבים לחינוך ולהסברה. מדוגמאות אלו ניתן להבין שבעלי התפקידים, המתמודדים מדי יום ביומו עם התופעה, מבינים שהכלים שברשותם אינם מספיקים לפתרון הבעיה המורכבת של השלכת הפסולת במרחב הציבורי ושיש להשקיע את המשאבים במגוון תחומים משיקים ולשלב ביניהם כדי למצוא פתרון כולל לבעיה. איור 18 ממחיש את הגישות שלהם ומראה את מורכבות הבעיה. גודל הריבוע מייצג את כמות המשאבים הממוצעת המופנים בפועל לטיפול בתחום, על פי דיווח משתתפי המחקר.

איור 18. תפיסות בעלי התפקידים באגפים השונים לגבי אופן חלוקת המשאבים

באיור 18 מוצגים האגפים השונים המתמודדים עם תופעת השלכת הפסולת ברשות וכן האמצעים העיקריים להתמודדות עם התופעה. החיצים מראים את תפיסת המנהלים בנוגע לאמצעי היעיל ביותר שלדעתם יש להשקיע בו את מרב המשאבים. האיור מציג שמרבית המשאבים, לתפיסת המנהלים, מופנים לתשתיות ולניקיון ומעט מאוד משאבים מופנים לחינוך ולאכיפה. האיור ממחיש שלתפיסת בעלי התפקידים האמצעי להתמודדות שיביא את הפתרון לא נמצא בתחום הניהול שלהם. כלומר, מיקוד השליטה של בעלי התפקידים בנוגע ליכולת שלהם לחולל שינוי חלש.

את הפער בתקצוב בין התחומים ביטא מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ: "אנחנו על הניקיון ופינוי אשפה מוציאים הכי הרבה כסף. אחר כך על הנראות ובסוף על הסברה וחינוך". באתרי הטבע המצב דומה, כפי שציין מנהל של אתר טבע במרכז הארץ: "אני חושב שההוצאה הכי גדולה של גן לאומי היא על פינוי זבל של מבקרים". כלומר, כפי שהצגנו בפרקים הקודמים, עיקר המשאבים ועיקר העיסוק של הארגונים והעיריות הוא בניקיון ובנראות של המרחב, וזאת בניגוד לתפיסתם של בעלי התפקידים שחשוב שתהיה חלוקה שווה יותר בהקצאת המשאבים. מנהל אגף חינוך באחת הרשויות בדרום הארץ סיכם והסביר את הקשר הרצוי בין האמצעים להתמודד עם הבעיה:

כל הרכיבים צריכים לעבוד במשולב. להסברה יש משקל, לאכיפה, לחינוך. הבעיה [של החינוך] שהוא תהליך ארוך. אכיפה זו פעולה מיידית שפוגעת בביס. פעם אחת זה אכיפה, הסברה צריכה להיות תמיד, החינוך צריך להיות תמיד כי זה חלק מהמהות שלנו ובעיקר צריך להיות סנכרון בין המרכיבים האלה כדי שהפעולה הזאת תצליח.

כלומר המנהלים מבינים שרק שילוב וסנכרון בהקצאת משאבים בין שלושת התחומים העיקריים: ניקיון, הסברה ואכיפה תוכל להביא לפתרון הבעיה. אולם, כפי שעלה בראיונות, לבעלי התפקידים אין יכולת של ממש להוביל מהלך כזה מכיוון שכל אחד מהם אחראי רק על תחומו ואין גורם מתכלל ביניהם.

4.4.2.2 שיתופי פעולה

שיתופי פעולה הם משאב אסטרטגי חשוב ביותר; חשיבה משותפת ומערכתית ואיגום משאבים יכולים להיות חשובים ומשמעותיים להצלחתו של מהלך מורכב כמו שינוי התנהגות השלכת הפסולת ושיפור הניקיון במרחב הציבורי. בפרק זה נבחן את שיתופי הפעולה על פי שלוש רמות שונות שבהן הם מתקיימים.

האחת, **השותפות ברמה הלאומית ארצית בין ארגונים למשרדי ממשלה**. השנייה **שיתופי פעולה בתוך הרשות או בתוך הארגון** בין אגפים שונים והשלישית **שותפות בין הרשות לתושבים**.

שותפות ברמה הלאומית בין ארגונים למשרדי ממשלה

נראה שבעלי התפקידים המנהלים את המרחב הציבורי האורבני מציינים שהעיקר הוא היעדר שותפות ברמה הארצית והלאומית בין הארגונים בשטח ובין משרדי הממשלה, למרות חשיבותה הגדולה של פעילות משותפת. כך עלה מדבריו של מנהל של אגף החינוך של רשות בינונית באזור הצפון שקבל בעיקר על היעדר שיתוף פעולה בעיקר עם המשרד לאיכות הסביבה, אך גם עם משרדי ממשלה רלוונטיים אחרים:

בעיניי, המשרד לאיכות הסביבה קיים פחות מדי מבחינתנו. היינו רוצים יותר שיתופי פעולה. אנחנו משועים לשיתופי פעולה. אין לנו ביקורת, ודאי לא על הפוליטיקאים, גם אין ציפייה, אבל אנחנו מצפים שהמנכ"לים במשרדים האלה ינסו לחשוב. כי בסופו של דבר גם ב[משרד ל]שוויון חברתי, גם במשרד הפריפריה, גם למשרד החקלאות, גם למשרד בינוי ושיכון, המשרד לאיכות הסביבה, יש כל כך הרבה משרדי ממשלה שיכולו להיות רלוונטיים. וחשוב לומר, המשאבים הנדרשים הם לא משאבים גדולים. אבל שותפות הפעולה, החיבורים האלה בין האנשים ובין הגורמים כדי להתניע תהליך. במקרים רבים בסופו של דבר זה יוזמה קטנה, מקומית, של מפקח במשרד החינוך, של איזשהו מישור מאגף אחר בתוך הרשות המקומית באיכות הסביבה, שהרים איזשהי כפפה קטנה. אבל הכר הנרחב לשיתופי פעולה הוא אין-סוף. ואנחנו מפספסים אותו.

מדבריו עולה שהמשאבים הכלכליים אינם המגבלה היחידה בהתמודדות עם תופעת השלכת הפסולת. כדי להניע מהלך רחב שאינו מבוסס על יוזמות מקומיות של משוגעים לדבר, שאנו יודעים שאין בהן כדי לחולל שינוי רחב ועמוק בהתנהגות, יש צורך בשיתוף פעולה בין-משרדי. לדבריו יש לשים מניעים פוליטיים בצד ולתת למנכ"לים או אף למנהלים זוטרים אשר מונעים משיקולים מקצועיים לקדם את הנושא.

ואכן, רט"ג ניסו לקדם שותפות כזו ברמה הארצית כדי למגר את תופעת השלכת הפסולת ולהביא לניקיון במרחב הציבורי. בסוף שנת 2020 הוקמה ועדת היגוי והוזמנו אליה נציגי המשרד להגנת הסביבה, נציגי השלטון המקומי וארגוני החברה האזרחית כמו החברה להגנת הטבע. כמה מן המראיינים הזכירו מהלך זה באופן נקודתי. היו אלה רק בעלי תפקידים בכירים ברט"ג, בקק"ל ובחברה אזרחית, והם ציינו אותו רק כדרך אגב, כנראה משום שתוצרי העבודה טרם חללו לשטח. סיבה נוספת יכולה להיות, כפי שצוין לעיל, שהנושא נמצא במקום נמוך בסדר העדיפויות הממשלתי.

שותפויות בתוך הרשות או בתוך הארגון

מרבית בעלי התפקידים סבורים שחשוב ליצור שותפויות ברמת הרשות, כפי שציינה מנהלת החינוך הסביבתי בעיר גדולה במרכז הארץ: "אם אני רוצה לעשות פעילות חינוך בנושא ניקיון, אז אני אקח שותפים לדרך מגיון, מקהילה או מחינוך, כדי לקבל אפקט משמעותי יותר ולחשוף את הנושא לכמה שיותר תושבים או פעילים. [צריך] תיאום ולרתום כמה שיותר שותפים לדרך". כלומר, פעילות משמעותית ברשות תהיה מבוססת על שיתוף פעולה בין כמה אגפים. מנהל אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ הסביר ששיתוף פעולה כזה יכול להצליח כי לכולם יש עניין משותף: "לכל צד יש אינטרס, אם אין לך אינטרס אז אתה אדיש. ביחד אנחנו רותמים אחד את השני, אתה עוזר לי, אני עוזר לך. סוג של ערבות הדדית". מדברים אלו עולה ששמירה על הניקיון במרחב הציבורי היא אינטרס של אגפים רבים ברשות. כל אגף מוצא מניע שבגללו הוא נמצא בשותפות ומוכן להשקיע בו משאבים. לאגף החינוך מניע ערכי, לאגף הקהילה מניע ציבורי קהילתי, לאגף הסביבה מניעה של שמירה על הסביבה ולאגף שפ"ע עניין בשיפור פני העיר. ואכן בכמה רשויות, בעיקר רשויות קטנות, בעלי התפקידים מספרים על שיתוף פעולה פורה בין האגפים, כפי שצוין

מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ: "[אנחנו] מועצה קטנה יחסית. יש [לנו] שיתופי פעולה עם רישוי עסקים וחופים, ניקיון, שפ"ע, מנהל מחלקת חינוך כי אנחנו נכנסים לתוך בתי הספר, יחידת הנוער, התרבות – בימי ניקיון מרוכזים אנחנו רותמים גם אותם. אנחנו משתדלים לגעת בכלום". אפשר ללמוד שבמועצות קטנות, שבהן יש קרבה פיזית בין האגפים בבניין והמשרדים סמוכים זה לזה, יש נטייה לשיתופי פעולה בין המחלקות ולראייה הוליסטית של הסוגיה, המשלבת בין פעולות ניקיון לחינוך ולהסברה. התברר שבמועצות אלו לרוב המדיניות של ראש המועצה היא טיפוח וניקיון המרחב הציבורי.

עם זאת, יש גם רשויות, אשר מסיבות שונות מתקשות ליצור שיתוף ותיאום בין האגפים. אחד ממנהלות האגפים בעירייה גדולה במרכז הארץ תיארה את המאמצים להנחיל הרגלי שיתוף פעולה כאלה:

הנושא של תיאום רוחבי מערכתי לא קיים. לאחרונה אנחנו מנסים להעביר את המסר של החשיבות בתיאום בין כל המחלקות והאגפים בעירייה. פעלתי בעניין ויזמתי הכשרה לכל המנהלים בנושא קיימות וסביבה. כמעט כל מפגש אני מרביצה בהם את המטרה שלי: לתאם בין האגפים כי אני מוצאת את התיאום חיוני לעבודה שלנו והוא לא קיים מספיק.

אם כן, שלא כמו בדוגמה של תיאום ושיתופי פעולה במועצות או בעיריות קטנות, בעיריות הגדולות קשה יותר לפעול בשיתוף פעולה ותיאום בין האגפים בנושא של השלכת פסולת, וזאת אף שלכמה אגפים בעירייה יש אינטרס לעסוק בנושא זה.

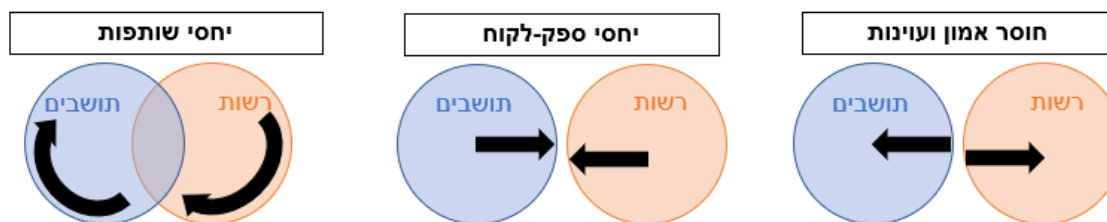
לסיכום, פעולה מורכבת של שינוי התנהגות השלכת הפסולת לא יכולה להיות בידיו של אגף אחד ברשות, כפי שאינה יכולה להיות בידיו של משרד ממשלה אחד. כדי להצליח יש ליצור שותפות רחבה של בעלי עניין.

שותפות בין הרשות לבין התושבים

בעלי התפקידים מעידים שתחושת השותפות בין התושבים לרשות היא נקודת מפתח להצלחה בשמירה על המרחב הציבורי נקי. על פי דבריהם התאפשר למפות שלושה סוגי קשרים בין הרשות לתושבים. האחד, קשר של **חוסר אמון ולעיתים אף עוינות**, כפי שציין מנהל אגף התברואה: "יש קבוצה שאשכרה לקח לי זמן להבין אותה, זה קבוצה ששונאת את התברואה והיא נגד התברואה". קשר כזה בא לידי ביטוי בתחושות קשות של התושבים כי הרשות, לתפיסתם, אינה מבצעת את תפקידה הבסיסי כלפי התושבים ואילו עובדי הרשות מרגישים שהתושבים פועלים נגדם.

סוג קשר נוסף הוא **יחסי ספק-לקוח**. התושבים רואים עצמם כלקוח המקבל את שירותיו מהעירייה. אחד הדברים המעידים על כך הוא תלונות רבות במוקד, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע: "על כל פסיק הם מתלוננים: בגלל השלכת אשפה, בגלל אשפתון ברחוב מלא ולא טופל". מדברים אלו נראה שהתושבים תובעים תמורה בעד תשלום הארנונה. כאשר השירות לא מסופק לשביעות רצונם הם מתלוננים במוקד העירוני. מנהל אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ אחרת הבינה שיחסים אלו אינם תורמים לניקיון ולטיפוח המרחב הציבורי, לדבריה: "[יש] לחבר את התושב כמה שיותר לתהליכים שנעשים בתוך הרשות ולייצר שותפים ממש, מ[גישה של] ספק-לקוח לייצר תודעה של משתתף-יצרן. זה מוכיח את עצמו פלאים". כלומר על מנהלי האגפים לשאוף לסוג קשר שלישי, קשר של **יחסי שותפות**. איור 19 מתאר את סוגי הקשרים האפשריים בין הרשות המוניציפלית לתושבים, כפי שהציגו משתתפי המחקר.

איור 19. שלושה סוגי קשרים בין הרשות לתושבים

מאיור 19 עולה **שיחסי השותפות** בין הרשות לתושבים יביאו לפעילות צוות שמרכיבה תמונה שלמה להתמודדות עם השלכת הפסולת. הפיכת התושבים לשותפים בדרך שמובילה לשמירה על הניקיון במרחב הציבורי יכולה ליצור שינוי במצבו של המרחב הציבורי. משימה זאת אינה פשוטה, ולכן בפועל כמעט אינה קיימת, ומרבית הרשויות מאמצות קשר מסוג ספק-לקוח.

בעלי תפקידים רבים מעידים על שאיפתם לקיים קשר מסוג **ספק-לקוח**, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ: "קודם כול התושב הוא במרכז. זה כמו 'הלך במוך' בשוק הפרטי. המטרה היא שהוא יקבל את השירות הטוב ביותר". כלומר על פי תפיסתם, הקשר הבסיסי הוא של ספק הנותן שירות ולקוח המקבל אותו, ויש להגיע למצב שהלקוח מרוצה. מכאן ניתן להבין שתפיסת הקשר של יחסי **ספק-לקוח** בין הרשות לתושבים קיימת גם בקרב כמה מבעלי התפקידים וגם בקרב כמה מהתושבים. רק כמה מבעלי התפקידים שואפים להגיע לשותפות עם התושבים ולתפיסתם יש לשנות תפיסה זו של ספק ולקוח.

אולם לתפיסתנו ועל סמך ממצאי המחקר עד כה, תפיסת התושבים והעירייה של יחסי **ספק-לקוח** מסירה את האחריות מהתושבים על המרחב הציבורי, ולכן המרחב הציבורי שבו שולטת תפיסה כזו לא יכול להיות נקי בקביעות ולאורך זמן. ואכן, רשויות מעטות הצליחו, לאחר מאמץ רב, ליצור תחושה של שותפות, כפי שציין מנהל של אגף התברואה בעיר גדולה באזור המרכז:

הם [התושבים] הפכו ממש להיות שותפים שלנו, אלה שהיו מלכלכים [=מתלוננים] בפייסבוק ומצלמים, ולמה אני משלם ארנונה, ולמה אני... הממורמרים והכי קשים הפכו להיות פשוט שותפים שלנו. שינוי יותר טוב מזה לא יכול להיות, מעבר לזה שהרחובות מבריקים, ממש!

כלומר, שותפות כזו בין עובדי הרשות לתושבים יכולה להביא לתחושת השייכות ולהוביל לשינוי בהתנהגות ולשיפור מהותי בגישה ובניקיון במרחב הציבורי. אולם במרחב הציבורי הטבעי המצב שונה לחלוטין. המבקרים באתרי הטבע אינם תושבים ולעיתים קרובות מגיעים לביקור חד-פעמי. עם זאת, גם מנהלי האתרים מבינים שיש צורך ליצור קשר ותחושת שותפות עם המבקרים.

לסיכום, קידום **יחסי שותפות** בין הרשות לבין התושבים והמבקרים ושינוי התפיסה של יחסי **ספק-לקוח**, יכול להביא לשיפור משמעותי ברמת הניקיון במרחב הציבורי, אם כי כפי שנאמר רבות זהו תהליך איטי והדרגתי.

4.4.2.3 ידע והון אנושי

חשיבותו של הידע וההון האנושי מוזכר על ידי מעט מבעלי התפקידים ונראה כלוקה בחסר בשני היבטים. האחד – מחסור בידע מחקרי, השני – מחסור במומחים ובאנשי מקצוע בעלי הכשרה בתחום בהיבט התפעולי ובהיבט ההסברתי, החינוכי והתנדבותי. מנהל של אגף החינוך בעיר בינונית בדרום הארץ הסביר

כיצד ניתן לנצל את הידע ולשתף ידע לצורך למידה: "[באמצעות] קבוצת חשיבה, הון אנושי. אנשים שבאו מהמחקר, שיש להם כלים, והם חושבים שהכלים האלה ישימים ומותאמים תרבותית למגזר. אז למרות שלוח הזמנים שלי עמוס, אנחנו נמצא גם מצינו את כוח האדם לשבת איתם ביחד ולראות מה ניתן לקדם". מדבריו ניתן ללמוד שחסרים ידע והון אנושי באגף, ויש רצון להרחיב את הידע על ידי עבודה משותפת עם חוקרים ועם אנשי מקצוע מנוסים. אחד הפתרונות האפשריים לדעתו הוא לכנס קבוצות חשיבה משותפות של אנשים בעלי ידע וניסיון בתחום שיחלקו אותו עם מנהלים ועובדים בעירייה. מנהל אגף שפ"ע ברשות אחרת עיר בינונית בצפון הארץ הציע שבכל אגף ברשות תהיה תת-מחלקה של מומחים בחינוך הסביבתי:

צריך להקים בתוך כל רשות מקומית או בתוך מחלקת השפ"ע או בתוך מחלקת החינוך, מן תת-מחלקה, תת-יחידה, של כמה אנשים שיביאו את הנושא של החינוך לסביבה נקייה, לחינוך סביבתי, על סדר היום. היום אם [יש] פרויקט, אנחנו מפעילים אותו, מבזבזים את התקציב. אם היו מומחים לעניין, כל הנושא של החינוך הסביבתי, איך לבנות תוכניות, איך לבנות הפעלות, איך לבנות תהליכים בתוך בתי הספר או בתוך הקהילה, מומחים לדבר הזה, אני חושב שאפשר באותו כסף לעשות המון. לכן קיים קושי לעשות, בגלל חוסר ידע של הכוח אדם חוסר בכוח אדם. [את] כל הידע שיש לי בנושא של הפסולת רכשתי בגלל שהתנדבתי באיזשהו ארגון. השאלה, האם כל מנהלי המחלקות התנדבו בארגון? לא נראה לי. ולכן יכול להיות שהכסף יבוא ו[אותו מנהל] לא ידע מה לעשות איתו, יבזבז אותו בלי לקבל את התועלת. אני אישית אם תתני לי עכשיו חמישה מיליון שקל, אני לא יודע אם אני יכול לעשות בהם משהו, כן. למה? כי אין לי את זה, אין לי את הזמן, אין לי את היכולת.

מנהל זה מדגיש את חשיבותו של הידע להצלחה ולשימוש נכון ויעיל בתקציבים ואת היעדרו של ידע זה ברשות. כלומר, התקציב אינו הגורם המגביל את העיסוק בנושא, אלא המחסור בידע ובמומחיות של העוסקים בנושא בתוך הרשות. הוא מדגיש שתקציבים מכוונים לפרויקטים נקודתיים ולא תהליכיים, ולכן שחרם יוצא בהפסדם. מנהלי המחלקות שבו והדגישו את הצורך בהון אנושי פנימי שיספק את הידע החסר. אחת הסיבות האפשריות להיעדר מומחיות ומקצועיות בתחום עולה מדבריו של מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית בדרום הארץ שמתאר את הכשלים בגיוס כוח האדם לאגפים שאמונים על ניקיון המרחב הציבורי:

יש לנו בעיה, לעובדים [באגפי שפ"ע ותברואה] אין תנאי סף לקבלה. גם מנהל אגף שפ"ע, אין לו הגדרה במשרד הפנים מסודרת כמו כל תפקיד אחר. לכן יש לנו המון עובדים, מהוותיקים, שהם בלי השכלה או השכלה מאוד נמוכה, נהיו מנהלי מחלקות בלי שום הכשרה. יש פה עובדים שממנים אותם לתפקידים על פי ותק ולא על פי המקצוע שלהם. יש לי מנהל מחלקת גינון שהוא מסגר. אין לו הכשרה בגינון, אבל זה מה שמינו אותו. אין פה הגדרה של מקצועות. מבחינת המדינה אין הגדרה לתפקיד. מהנדס עיר חייב להיות אדריכל או מהנדס, גזבר חייב להיות רואה חשבון. [לעומת זאת] אחת הבעיות הכי גדולות של אגף שפ"ע שאין הגדרה לתפקידים. מי שנבחר לתפקיד צריך להיות באמת אדם שלמד את התחום ומבין את התחום. [היום] אפשר להיכנס להיות אחראי איכות הסביבה בלי ללמוד איכות סביבה.

כלומר, היעדר ההסדרה וההגדרה של תחום השפ"ע באופן מקצועי מביא למחסור בידע ובהון אנושי בתחום. מדבריו עולה גם ביקורת על הגישה שעומדת בבחירת כוח אדם שממונה על איכות הסביבה, שעומדת בניגוד מוחלט לבחירת כוח אדם לתחומים חשובים אחרים. מן הביקורת של מנהל זה עולה שברמה הארצית אין תנאי סף והגדרה בתחום שנדרשת אליו מומחיות מלכתחילה, ואף מתעדכן ומתמקצע עם השנים.

לסיכום, ברשויות ובקרב העוסקים במרחב הציבורי האורבני בעלי התפקידים מרגישים שחסר להם ידע מקצועי והון אנושי מקצועי ומומחה בתחום החינוך ובתחום התפעולי.

4.4.3 תשתיות

לתשתיות הנדרשות להתמודד עם התופעה של השלכת פסולת במרחב הציבורי תפקיד חשוב ובסיסי להתמודדות עם הנושא. אגפי השפ"ע, התפעול והסביבה ברשויות פועלים ללא הרף לשפר את התשתיות, כפי שציין אחד המנהלים: "אנחנו כל הזמן חושבים איך לעשות יותר טוב, גם מבחינת זמני פינוי, תדירות פינוי, ניקיון רחובות, אולי לשנות את התמהיל ואת השעות, מה בין מסחרי לפרטי, לגינה, למתקן משחקים, זה מחייב אותנו כל הזמן לחשוב". כלומר, כפי שציינו לעיל, התשתיות הן גורם המשפיע על מידת הלכלוך במרחב הציבורי. יש מנהלים המשווים את התשתיות בארץ לאלו המקובלות במדינות מפותחות בעולם, ומציינים את ההבדל הגדול ביניהן, כפי ששיתף אחד המנהלים: "התשתיות בחו"ל הן הרבה יותר זמינות, נגישות, אין שם תחומים אפורים, הכול ברור, הכול מוסדר. אצלי בעיר לא כל הדברים מוסדרים ומאורגנים בהיבט של סגירת כל הפינות". מדבריו אנו למדים שהתשתיות בישראל נחותות בהשוואה לארצות אחרות בעולם. בחו"ל הכללים לגבי התנהלות השלכת הפסולת ברורים, ואילו בישראל לתושבים לא תמיד ברור כיצד עליהם לפעול, ומכאן אפשר להניח שפרשנות אישית יכולה להוביל להתנהגות שיוצרת לכלוך במרחב הציבורי.

כפי שראינו בפרקים קודמים (פרק 4.1 ופרק 4.3) תופעת השלכת הפסולת והלכלוך קיימת במרחב הציבורי האורבני והטבעי כאחד. בסעיף הבא נסקור תחילה את התפיסה השגורה אצל כלל בעלי התפקידים ש"נקי מביא נקי", אחר כך נתמקד בקשר בין תכנון לטווח ארוך של תשתיות, בעיקר באזורים מבונים במרחב הציבורי האורבני. הפרק שאחריו יעסוק בתשתיות הנדרשות לאיסוף ופינוי הפסולת וכן בניקיון במרחב הציבורי האורבני בהשוואה למרחב הציבורי הטבעי; כן נעמוד על החשיבות של התאמת התשתיות למרחב ולקהל המשתמשים. בנוסף, לנוכח ההבדלים בהתנהגותם של התושבים והמבקרים באתרי הטבע, יש הבדלים בין התשתיות שהרשויות המוניציפליות והארגונים צריכים לספק. בפרק זה נבחן את ההבדלים בתשתיות ובהתאמתן לציבור המשתמשים לצד הדומה בין שני סוגי מרחבים אלו.

4.4.3.1 בחינת התפיסה ש"נקי מביא נקי"

בעלי התפקידים מסכימים כולם שאם המקום נקי, התושבים והמבקרים יקפידו על הניקיון, כפי שעולה מדבריה של מנהלת החינוך הסביבתי במועצה אזורית בצפון הארץ: "כשהמקום שאתה נמצא בו נקי אז זה גורם לך לשמור עליו נקי, לעומת סביבה יותר מלוכלכת, יותר קל להמשיך את הלכלוך הזה". כלומר, לתפיסתם של בעלי התפקידים נקי מביא נקי ומלוכלך מביא מלוכלך. חלקו הימני של איור 20 ממחיש את תפיסתם של בעלי התפקידים. אולם חלקו השמאלי מציג את מה שקורה למעשה, כפי שיתואר בהמשך בעדויות אחרות. כלומר יש פער בין התפיסה ובין המציאות.

איור 20. תפיסתם של בעלי התפקידים לגבי השפעת מידת הניקיון של המרחב הציבורי על תופעת השלכת הפסולת

האיור מציג שגם במרחב ציבורי נקי אנשים משליכים קרובות פסולת, וכך הוא הופך במהרה למלוכלך. כפי שכבר נאמר בפרק 4.3.4, במעגל הלכלוך אף שרבים מנקים, המרחב הציבורי נותר מלוכלך. לכאורה, על פי תאוריית החלונות השבורים, ההנחה היא שמלוכלך גורם לאנשים ללכלך, כפי שאכן ראינו בעדויות קודמות, ועל פי אותה תאוריה, הגיוני לשער שאזור נקי יביא לשמירה על הניקיון. אולם במציאות, ועל פי דברי משתתפי המחקר לעיל, ראינו שניקיון האזור הוא תנאי הכרחי, אך בהחלט לא-מספיק כדי שהמקום יישאר נקי. כמה מבעלי התפקידים ניסו להסביר מדוע זה קורה.

הסברה הראשונה שעלתה היא שקומץ מלכלכים ישליך פסולת בכל מצב. ייתכן שקומץ מלכלכים זה מונע מתחושות ניכור, נקמה או לאומנות, כפי שראינו לעיל, השלכה כזו מתאפיינת בדרך כלל בוונדליזם או שהיא נובעת ממניעים כלכליים עברייניים כמו קבלנים שמשליכים פסולת בניין (שבהם כאמור איננו עוסקים בדוח זה). מנהל של אתר טבע תיאר זאת:

שלושים איש עבדו ארבעה ימים וניקו [את אתר הטבע]. פיינו משם חמש משאיות והמקום היה נקי! שבוע אחרי זה ערימה חדשה, בא קבלן ושפך. אם אשמור על שטח נקי ולא לתת לזה לעמוד כמה שנים ולהתמלא, לפי תאוריית החלונות השבורים תהיה לי פחות עבודה [פחות לכלוך], אנשים ירגישו לא נעים.

כלומר לתפיסת בעלי התפקידים, על פי תאוריית החלונות השבורים, לרוב מקום מוזנח מעודד השלכת פסולת ומקום מטופח ונקי מעודד שמירה עליו. עם זאת, קומץ קטן של מלכלכים יכול להפוך את הקערה על פיה וליצור מוקד לכלוך שימשוך השלכה נוספת ויבטל את המאמצים שנעשו בניקיון וטיפול המרחב. במרחב הציבורי האורבני מתוארת תופעה דומה על ידי מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ: "לפעמים כשאני בא וקורא לאנשים שלי לסדר ואומר להם: 'חבר'ה, מה קורה ברחוב הזה? טינופת!' אז הם מוציאים לי תמונה שהם צילמו שעה לפני שהרחוב מבריק. זה לא קורה הרבה, אבל קורה ויוצר תסכול כי הם אמורים לגשר על הפער הזה". כלומר, גם במרחב האורבני, רחובות שניקו אותם מלוכלכים שעות ספורות אחר כך בגלל התנהגות של תושבים שפועלים בניגוד להנחיות. ניכר גם שהקושי להתמודד עם העבודה הסיזיפית של הניקיון עלולה ליצור תסכול בקרב האחראים על ניקיון המרחב הציבורי.

הסברה השנייה קשורה במחסור או באי-התאמה של התשתיות למרחב או לציבור המשתמשים בו, כפי שציין מנהל של אתר טבע בעיר בינונית במרכז הארץ:

כל אזור נורמלי רואה פח, זורק בו את הזבל, זה נכון, הגיוני, זה בסדר, זו אחרות טובה. [אם] הפח עולה על גדותיו [כי] אנחנו מנקים אותו בחניון זה שהוא רחוק [רק] פעם

בשבוע, אנשים שהם קצת פחות מודעים רואים פח מלא הם שמים עליו עוד זבל. החיות בלילה הופכות והמקום נראה כמו מזבלה.

כלומר, אין התאמה של תשתיות כמו נפח הפח, יכולת הפינוי וכוח האדם המוקצה לכך, והדבר גורם לכך שגם אנשים שרוצים להשליך לפח גורמים ללכלוך במרחב הציבורי. נושא זה יפורט בהרחבה בתת-הפרק 4.4.3.3 בהמשך.

4.4.3.2 הקשר בין תכנון לתשתיות במרחב הציבורי האורבני

תכנון מראש חיוני כדי לאפשר שימוש הולם בתשתיות במרחב העירוני וכדי להתאים את התשתיות לצרכים. תכנון מראש מאפיין בעיקר את המרחב הציבורי האורבני הכולל בינוי מסיבי ולעיתים תשתיות ישנות אשר קשה מאוד לשנותן. מנהל של אגף שפ"ע בעיר הנמצאת בבנייה מואצת במרכז הארץ הסביר את חשיבותו של תכנון מראש ואת הקושי לשנות תכנון לקוי בשטח בנוי:

המדינה, לאו דווקא העיר, צריכה לקחת את התכנון העירוני ולתת לו את המענה הנכון בכל מה שקשור לעולם התברואה, המחזור ופינוי האשפה. גם בהקשר של אנשי מקצוע (זה אגב כנראה ההבדל בינינו לבין האנגלים, האמריקאים או הקנדים, הם במקצוע). לדוגמה איך [ייתכן ש] מכינים מערך של פינוי אשפה בשכונות חדשות עם אלפי מטר של מסחר שאין שם דחסנים וחדרי אשפה? האפשרויות [בדיעבד] למקם פח מוטמן מתחת למרפסת, שום מנוף לא ידע להרים את זה. אבל הציבו עובדה בשטח, אז מה עכשיו? להביא למרחב על המדרכה היפה את כלי האצירה של העגלות ה-360 או 1,100? לא ניתן מספיק דעת בתכנון העירוני איך מתכננים את המערך הזה, אין סטנדרט. אני חווה לא מעט תקלות תכנון בעיר בתחום פינוי האשפה.

כלומר, היעדר תכנון מראש יצר במקומות מסוימים מצבים שבהם התשתיות אינן תואמות לצרכים כלל וכלל, ולא רק זאת, תכנון לקוי מקשה כפליים על איסוף האשפה, ואילו תכנון בדיעבד והוספת תשתיות לפי הצרכים האמיתיים פוגע בנראות של האזור הבנוי. פער זה שנוצר בעקבות היעדר תכנון יכול ליצור מפגע לכלוך ותחושה שהמרחב הציבורי אינו נקי ומטופח. גם בערים אחרות ציינו את חשיבות התכנון של התשתיות. מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ שבה יש בנייה נרחבת שיתף כיצד מתוכננות התשתיות בשכונות חדשות, על פי סטנדרטים מתקדמים:

בונים היום [בעיר שלנו] שכונות לוויין. יותר לא יהיה פינוי פחים בשכונות החדשות. לא יהיו יותר משאיות זבל. אני חופר מערכות פנאומטיות, כמו באיטליה, כמו בספרד. זרקתי את האשפה בתוך הבית היא נשאבת לי בצינורות מתחת לבית ונעלמת. היום אנחנו בונים שתי שכונות ענק כאלה של 3,500 יחידות דיור, ואומרים שהעיר תוביל את הנושא הזה של התברואה בארץ.

בעולם וגם בישראל בערים מסוימות יש פתרונות תכנוניים לתשתיות וטכנולוגיות מתקדמות שיכולות לשפר את הניקיון והנראות במרחב הציבורי העירוני. פתרונות שבהם אין כלל פחי אשפה במרחב הציבורי, ואיסוף האשפה נעשה במערכת תת-קרקעית. עם זאת, מדובר במקרה יחיד שלא הוזכר בראיונות אחרים. בנוסף, הגישה המתוארת עוסקת בפתרון טכנולוגי, שלמרות חשיבותו אינו מביא בחשבון את התנהגות ההשלכה במרחב הציבורי הנפוצה בישראל. כלומר, ייתכן שהטיפול באשפה בבית תגביר את התחושה ש"מישהו מטפל בפסולת שלי", ולא נדרש שינוי ההתנהגות שלי כצרכן, או כמשתמש במרחב הציבורי. פתרונות אלו מחזקים במידה מסוימת את תפיסת הספק-לקוח שהוזכרה בהרחבה בפרק 4.4.2.2.

לסיכום, ברור שהתשתיות והתכנון המקצועי חשובים ביותר, ונדרשים תכנון מראש והתאמה טובה יותר של תשתיות הקשורות באיסוף הפסולת ופינויה, בעיקר בשכונות חדשות בערים.

4.4.3.3 תשתיות והתאמתן למרחב ולציבור המשתמשים

בתת-פרק זה נציג את התשתיות הנדרשות לאיסוף הפסולת, פינויה וכן תשתיות הנדרשות לניקיון המרחב הציבורי. נשווה בין התשתיות הנדרשות במרחב הציבורי האורבני לבין המרחב הציבורי הטבעי. כמו כן נציג את התאמת התשתיות למרחב ולקהל היעד. מרבית בעלי התפקידים מתארים את השימוש בתשתיות. מנהל של אחד האתרים באזור מרכז הארץ תיאר את התשתיות ואת הגישה השמרנית שנקטו לאורך שנים בטיפול באשפה בישראל – שילוט והצבת פחים:

לצערי, בהרבה מקומות עד היום גישת הטיפול באשפה הייתה גישה שמרנית, של פעם, כזאתי שעדיין נהוגה בחלקים גדולים של ישראל. יש בעיה של אשפה, אז עושים שני דברים: אחד – שמים הרבה שלטים, אסור לזרוק זבל וכן והלאה. והשני – שמים המון פחים, והפחים הם קטנים והם רבים והם מעוצבים והם עולים הרבה כסף ואז החיות הופכות אותם. אז שמים גם מכסים שהחיות לא יהפכו אותם. ועל עוד אשפה מגיבים בעוד פחים.

מדברים אלו אנו למדים שלפי התפיסה השמרנית הסיבה להשלכת הפסולת היא מחסור בפחים ובתשתיות, ולכן הצבת פחים נוספים אמורה לפתור את הבעיה. אולם כפי שראינו עד כה פתרון בעיית התנהגות השלכת הפסולת מורכב הרבה יותר מהצבת פחים. עם זאת רבים טוענים שאי אפשר לצפות שאנשים יפסיקו להשליך פסולת, ולכן חייבים לספק את התשתיות המתאימות, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ:

תלוי גם בנגישות [הפחים], לדוגמה, באזור פיקניק ענק, אם לא תאפשר אמצעים כמו פח ליד או פח קרוב או מכולה, אז אתה יוצר מצב [אצל המבקרים] ש"איפה אני אשים את זה [הפסולת]? מה אתה רוצה שאני אעשה אם זה? אז שמתי את זה פה בצד וזהו. אם לא תיתן לי את האמצעים האלה יהיה לי קשה לנקות אחרי."

אנו מבינים אפוא שהתשתיות הן הבסיס החיוני להנחלת התנהגות של השלכת פסולת ושמירה על הניקיון. אם אין תשתיות המאפשרות להתמודד עם הפסולת כלל, לא סביר לצפות שהציבור לא ישליך אשפה במרחב. כדי להבין טוב יותר את סוגי התשתיות הנדרשות לטיפול באשפה, מופו מתוך הראיונות נתונים על תחזוקת המרחב הציבורי על פי שלושה היבטים שקשורים לשלבי הטיפול בפסולת. שלושת ההיבטים מציגים את התשתיות הנדרשות בתחזוקת המרחב הציבורי בחלוקה למרחב ציבורי אורבני בהשוואה למרחב ציבורי טבעי. ההיבט הראשון (1) **סוגי כלי האצירה הקיימים לאיסוף הפסולת ולהשלכה נכונה השומרת על הניקיון**, בהתאם לציבור ולמאפייני השטח (ראו טבלה 1). ההיבט השני (2) **התשתיות הנדרשות לפינוי הפסולת מכלי האצירה אל אתרים מוסדרים**. וההיבט השלישי (3) **התשתיות הנדרשות כדי לנקות את המרחב הציבורי**.

(1) סוגי כלי האצירה לאיסוף הפסולת והתאמתם לציבור ולשטח

היבט זה מתאפיין בתשתיות שמטרתן לספק לציבור אפשרות להיפטר מכלוך או פסולת שברשותו בדרך מוסדרת ומקובלת, המאפשרת המשך טיפול ושמירה על ניקיון המרחב הציבורי. סוגי כלי האצירה הקיימים כיום בישראל זהים במרחב הציבורי האורבני ובמרחב הציבורי הטבעי, החל מפחים קטנים המכונים אשפתונים, דרך עגלות ועד מכולות גדולות, מכלים מוטמנים ופינויות מחזור. טבלה 1 מפרטת את המאפיינים של מגוון כלי האצירה הקיימים במרחב האורבני ובמרחב הטבעי.

טבלה 1. סוגי כלי האצירה לאיסוף הפסולת והתאמתם לציבור ולשטח

מרחב ציבורי טבעי					מרחב ציבורי אורבני					
התאמה לקהל היעד המשתמש	תדירות המילוי	מיקום ומרחק	כמות הפחים	נפח וקיבולת הפח	התאמה לקהל היעד	תדירות המילוי	מיקום ומרחק	כמות הפחים	נפח וקיבולת הפח	
פתוחים. מאפשרים נבירת בעלי חיים וסכנה לפגוע בחיות הבר	גבוהה מאוד בימי עומס	יחסית קטן; מאפשר השלכה במקום השהייה	הרבה	קטן מאוד	עלות קטנה יחסית. הפתוחים מאפשרים נבירה של חתולים וחיות בר	הפח מתמלא מהר	כמה מטרים בין פח לפח; בעיר הרווח גדול מדי	מצריך כמות גדולה; בעיר אין מספיק	קטן	אשפתונים
גדול ובולט; לא אסתטי; המכסה נשאר לעיתים פתוח ומאפשר נבירת בע"ח	נמוכה יותר בהשוואה לאשפתונים	עשרות מטרים ממקום השהייה	1-3 לחניון	בינוני	ילדים וקשישים מתקשים להשליך לתוך הפח	ממוצעת	קרוב לבית. במתחם הבניין נשמר נקי	כמה פחים לבניין	בינוני	עגלות
פתוח לחוחות ולנבירת בע"ח	נמוכה	רחוק יחסית	אחד לחניון או לכמה חניונים	גדול	פתוחה; מפגע ומאפשרת נבירת בע"ח והעפה של רוח	נפח גדול	משרת בנין גדול או כמה בתים	מעט	גדול	מכולה
מונעת נבירה ומצמצמת התפשטות מינים מתפרצים	נמוכה	רחוקים; ממוקמים מחוץ לחניון	מעט	גדול מאוד	כאשר מלוכלך אנשים נגעלים לפתוח ומניחים ליד	קטנה יחסית	ממוקם יחסית רחוק יותר מהעגלות	מעט יחסית	גדול מאוד	טמונים
כמעט לא קיים. אם כן, רק מעטים משתמשים. ייתכן שמעודד צעירים לשמור על הניקיון					אין פתרונות לכל סוגי הפסולת; לעיתים הופך למפגע	תלוי באוכלוסייה	ממוקם יחסית רחוק		בינוני	פינת מחזור

המרחב הציבורי האורבני – מטבלה 1 עולה שאין מספיק אשפתונים, כפי שציין מנהל של אחד מאתרי הטבע: "בעיר אני הרבה פעמים מחזיק אשפה ביד, והולך הרבה, מחפש פח ולא מוצא. נכנס לחנות, זורק לו בפח. הוא מסתכל עלי – למה זרקתי בפח שלו? ברשות הציבור אין מספיק מתקנים לאיסוף אשפה". כלומר, אנשים רוצים להיפטר מייד מהפסולת שלהם ואין להם פתרון מעשי. עוד סוגיה שבה עוסקים במרחב האורבני היא התאמת כלי האצירה לאופי הקהילה ולמרחב. אחת הדוגמאות עולה מדבריו של מנהל אגף חינוך של עיר בינונית בדרום הארץ: "לפעמים הורה שולח ילד בן שש עם שקית לרוקן אותה בצפרדע או במיכל האשפה, אבל הגובה של הילד, כובד השקית וגובה הפח, לא מתכתבים ביניהם. השקית תהיה ליד הפח או השקית מתהפכת וכל הפסולת נשפכת". כלומר, רבים מכלי האצירה אינם מתאימים לילדים או לקשישים, וכדי לפתור את הבעיה יש להציב פחים מתאימים להם. נוסף על כך על העירייה להשקיע בפעולות הסברה לתושבים ולהדריך אותם בנוגע לשימוש בפחים, בעיקר במקומות שבהם נהוג שילדים זורקים את האשפה.

בעלי תפקידים רבים רואים בפחים המוטמנים פתרון טוב לאיסוף הפסולת במרחב העירוני. אולם פתרון זה אינו אידיאלי, כפי שמסביר מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית [=עיר בגודל בינוני] בדרום שהתנסה בשינוי הפחים למוטמנים: "הפרט התרגל שהוא יוצא מהבית ופחות ממטר יש לו את פח האשפה [עגלות]. במקום עשרות פחים, אני שם מוטמן בקצה הרחוב. המרחב ייראה הרבה יותר מסודר, אבל משה שגר מאה מטר מהפח לא ייקח את השקית וילך ברגל לפח". כלומר, הפחים המוטמנים אומנם יעילים יותר מבחינת הנראות, הנפח ואיסוף האשפה, אולם הם דורשים מן האזרחים שינוי הרגלים ולעיתים מאמץ גדול יותר. הפתרון תלוי אפוא גם בשינוי התנהגותם של התושבים ובשיתוף הפעולה שלהם. עוד היבט חשוב הוא מיקום הפח במרחב, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ: "המיקום, של הפח הוא מאוד חשוב. כשהפחים הם בתוך המתחם הפרטי של התושבים האזרחים מבריקים. אבל ברגע שהפח יצא טיפה מעבר לגבולות שלך, אז זה כבר לא אכפת לי". אם כן, כאשר מנהל אגף שפ"ע בונה את מערך איסוף הפסולת ביישוב עליו להביא בחשבון את פיזור הפחים במרחב, את סוג הפח, את נפח הפח, את התאמתו לאוכלוסייה ואת מיקום הפח במרחב. סוגיה נוספת בערים היא מרכזי המחזור. חוקרת בתחום, תיארה את הצורך לשפר אותם ולהתאימם לצרכים: "אנשים רוצים להשתמש באמצעים לאיסוף חומרים למחזור אבל בסוף זה מזבלה. כי אם משהו מגיע עם קרטון ובתוכו זכוכית, בסוף הוא נשאר עם הקרטון, ואין קרטוניה צמודה, אז הוא מניח את הקרטון ליד. הוא נשאר תקוע, וזאת בעיה חמורה". כלומר, אם מרכזי המחזור /פינות המחזור אינם מתוכננים כדי לתת פתרון מלא לכל סוגי המחזור, ואם למשתמש אין פתרון לכל סוגי הפריטים למחזור, התוצאה היא שמרכזי המחזור הופכים למלוכלכים, ולמעשה מחטיאים את מטרותם.

המרחב הציבורי הטבעי – מטבלה 1 עולה שיש להתייחס לזמינות הפחים ולגודלם. נשאלת השאלה אם כדאי לפזר אשפתונים רבים הסמוכים למקום שהייה והישיבה של הנופשים באתרי הטבע, או להניח מעט פחים בעלי נפח גדול בכניסה לחניונים, או אפילו להוציא לחלוטין את הפחים ולבקש מהמבקרים לקחת איתם את הפסולת ולדחוק אותה במקום המיועד לכך מחוץ לאתר הטבע. מנהלת של אחד האתרים בצפון הארץ תיארה את ניסיונותיהם להתאים את הפחים לצרכים במרחב הטבעי:

הבנו שהפחים הקטנים זה מפגע. [חשבנו איך יוצרים] מצב של 'אין-פחים אבל יש פחים'. החלטנו לשים בכל חניון פח אחד, בחניון ענק שני פחים גדולים. לא כל כך עסקנו בעיצוב שלהם. היום אנחנו [קצת] חושבים על זה. היום אנחנו משתמשים ב[פחים שנפחם] 1,100 ליטר. שמנו שלט "אנא פנה את האשפה למכולה המרכזית בחניון". מה שקרה באופן מיידי. החניונים הגדולים, שהם הדבר הכי בעייתי מבחינתנו, נהיו נקיים יותר, והקבלן אשפה גם דיווח באופן מפתיע שכמויות הזבל שהוא מוציא הן יותר קטנות. קצת. לא בהרבה אבל קטנו.

אם כן, גם במרחב הטבעי קיימת סוגיה דומה, אך בשונה מהמרחב האורבני כאן נשקלה האפשרות לשנות את התנהגות המבקרים ולהרגלים לקחת איתם את הפסולת ולהשליכה בפחים מרוכזים. הצלחת המהלך של שינוי התשתיות במרחב הטבעי תלויה כנראה בהתאמתה ובהנגשתה למבקרים. אחד הדגשים העיקריים שעלו באיסוף הפסולת בטבע הוא פחים סגורים הרמטית שבעלי חיים אינם יכולים לנבור בהם ושאיןם נתונים להשפעה של רוחות.

(2) התשתיות הנדרשות כדי לפנות את הפסולת מכלי האצירה אל אתרים מוסדרים

בכל מקום שבו יש תשתיות וכלי אצירה לאיסוף הכללך ובכל מקום שבו נעשות פעולות ניקיון, יש צורך לפנות את הפסולת לאתר מעבר או לאתר הטמנת פסולת מוסדר. תשתיות לפינוי הן מהותיות וחשובות כדי ליצור מרחב ציבורי נקי. בעלי התפקידים לא תמיד מייחסים חשיבות גדולה להיבט זה, אך לפינוי

הפסולת תפקיד מהותי במידת הניקיון של המרחב הציבורי. טבלה 2 מפרטת את התשתיות הרלוונטיות לכל מרחב.

טבלה 2. התשתיות הנדרשות לפינוי הפסולת מכלי האצירה

מרחב ציבורי אורבני			מרחב ציבורי טבעי		
אשפתונים	סוג הפינוי	תדירות הפינוי	התאמה לקהל היעד המשתמש	סוג הפינוי	תדירות הפינוי
פינוי על ידי עובדי ניקיון	גבוה ולא צפויה	מתמלא מהר ויוצר תחושה שמותר להניח ליד הפח	פינוי ידני ברכב שטח	אחת לשעה-שעתיים בימי העומס	מתמלא מהר ויוצר תחושה שמותר להניח ליד הפח
משאית אשפה דחסנית עשירות פחים	נמוכה יותר בהשוואה לאשפתונים	אופן פתיחתן לעיתים מקשה על קשישים וילדים	משאית אשפה דחסנית	נמוכה	פינוי שאינו קורה בימי העומס יוצר מפגע בגלל השלכה בסמוך לפח
משאית מיוחדת	נמוכה	לא תמיד נתפסת כמתאימה מבחינה אסתטית לנוף העירוני ותופסת מקום רב	משאית לפינוי מכולה	נמוכה, אך קשה לתאום עם ימי העומס	פינוי שאינו קורה בימי העומס יוצר מפגע בגלל השלכה בסמוך לפח
משאית מיוחדת	נמוכה	לעיתים נמצאים במרחקים גדולים	משאית מיוחדת	נמוכה	מתאים ומונע נבירת בע"ח

מטבלה 2 עולה שפינוי יעיל מתאפיין בעיקר בהתאמת מועד הפינוי לפני שהפח מתמלא. כפי שציינה אחת ממנהלות אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ לגבי פינוי האשפתונים, שהם הפחים הקטנים ביותר ומתמלאים מהר: "אשפתון זה סיוט. מאוד קשה לעמוד בקצב של הפח הזה. הוא מתמלא מהר מדי. האדם שמנקה את הרחוב כבר עשה את הסבב, הוא כבר היה על האשפתון הזה, הוא יחזור רק למחרת בבוקר אז האשפתון יישאר מלא". כלומר היכולת לחזות את הזמן שבו יתמלא הפח ולהתאים את הפינוי מורכבים. אחד מהמנהלים בארגונים האזרחיים העוסקים בניקיון הוסיף: "הוא יגיע לפח שהוא מלא כבר ועמוס, כי באותו זמן הרשויות לא פינו, מתוך מחשבה שהם ינקו. טעות עקרונית. תנו לאנשים את התחושה שהוא שם את זה בפח, והפח מרוקן חמש פעמים ביום. שהוא לומד שזה לא נורא לשים בצד". כלומר, אם הפינוי אינו מותאם לכמות האשפה או לגודל הפח, ואם הרשות אינה מתייחסת לסוגיות אלו, הפחים מתמלאים לפני הפינוי הבא, וייתכן שברשות לא מפנים מתוך מחשבה שאנשי הניקיון יאספו – גישה זו גורמת להחמרת מצב הכלכלי. לכלוך במרחב בגלל פינוי שאינו מותאם לשינויים בשטח נראה באזורים שבהם גרים דיירים רבים יותר מן המתוכנן. מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית מעורבת במרכז הארץ, תיאר את קשיי איסוף האשפה ואת האתגרים התפעוליים באזורים אלו:

פיצול דירות מייצר לנו לא מעט אתגרים בעולם של פינוי אשפה כי אם פעם בבית דו-קומתי גרה משפחה והיום פיצלו אותה ל-3 או 4, זה אומר שיש יותר משפחות ובין היתר מייצרים יותר זבל. אם מייצרים יותר זבל צריך לתת מענה במכלי עצירה, את יכולה להיכנס לרחוב שמתחילתו ועד סופו אין מדרכה, יש פשוט שורה של פחים, זה פשוט זוועה, גם בנראות של המרחב הציבורי. המשאית לא יכולה להיכנס ולפנות אשפה וזה מייצר אתגרים תפעוליים.

כלומר, בהנחה שנעשה תכנון מותאם לתשתיות האיסוף והפינוי של הפסולת, התשתיות לא עומדות בעומס ולא מותאמות למצב שנוצר עקב שינויים במאפייני הדיר. ייתכן שזו אחת הסיבות לכך שאזורים אלו נראים מלוכלכים יותר.

הפינוי במרחב הציבורי הטבעי – מטבלה 2 עולה שהפינוי במרחב הטבעי מורכב ותלוי בעיקר בעונתיות ובמספר המבקרים באתרים, מספר שמשנתנה לפי עונות, מועדים וחגים. כפי שציין מנהל של אחד האתרים: "פחים שמתמלאים, [יש בעיה בחגים עם] המהירות שבה אנחנו מספיקים לפנות אותם, ואתה מוגבל בכוח אדם ואסור לחרוג בהוצאות כלכליות". כלומר, במועדים שבהם יש מבקרים רבים, התשתיות הקיימות אינן עומדות בעומס ואין תקציב לשיפור תדירות הפינוי. הארגונים שמנהלים את האתרים מתקשים להתאים את מועד הצטברות הפסולת למועד הפינוי, כפי שציינה מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים: "תדירות הפינוי שלהם [של הפחים] צריכה להתאים לנפח, גם אם זה אומר שצריך לבוא לפנות במוצאי שבת. כשהפח מלא מדי הוא מתפזר בלילה מהרוח או חיות בר שמפזרות ואנשים שמגיעים למקום מלוכלך מלכלכים יותר". כלומר אחד הגורמים לכלוך הוא פינוי הפח לא ביום שהתמלא אלא יום או יומיים אחר כך. בעיקר כשמדובר במכולה פתוחה ובפחים שאינם חסיני נבירה. גם במרחב הטבעי יש תלות בין המבקרים לפינוי הפחים, ואם הפינוי אינו מותאם למספר המבקרים ולעונתיות התוצאה תהיה לכלוך המרחב הציבורי הטבעי.

לסיכום, תשתיות מתאימות לטיפול בפסולת במרחב הציבורי הן הכרח כדי שיהיה נקי. נדרש תכנון מראש כדי להתאים את סוג כלי האצירה, את מועדי הפינוי וכן את מועדי הניקיון כדי לשמור על מרחב ציבורי נקי; בד בבד יש להיות ערים לשינויים בתכנון המקורי של שכונות ולשינויים בהרגלי הביולוגיה בטבע. תקלות בתחזוקת התשתיות שיוצרות בקביעות מפגעי לכלוך מחמירות את התופעה.

עם זאת, גם תשתיות של איסוף ופינוי אשפה מותאמות ומדויקות אין בהן די לשמירה על מרחב ציבורי נקי, וכפי שעולה מדברי המנהלים נדרש לטפל גם בהיבט החינוכי כדי לשנות את התנהגות הציבור כדי שאמצעים אלו יצליחו.

(3) התשתיות הנדרשות כדי לנקות את המרחב הציבורי

היבט זה עוסק בתשתיות הנדרשות לניקיון המרחב הציבורי כאשר הוא מלוכלך. הניקיון מתבסס לרוב על כוח אדם המשמש לפעולת הניקיון אם בהעסקה ישירה על ידי הרשות או הארגון האחראי על המרחב או דרך קבלן המספק שירות זה. במרחב הציבורי האורבני משתמשים גם בכלים מכניים ובטכנולוגיה לניקיון המרחב. טבלה 3 מתארת את הכלים ואת כוח האדם לשם ניקיון המרחב.

טבלה 3. תשתיות נדרשות לניקיון המרחב הציבורי

מרחב ציבורי אורבני				מרחב ציבורי טבעי			
כלים טכנולוגיים ומכונות	כמות המיכון וכוח האדם; תדירות העבודה	איכות העבודה	עלויות	התאמה למרחב	כמות המיכון וכוח האדם; תדירות העבודה	איכות העבודה	עלויות
כלים טכנולוגיים ומכונות	בינונית	תחושת ניקיון גבוהה	עלות גבוהה; גבוהה; בשימוש נרחב יותר ברשויות החזקות	נחשב יעיל יותר, אך נגישותו לאזורים מסוימים מוגבלת	אין	אין	אין
כוח אדם	נדרש מספר גדול	תלויה במיומנות כוח האדם ובפיקוח	עובדי קבלן; עלויות נמוכות בהשוואה לעובדי רשות	זמינים להגיע לכל מקום. לעיתים נתפסים כשקופים	בהתאם למספר המבקרים והעונה	הבדלים ניכרים בין אנשי הניקיון	גבוהות עבור הארגונים
					כל מנהל אתר קובע בהתאם לאופי הבילוי באתר		

המרחב הציבורי האורבני – מטבלה 3 עולה שמנקים באופן סדיר. אחת הסוגיות שחוזרות על עצמן היא כיצד יתבצע הניקיון – על ידי מכונות טיאוט ושימוש בטכנולוגיות או על ידי עובדי ניקיון. סוגיה נוספת היא אם עובדי הניקיון יהיו עובדי קבלן או עובדי רשות. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית באזור המרכז הסביר: "במקום שעובד ינקה חמש מאות מטר וההספקים שלו הם נמוכים, המלצתי לקנות מכונת טיאוט נוספת. זה נותן הספקים הרבה יותר גדולים". כלומר מיכון יכול לשפר את הניקיון, אך נחשב יקר. נוסף על כך מועד הניקיון חשוב גם הוא, כפי שתיאר מנהל אגף שפ"ע אחר: "אנחנו מנקים פעם אחת ביום, ואת העיר מלכלכים כל היום. יש לנו משמרת צוהריים שעובדת עד שמונה בערב. וגם עובד בשבת, שעובר על הרחוב הראשי". בכל עת מלכלכים, ולכן מועדי הניקיון ומספר המנקים משפיעים גם הם על הניקיון.

המרחב הציבורי הטבעי – מטבלה 3 עולה שהניקיון במרחב הציבורי הטבעי הוא עונתי, כפי שציין מנהל של אתר טבע בשמורה חופית במרכז הארץ כשנשאל על מספר עובדי הניקיון באתר: "באמצע השבוע זה משהו כמו ארבעה אנשים ביום שתפקידם לנקות. בסופי שבוע זה עולה לשבעה או שמונה אנשים, וביוני אוגוסט סוף שבוע זה מגיע גם לחמישה-עשר". כלומר, חברות הקבלן והעובדים צריכים להיות גמישים ומנוהלים בקפידה לפי מספר המבקרים באתר הטבע. מנהלי האתרים נדרשים לבנות תוכנית עבודה, כפי שתיאר אחד מהמנהלים הוותיקים באזור המרכז: "על סמך ההיכרות שלנו והתנהגות הציבור בשטח, היערכנו בנו את המכרזים ואת ימי הניקיון ואת תדירות הניקיון בחניונים ובפארקים, וזה כולל אפילו אזורים שאין בהם חניון אבל אנחנו יודעים שהציבור יושב שם". כלומר היערכנו ומנהלי האתרים צריכים לבנות את המכרז לקבלן על יסוד היכרות השטח. פרשנות לא נכונה של הצרכים או צרכים שלא ניתן לחזות אותם מראש עלולים לגרום לכך שהאתר אינו נקי כנדרש. חשוב להזכיר כאן שלעובדי קק"ל אסור לעבוד בשבתות ובחגים, זמנים שבהם מספר המבקרים גדול, לכן קשה לאתר את הצרכים המדויקים הנדרשים לתוכנית העבודה.

מידת הניקיון באתרים נקבעת פעמים רבות מתדירות זמני העבודה של עובדי הניקיון ומן ההקפדה שלהם, כפי שציינה מנהלת של אחד האתרים בצפון הארץ שמקפידה לבחור עובדי ניקיון יעילים:

יש אתרים שאני משקיעה יותר כי יש שם לחץ מסיבי על המקום. יש שם עובד ניקיון לכל היום. מי שמסתובב, הולך בוחן אם המקום נקי, כי יש יותר פיקוח. אנחנו בוחרים את

העובדים שאיתם אני רואה שיש שינוי. אני רואה שבתקופה האחרונה יש לי שקט מבחינת כמה עובדי ניקיון שהחלפתי כי אני לא משנה את התופעה שמולי, אני יכולה רק לעשות יותר פינוי אשפה.

כלומר רמת הניקיון באתרים נקבעת על פי התשתיות המוקצות לניקיון, ובמקרה זה על כוח האדם ואיכותו, ולא על פי ההתנהגות של המבקרים. ההנחה היא שהמבקרים ילכלכו וצריך להתארגן נכון כדי לנקות. כמו כן ניתן ללמוד שהפיקוח על עובדי הניקיון משפיע על עבודתם כמו גם חריצותם והמוטיבציה שלהם לנקות. מנהל אחר של כמה אתרי טבע במרכז הארץ הסביר את הקושי בתלות הזו בין מידת הניקיון לעובדי הניקיון:

[יש] עשרות פניות של אנשים שכועסים ומדווחים על הלכלוך ביערות. חלקם עושים את זה ממש בתיעוב מולנו: "למה אנחנו לא עומדים בעומס?" כי אנחנו רשות, מה לעשות. "איך אתם מאפשרים?" אתה בא לחניון קק"ל בשבע בבוקר והוא מטונף. לא מעניין אותך שעוד שעה יגיע המנקה. אתה הגעת הוא היה מטונף. מצד שני אני לא יכול לשים ל-300 חניונים פועל בכל חניון.

כלומר, גם במרחב הטבעי יש תלות בין מספר המנקים והתקצוב של הארגון לרמת הניקיון באתרים. לסיכום, התשתיות הן גורם חשוב המשפיע על התנהגות השלכת הפסולת; סוג הפח, המיקום שלו, תדירות הפינוי ורמת הניקיון משפיעים ישירות על ההתנהגות ועל רמת הניקיון במרחב הציבורי. התאמת התשתיות לצרכים היא מלאכה מורכבת שלשם ביצועה היעיל יש להתבסס על המתרחש בפועל במרחב הציבורי כדי לנצל את התקציב המצומצם ביעילות.

4.4.4 חינוך בשיטת "הגזר": תמריצים חיוביים, פרסום, הסברה, מנהיגות וחינוך ארוך

טווח

הדרך העיקרית השנייה שהציעו בעלי התפקידים כדי לשמור על מרחב ציבורי נקי היא חינוך בשיטת ה"גזר": מתן תמריצים חיוביים לשמירה על ניקיון. רכיבים נוספים בגישה זו הם פרסום, הסברה, מנהיגות וחינוך. שיטת ה"גזר" מבוססת על שימוש באמצעים שמטרתם לעודד את הציבור לשמור על הניקיון ולא להשליך פסולת במרחב הציבורי מתוך רצון ובחירה אישית. בפרק זה נסקור אמצעים בשיטת ה"גזר" לפי יכולתם ליצור השפעה לטווח הארוך. נתחיל בתמריצים חיוביים ופרויקטים נקודתיים כמו ימי ניקיון, שלרוב, כפי שנראה, השפעתם קצרת טווח. בהמשך הפרק נבחן מגוון אמצעים של פרסום והסברה, נסקור את חשיבותה של הדוגמה האישית ולסיים נציג את החינוך ארוך הטווח.

4.4.4.1 תמריצים חיוביים ופרויקטים נקודתיים

תמריצים חיוביים ופרויקטים נקודתיים הם בעלי השפעה מיידיית ומפיקים, לעיתים, שיתופי פעולה ושמירה על הניקיון קצרי מועד. בפרק זה נבחן תמריצים חיוביים ופרויקטים נקודתיים כמו ימי ניקיון. רק מעטים מבעלי התפקידים ציינו את השימוש בתמריצים חיוביים כתורמים לניקיון המרחב הציבורי או לשמירה עליו.

פרסום תקשורתי – אחת השיטות למתן תמריץ חיובי היא חשיפה תקשורתית של התנהגות חיובית הקשורה לשמירה על הניקיון במרחב הציבורי. מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ הסביר את הרציונל לשימוש בתמריץ מסוג זה: "אנחנו דואגים לפרסם את חשיבות הניקיון. באזור המועצה שלנו אנחנו מגרים את התושבים לנקות, תוך כדי שאנחנו נוציא סרטון שלהם מנקים, סוג של גירוי: תנקו, נעלה סרטון לאתר [של המועצה], נראה תמונה שלכם; יחצנות. אנשים מאוד אוהבים את זה". לתפיסתו, יש לנצל את אחד המאפיינים של הציבור שהוא התנהגות של חיקוי. הפרסום במדיה והעלאת הסרטונים הם אמצעי שמושך אנשים להתנהגות רצויה. על ידי תמריץ חיובי של פרסום ההתנהגות הרצויה בתקשורת אפשר להפיק אצל אחרים רצון לחקות התנהגות זו ובעקיפין לשמור על הניקיון במרחב הציבורי.

חלוקת פרסים – שיטה אחרת היא חלוקת פרסים ומתנות על התנהגות חיובית הקשורה לשמירה על הניקיון. אחד מהמנהלים האחראים על אתרי הטבע במרכז הארץ שיתף ברצון שלו להשתמש בשיטה זו כדי לקדם את הניקיון: "יסבירו לאנשים בזמן שהם חוגגים ויראו להם ויתנו להם אחרי שהם מסיימים [את הבילוי בטבע שכלל ניקיון ושמירה עליו] ויגידו להם תודה ויתנו להם שי קטן, כוס, כוסית, תיק או משהו תזכורת לזה שהם ניקו". לתפיסתו, קבלת התמריץ החיובי תיצור אצל האנשים זיכרון חיובי מניקיון המרחב הציבורי, ולכן הם ייטו לעשות זאת שוב. מנהל אגף שפ"ע מעיר בינונית מעורבת במרכז הארץ שהתנסה בחלוקת פרסים שיתף את לקחיו מפעילות כזאת: "עשינו ניקיון בשטח. למדתי [את זה] מברזיל, חילקנו צעצועים לילדים. אמרנו: מי שמביא שקית זבל מלאה מהבית, העירייה מחלקת צעצוע. אבל אלה מבצעים של כאן ועכשיו, זה לא תרבות לאורך זמן". כלומר, גם משתתפי המחקר מבינים שהשימוש בתמריץ חיובי כדי לעודד ניקיון הוא נקודתי, והשפעתו אינה נמשכת לאורך זמן אם לא חוזרים שוב ושוב על המבצע או משלבים אותו בתהליך עמוק ורחב יותר.

מנהלת אגף חינוך סביבתי באחת הערים הגדולות במרכז הארץ הציגה את התמריץ החיובי כחלק מתהליך רחב יותר של טיפוח המרחב הציבורי המשותף: "אם אתה עושה, נותן תמריץ או משהו חיובי לתועלת המקום או לתועלת התושבים, כמו פרחים, ספסלים, מתקנים, גינות ירק, זה צריך להיות פעולה שיש לה הרבה רבדים והיא פעולה מערכתית, ולא להרביץ תורה". מדבריה עולה שהסברה לתושבים שאסור להשליך פסולת ויש לשמור על הניקיון אינה מספיקה כשהיא לעצמה כדי לשנות את התנהגותם. עם זאת הסברה המשולבת עם תמריץ חיובי של טיפוח המרחב הציבורי כמו טיפוח גינה, יכולה להשפיע יותר ואף לתת תחושת של שותפות בין התושבים לרשות.

ימי ניקיון

הפרויקט הנקודתי של ימי ניקיון הוא אמצעי מקובל מאוד. כל בעלי התפקידים התנסו בימי ניקיון וגיבשו דעה בנושא. בפרק זה נתייחס לשני סוגים של ימי ניקיון. האחד הוא יום ניקיון נקודתי של קבוצה היוצאת לנקות שטח מסוים במרחב הציבורי האורבני או הטבעי. האחר הוא יום ניקיון המשמש חלק מתהליך חינוכי רחב יותר.

יום ניקיון נקודתי – על פי דבריו של מנהל של אתר טבע במרכז הארץ: "אחרי המעשים ילכו הלבבות". כלומר בסיס התפיסה של ימי הניקיון הוא מתן דוגמה אישית לשמירה על ניקיון במרחב הציבורי אשר יביא לשינוי התנהגות והפסקת השלכת הפסולת. ימי ניקיון במרחב הציבורי האורבני ובמרחב הציבורי הטבעי נפוצים כבר שנים רבות ואף מתקצבים ונתמכים על ידי המשרד להגנת הסביבה ורט"ג. אחד מהמנהלים בארגון זה סיפר על ימי הניקיון:

אני לא עושה מבצעים חד-פעמיים. אני עושה תהליך, ארוך, מתפתח. הוצאתי 5,000 [אנשים] ביום המשפחה. אני מקווה להוציא 50 אלף ביום כדור הארץ ו-500 אלף ביום איכות הסביבה לנקות ליד הבית שלהם, באתרים, לעשות מסיבות ניקיון. נביא 5,000 איש לנחל תבור, ננקה ובסוף נעשה להם הופעת ניקיון שם.

לתפיסתו מדובר בתהליך מתמשך שהארגון מוביל. עם זאת, חשוב לציין שההסתכלות על התהליך היא מנקודת המבט של הארגון ולא מנקודת המבט של המשתתפים, ולכן למעשה מדובר בימי ניקיון נקודתיים. כפי שצוין בפרק 4.2.4.3 העיסוק הוא בסימפטום הלכלוך ולא בשורש הבעיה שהיא שינוי התנהגות השלכת הפסולת. המשרד להגנת הסביבה מתקצב גם הוא פעילות דומה. מנהלת החינוך הסביבתי בעיר גדולה במרכז הארץ מתארת את אופי הפעילות בקול קורא בשנתיים האחרונות, מתארת את הצלחת ימי הניקיון אך מסייגת את ההצלחה בהדגשה שלא מדובר בפעילות שיש לה השפעה ארוכת טווח:

יום הניקיון זה סוף הפעילות [הכוללת] לפחות שניים אם לא יותר מערכי שיעור שהם מהווים בסיס למבצע הניקיון. יום הניקיון הוא חווייתי מאוד, ואני חושבת שהילדים, בני נוער מאוד מתחברים לחוויה לצאת, מצטלמים ומעלים לפוסטים. זה משאיר בהם חותם חווייתי. מבצעי ניקיון זה אחלה, זה נחמד, אבל האפקט לא ארוך טווח, וחייבת להיות איזו פעילות הסברתית ענפה יותר שתומכת בנושא הזה.

כלומר, אף שהמשרד להגנת הסביבה ורט"ג מתקצבים פעילות של ימי ניקיון, ואף על פי שהפעילות היא חווייתית ומהנה עבור המשתתפים, היא אינה מספקת. מנהלת אגף חינוך בעירייה אחרת בעיר בינונית בצפון הארץ הוסיפה במעין השלמה: "זה יותר טוב מכלום". מדברים אלו אנו למדים שאלו יוזמות ממומנות נדירות ומבורכות, אלא שמלבדן לעיתים אין פעילות אחרת. ייתכן שזו אחת הסיבות שממשיכים לקדם את ימי הניקיון. מרבית בעלי התפקידים שראיינו סבורים שימי ניקיון אינם האמצעי הנכון לטפל בבעיה. כפי שהסבירה מנהלת של אחד מאגפי שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ:

[ימי ניקיון] זה סיפור החכה והדגים. זה משרת אותי מאוד נקודתי. עוד שבוע נצטרך לחזור לנקות את השטח הזה עוד פעם. ההצלחה טמונה בתושבים שגרים בסביבת האזור הספציפי והחיבור שלהם לשטח ולאדמה שבה הם חיים. זה שיבואו לפה עכשיו פלוגה של 1 ד"ר ותכסח את כל הרחוב המרכזי זה יפה, זה נעים, אבל זה פלסטר, זה לא לטפל באמת בשורש.

מדבריה ברור שהתועלת של ימי הניקיון נקודתית. יצירת תחושת השייכות של התושבים או המבקרים למקום היא דרך טובה יותר להתמודד עם התופעה. כמה מבעלי התפקידים אף סבורים שהשתתפות בימי ניקיון יכולה לגרום לתוצאה הפוכה, כפי שציינה אחת מנשות האקדמיה מתחום החינוך הסביבתי:

כשאתה הולך בנחל עם שקית ואתה אוסף את הטינופת שאנשים אחרים השאירו [זה] לא חינוכי בעליל. כולם עושים המון פרסום מזה שיש יום ניקוי בחופים וכתבות בעיתונות על כמה טונות של אשפה [נאספו]. "אז מה אכפת לי להשאיר שמה את האשפה? שיהיה להם מה לעשות. שהם יוכלו להתפאר שיש הרבה אשפה בחוף הים". אז למה ממשיכים עם מבצעי הניקיון האלה? כי בסוף אפשר לעשות על זה כתבה שאיזשהו פילנתרופ יהודי עשה יום ניקוי חופים, ועכשיו בחצי שעה הקרובה אותם חופים שהיו בהם את המבצעים נקיים.

לטענתה, פרסום המבצעים מעניק לגיטימציה למלכלכים להמשיך ללכלך מתוך ידיעה שיש מי שינקו אחרים. אחת מהמנהלות בארגון אזרחי העוסק בניקיון בטבע העלתה סברה נוספת מדוע ממשיכים בימי הניקיון – פרסום וחיסכון במשאבים: "המשרד להגנת הסביבה שבוי במבצעי ניקיון. זה נורא נוח להצטלם ליד אנשים מתנדבים, מנקים. והדבר השני יש פה קטע כלכלי, המתנדבים האלה חוסכים המון כספים על ניקיון". בדבריה יש יותר משמץ רמיזה על אינטרס כלכלי של קבלת תרומות וחיסכון במשאבים בעקבות ימי הניקיון, נוסף על פרסום חיובי ופופולרי של הארגון.

דבריו של ראש מנהל החינוך של אחת הערים הבינוניות בצפון הארץ יכולות לשמש לסיכום הנושא: "אפשר לגוון, וזה [ימי הניקיון] עוד כלי אחד מתוך ארגז כלים שאפשר להשתמש בו. אבל פרויקט מוצלח ככל שיהיה אם הוא חד-פעמי והוא זמני ואין לו המשכיות, בסופו של דבר ההשפעה שלו מתפוגגת". כלומר, גם ימי הניקיון צריכים להיות חלק מתהליך חינוכי מתמשך. וזה מביא אותנו לסוג השני של ימי ניקיון.

יום ניקיון שהוא חלק מתהליך חינוכי מתמשך – בניגוד ליום ניקיון חד-פעמי, יום ניקיון שהוא חלק מתהליך חינוכי מתמשך נתפס כבעל ערך. מנהלת החינוך בעיר בינונית במרכז הארץ הסבירה את חשיבותה של ההתמדה והעקביות של התהליך החינוכי:

אז שיגידו [שיום ניקיון לא יעיל], צריך לעשות את זה, ולעשות את זה הרבה, ולא צריך לפחד מזה שילדים מנקים. יש לזה השפעה. אני מסכימה שאירוע חד-פעמי ב-120 שנה, משפיע מעט. כשאתה עושה את זה כמה פעמים בשנה וזה חלק מסדר היום, זה בסוף מחלחל.

מדבריה עולה שיש חשיבות לחזרתיות של אותם משתתפים ואותה פעולה כדי להטמיע את ההרגל לשמור על הניקיון. מדברי המרואיינים עלה שתהליך חינוכי כזה יכול להתרחש במרחב האורבני קרוב למקום המגורים או במרחב הטבעי הקרוב ליישוב, למשל במסגרת תהליך חינוכי של אימוץ אתר. מנהל אגף החינוך הסביר את חשיבותן של פעולות ניקיון שגרתיות בסביבה הקרובה, המוכרת: "אני לא חסיד ימי ניקיון כי מפרקים אותו מכל המשמעויות. אני מנסה לדרבן את מנהלי בתי הספר שכל בית ספר יטפח את הסביבה סביב בית ספרו יום-יום, אם זה הכביש מסביב, המדרכה והשכונה, צריך להעמיק בזה". כלומר עדיף להשקיע בניקיון שיש בו חיבור של המנקים וחיזוק תחושת השייכות למקום שמנקים. על חשיבותו של חינוך מתמשך, ארוך טווח וחיבור למקום נרחיב בסעיף 4.5.4.4 – חינוך ארוך טווח.

4.4.4.2. פרסום והסברה

הסברה ופרסום בנושא שמירה על הניקיון במרחב הציבורי נחוצים, וכל בעלי התפקידים הזכירו אותם במחקר והגדירו אותם כמהותיים וחשובים. בפרק זה נסקור מגוון אמצעים לפרסום והסברה, נסקור את המסרים שמועברים בהסברה ונדון בחשיבות התאמת ההסברה לקהלי היעד. פרסום והסברה פונים אל קהל יעד רחב של ילדים ומבוגרים. לתחושת בעלי התפקידים לא נעשה בשנים האחרונות מסע הסברה ארצי ורחב היקף להתמודד עם תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי. כפי שעולה מדבריו של מנהל של אתר טבע במרכז הארץ: "אנחנו לא משקיעים כמדינה, כקק"ל, מספיק בהסברה ובהתמודדות מול הרי הפסולת שאנחנו סופגים ביערות. והרי הפסולת לא רק מתרכזים בחניונים, אלא גם גולשים אל השטחים שאנחנו מתקשים לנקות". מדבריו אנו למדים שהארגון שאחראי על חלק מניהול המרחב הציבורי הטבעי, אינו מצליח להתמודד עם תופעת הלכלוך בעזרת הכלים שעומדים לרשותו. אין די שימוש בהסברה, אף שזו יכולה לסייע בהתמודדות. מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ הדגיש את חשיבותה של הסברה בנושא השלכת הפסולת במרחב הציבורי האורבני:

[חייבים] הסברה ואכיפה! לא ראיתי פרסומת בטלוויזיה: "בוא נשמור על הניקיון", [צריך] להראות. מישוה בן ארבעים מטאטא רחוב ומרים טיטולים שמישהי זרקה מהחלון כי אין לה כוח ללכת לזרוק בזבל, או לראות מישהו שצריך לנקות צואה של כלב שילד בן עשרים הלך עם הכלב שלו ולא ניקה אחריו. אולי זה יחלחל קצת.

כלומר לתחושת בעלי התפקידים אין הסברה בכלי התקשורת בנושא שמירה על הניקיון במרחב הציבורי האורבני.

כדי ליצור פרסום והסברה יעילים יש צורך להשתמש בדרכים מגוונות, כפי שהסבירה מנהלת אגף שפ"ע במועצה אזורית בדרום הארץ, שאף הדגישה כמה חשובה הסברה מתמשכת:

[הסברה] זה כלי טוב. צריך להשתמש במגוון כלים, כי הנושא הוא מורכב והאנשים שעובדים מולם הם שונים. אחד מספיק לו לקרוא פלאייר, השני צריך סרט שימחיש לו, השלישי צריך שיבואו אליו שלוש פעמים בשנה ויראו לו איפה נמצא הפח ולמה צריך

לזרוק את האשפה בתוך הפח. זה תחום שחשובה בו ההתמדה, הגיוון, ההמשכיות. זה ההבדל בין לבנות בניין לבין לתחזק את הבניין, ואנחנו בתחזוקה כל הזמן.

אם כן, הסברה טובה שמטרתה להשפיע על שינוי התנהגות צריכה להביא בחשבון גיוון והתאמה למגוון אנשים לצד עקביות והתמדה לאורך זמן. מנהל של אגף החינוך בעיר בינונית בצפון הארץ הציע כמה הצעות אופרטיביות לגיוון בהסברה: "צריך להיות רצף של תכנון מראש לאורך השנה וצמוד לחגים. לחבר את זה ללוח השנה שמתאים לעיר, אם זה חברה ערבית או מגזר חרדי או כל מקום". דבריו מדגישים שוב את חשיבות ההתמדה לטווח הארוך של אמצעי הסברה ואת חשיבותה של התאמת ההסברה לקהל היעד.

על פי בעלי התפקידים במחקר יש מגוון אמצעים שמשתמשים בהם להסברה: שילוט, מסע הסברה בכלי התקשורת, שימוש במדיות חברתיות ובאתרים ברשת, פעילות קהילתית הסברתית וכן הסברה פנים-אל פנים (פרונטלית). איור 21 מציג את האמצעים לפרסום והסברה על פי מספר הנחשפים לפעולת ההסברה.

איור 21. מגוון אמצעים שונים לפרסום ולהסברה על פי מידת החשיפה אליהם

איור 21 מציג את מגוון הדרכים להסברה בנושא שמירה על הניקיון במרחב הציבורי. מסע הסברה ארצי בכלי התקשורת הוא הדרך לחשוף אנשים רבים בנקודות זמן מסוימת לנושא, לעומת הסברה פנים-אל פנים, שבה נחשפים מעט אנשים בנקודות זמן מסוימת. ההבדל בין השתיים טמון בכך שבהסברה פנים-אל פנים המסביר צריך להעביר את המסר שוב ושוב לכל קבוצה בנפרד באתר.

מסעות הסברה בכלי התקשורת – פעילות הסברה זו פונה לקהל הרחב ביותר, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ: "התקשורת היום: הטלוויזיה, הפייסבוק, הואטסאפ, האינסטגרם, הדור החדש של הטלפונים החכמים, שם זה יתפוס יותר [מהסברה פנים-אל פנים]. עשרה מיליון אזרחים רואים את 'האח הגדול', אז במקום לשים פרסומת של דלתא ששימו פרסומת של ניקיון". לדבריו, כדי להגיע לקהל הרחב ביותר נדרש מסע הסברה תקשורתי ארצי בטלוויזיה בשעות השיא. מסעות הסברה רבים שעוסקים במרחב הציבורי הטבעי כבר נוסו בעבר, כפי שציין אחד ממנהלי אתרי הטבע הבכירים: "היו מיליון קמפיינים של רט"ג ושל המשרד להגנת הסביבה, ואפילו של קק"ל בסגנון 'אל תשאירו

לנו, אל תלכלכו לנו' ו'טיפש מי שמלכלך' היה הרבה". לנוכח התגברות התופעה, כפי שהיא תוארה בתחילת דוח זה, כנראה נחלו מסעות הסברה אלו הצלחה ארוכת טווח. ייתכן שהסיבה לכך טמונה בפרק הזמן הקצר של מסעות ההסברה, כפי שהוזכר בתחילת הפרק.

רשתות חברתיות – הארגונים והרשויות משתמשים, לרוב דרך הדוברות, באתרי אינטרנט ובכמה רשתות חברתיות. דרכם הם מעבירים מסרים, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ: "[המסר] עובר דרך הדוברות, בשיחות טלפון, ברשתות החברתיות שאנחנו פעילים בהן, מדי פעם עושים מבצעים של מנהל מחלקה זמין ועונה על שאלות אונליין. כולם מגיבים בפייסבוק ונותנים תשובות". כלומר, הרשתות החברתיות הן כלי חשוב בהסברה בעיקר ברשויות המוניציפליות, אך גם בקק"ל וברט"ג. בחלק מהרשויות זהו תפקידם של רכזי אזור או של נותני שירות לתושב העובדים ברשות, שמטרתם לשמור על קשר שוטף דרך קבוצות ואטסאפ, אינסטגרם ופייסבוק. דרך נוספת להעברת מסרים היא תקשורת עם מובילי דעה, ועל כך נפרט בהמשך הפרק.

שילוט – לתפיסתם של בעלי תפקידים רבים השילוט אינו יעיל ואף יוצר תופעה של "זיהום שילוט" (לכלוך שנוצר בעקבות שימוש בשלטים) או בעיה של תחזוקת שלטים, כפי שציין מנהל של מספר אתרי טבע באזור המרכז: "זה לא חוכמה לתלות שלט, צריך לראות אם הוא שורד. שלטים מעץ שורפים, שלטים מברזל מעקמים. זה לא יעזור. בן אדם לא רואה את השלט כשהוא נכנס לפארק, עגלת האשפה יותר בולטת מהשלט. השלט לא בולט בכלל, לא רואים אותו". כלומר, מניסיונם של בעלי התפקידים השילוט אינו יעיל, אין בו צורך והוא אף מזמן ונדליזם. עם זאת ארגונים ורשויות מקומיות משלטים את המרחב הציבורי בשלטי הכוונה והסברה על ניקיון.

פעילות חווייתית עם תושבים או מבקרים – הרשויות והארגונים מארגנים אירועים לתושבים ולקהל המבקרים במטרה לקדם את החיבור למרחב הציבורי ולמען שמירה על הניקיון. מנהלת של אחד האתרים בצפון הארץ שיתפה באירוע שהם קידמו במטרה להפחית את השימוש במוצרים חד-פעמיים, אך הדגישה את הלקח שלמדה מהאירוע – יש להתאימו לקהל היעד:

קיימנו אירוע למשפחות וחילקנו תיק של כלים רב-פעמיים, הצבנו שתי ברזיות מים בשני חניונים מרכזיים כדי שאנשים ישתמשו לרחיצת הכלים. עשינו פעילות מדהימה עם משחקים, תחנות הפעלה והסברה כדי שאנשים יבינו כמה נזק הפלסטיק גורם. לא נראה לי שמי שבא לפעילות כזאת זה האנשים שזורקים את הזבל, אלא אנשים דווקא שרואים את החשיבות של הנושא ואני רוצה להגיע לזה שבאמת זורק את האשפה.

אם כן, הרשויות והארגונים משקיעים באירועים שמטרתם לקדם את השמירה על המרחב הציבורי. עם זאת, בדרך כלל המשתתפים באירועים מסוג זה הם אנשים שהנושא כבר בליבם, ולכן האירועים הם מעין התפרצות לדלת פתוחה. לדבריהם יש לכוון אירועים חווייתיים כאלה לקהל שיכול לרכוש הרגלים חדשים. עם זאת לאירועים כאלה במרחב האורבני יש ערך מוסף של גיבוש קהילתי.

הסברה פנים-אל פנים – סוג זה של הסברה הוזכר בעיקר על ידי בעלי תפקידים שעובדים במרחב הציבורי הטבעי. מנהל של אחד האתרים בדרום הארץ תיאר את המעבר להסברה פנים-אל פנים שבמסגרתה עובד הרשות (או האתר) מחלק לאנשים שקיות זבל ומסביר לכל משפחה כיצד לפעול:

בעבר [עובדים] עברו פח-פח, שולחן-שולחן, רק אספו זבל. היום העובד מסתובב עם גליל של שקיות ועובר שולחן-שולחן, לא אוסף זבל, רק מדבר עם אנשים, נותן להם שקית, אומר להם: "שלום, בתיאבון, קחו שקית בבקשה, בסיום תזרקו את הזבל לפח ואת הגחלים של המנגל תשימו ליד במתקן לאיסוף גחלים כדי שלא יישרף לנו הפח, שלא יישרף לנו היער, חג שמח/ יומולדת שמח" או מה שזה לא יהיה האירוע.

הסברה פנים-אל פנים מחליפה אפוא את המסר "יש מי שינקה אחריו". עובד הרשות מבקש אישית מהמבקרים לקבל אחריות ולהשאיר את המקום נקי. הוא פונה לכל קבוצה או משפחה בפנייה אישית ומכבדת המתייחסת לסיטואציה שבה נמצאים המבקרים. סוג הסברה זה כבר נוסה לפני שנים רבות ונחל הצלחה מפתיעה, כפי שסיפר אחד ממנהלי אתרי הוותיקים במרכז הארץ:

אנחנו לא יכולים לתת דוחות, אז ניסינו שאנשים ידברו עם אנשים. קראנו להם בשם נוראי: "דיילים", אנשים שלנו: שכירים, פרילנסרים, עובדים שמסתובבים בחניונים בעיקר בחגים העמוסים ומדברים עם אנשים ומסבירים להם, מחלקים שקיות בכל החניונים שהצבנו אנשים כאלה, זה לא קרה מספיק ולא קרה הרבה. [ובכל זאת] ראינו שיפור אדיר במצב הניקיון בחניון.

מדבריו עולה שהסברה פנים-אל פנים באתרים של אנשים שפונים אישית למבקרים, מסבירים בנועם ומבקשים שיקפידו על הניקיון, אף שאין להם סמכות אכיפה, מצליחה להשפיע ולהפחית את השלכת הפסולת בטבע. מנהל אתר טבע במרכז הארץ סיפר על התנסותו שבה גילה את עם יעילותה של הסברה פנים-אל פנים: "בעבר היינו שמים דוכן בכניסה מתוך מחשבה שכל מי שנכנס עובר דרכו. אבל אנשים היו לחוצים להגיע לים, ומצאנו שזה הרבה יותר אפקטיבי שבן אדם מסתובב ביניהם. הוא עובר, הם כבר טבלו במים, הם יותר רגועים והם מסוגלים להקשיב". ניכר שהסברה פנים-אל פנים, שבה המסביר ניגש אל המבקרים אישית לאחר שכבר מצאו מקום מתאים באתר, עדיפה מדוכן הסברה בכניסה לאתר. בעלי התפקידים רואים את ההסברה כחיונית לשיפור חוויית הביקור באתר. מנהל של כמה אתרי טבע במרכז הארץ הסביר את הצורך להסביר למבקרים כיצד נכון לנהוג: "אלה שחושבים שלאסוף את האשפה ולתלות על השיח [זה בסדר] זקוקים שיהיה שם מישהו ויגיד להם: 'אל תעשה ככה, תעשה ככה' בזמן שזה קורה. קשה מאוד להפוך את זה להתנהלות קבועה ועתידית". כלומר, אנשים רבים אינם רוצים להשליך פסולת, הם רוצים להיות "בסדר" ורק זקוקים להכוונה כיצד עליהם לנהוג. מסבירנים בשטח יכולים למלא צורך זה בהצלחה.

פעילות ההסברה נתפסת לעיתים כעבודה מקצועית הדורשת הכשרה, כפי שציין מנהל אגף תברואה במועצה אזורית בצפון הארץ: "הם חברה צעירים שבאו מרשות ניקוז, זה לא סתם אנשים, הם עברו הכשרה איך לדבר עם אנשים, איך לפנות, אינטראקציה, תודעת שירות". כדי להצליח בהסברה פנים-אל פנים יש לדעת כיצד לגשת ולדבר עם המבקרים. למרות התפיסה שסוג זה של הסברה יעיל, בפועל הוא מתרחש בעיקר בחגים, באתרים מסוימים, ולעיתים קרובות עוסקים בו מתנדבים ולא עובדים שהוכשרו לכך.

בעלי התפקידים במרחב הציבורי העירוני ספקנים יותר לגבי ההסברה פנים-אל פנים. אחת ממנהלות אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ ציינה: "זה [הסברה פנים-אל פנים] חמוד, לא מזיק, יכול רק להועיל. צריך להיות מאוד מכוונים, עם מי מדברים ועל מה, כי הרבה פעמים זה לא פוגש אותך באמת". בדבריה עולה נימה ספקנית בנוגע ליעילות ההסברה. בהמשך השיחה, כשנשאלה על כוונתה לתקצב את צוותי הסברה, ענתה שתעדיף להשקיע את התקציב בדברים אחרים. מנהלת חינוך סביבתי באחת העיריות הגדולות במרכז הארץ הוסיפה:

[אני] לא אוהבת את הרעיון הזה [הסברה פנים-אל פנים]. אם כבר צוותי הסברה, אז מתוך הקהילה הקיימת, הנוער של אותם משפחות, שהם יהיו בעצמם השגרירים של השכונה שלהם. שההסברה [תיעשה] לא על ידי 'חוצנים' שירביצו תורה שנראית מרוחקת מהמקום, ואני לא יודעת איך זה יתקבל.

דבריה משקפים את התפיסה שלצורך הסברה במרחב האורבני רצוי להכשיר כעובדים את תושבי המקום שמכירים את השכונה ומאפייניה. למרות זאת, לדעתה הכלי של הסברה פנים-אל פנים נתפס כפחות יעיל ומקובל.

סוגיה נוספת שעלתה היא יעילותה של הסברה פנים-אל פנים לעומת חינוך ארוך טווח, כפי שציינה מנהלת החינוך במועצה אזורית בצפון הארץ: "הסברה נקודתית, מה שעמותת 'נקי' לרוב עושים, זה טוב וחשוב, אבל הייתי מכוונת לתהליך יותר עמוק, כי [הסברה פרונטלית] זה נגיעה וסיימנו. וזה מה שמזמן השטח, אבל הדרך היותר נכונה היא תהליך עומק מתמשך ולהתחיל בקהלים הכי קשים". כלומר, לתפיסתה לשם יצירת שינוי מהותי בהתנהגות השלכת הפסולת, שהוא תהליך מורכב וארוך טווח, אי אפשר להסתפק בהסברה ונדרש תהליך חינוכי עמוק ומתמשך.

המסרים שמועברים בהסברה

נושא נוסף וחשוב שעלה בנוגע להסברה הוא המסר או המידע שאותו בוחרים להעביר. ברשויות המוניציפליות ההסברה עוסקת לעיתים קרובות בהעברת מידע כמו ימי פינוי פסולת, תחנות מחזור ופנייה למוקד. בעלי התפקידים ציינו מסרים כלליים נוספים שלדעתם חשוב להדגיש דרך הסברה ופרסום. אחד הוא **תועלת אישית**, כפי שהסביר מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ: "ההתעוררות של אנשים תקרה כאשר נתנו להם הרגשה או שהם הפנימו שזה אינטרס שלהם לשמור על הניקיון. לא אינטרס ציבורי, אני רוצה שמול הבית שלי יהיה נקי". כלומר, אפשר להניע אנשים לשמור על הניקיון מתוך דאגה לתועלתם שלהם ולא לתועלת הציבור או הסביבה. המסר השני הוא **אחריות אישית**, כפי שתיאר מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ את מה שקורה ביישוב שלו: "מסר שראש העיר מעבירה וגם מאמינה בזה, נקרא חינוך לאחריות למרחב הציבורי". כלומר, מסר כללי לגבי המרחב הציבורי שאינו מתמקד רק בניקיון, אלא משקף הסתכלות רחבה יותר של קבלת אחריות על המרחב.

סוג אחר של מסרים עוסק **בידע הקשור להבנת הנזק שנגרם לטבע** בעקבות הלכלוך, כפי שציין מנהל של אתר טבע במרכז הארץ: "צריך להראות לאנשים את הרע שבסיפור הזה, את הבאסה, לראות איפה הזבל שלך מסיים ואז לא תרצה להביא איתך זבל עודף, ואולי גם אנשים יירגעו עם תרבות השפע ולהגיע עם ערמות של אוכל, חטיפים ודברים דומים לכל פיסת טבע". כלומר חשוב שאנשים יבינו את ההשפעות ארוכות הטווח של מעשיהם.

מסר נוסף בהסברה הוא **חיבור אנושי** ולא סביבתי, כפי שסיפרה מנהלת אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ: "אנחנו מעלים הרבה פוסטים שקשורים לנעשה על ידי אגף שפ"ע במרחב. לא על ידי 'תראו איזה נקי, תשמרו נקי', אלא 'הכר את העובד'. מי העובדים האלה שמנקים, למה הם מנקים, למה יש אשפה, מי המשליך של האשפה". כלומר הדגש כאן הוא איך המעשים של הפרט משפיעים על אנשים אחרים כמו עובדי הניקיון, ולא דווקא על הסביבה או על הטבע.

אחת הסוגיות שמעלים כמה מבעלי התפקידים, בעיקר אלו שקשורים למרחב הציבורי הטבעי או לארגונים אזרחיים, הוא הפער בתפיסות התרבותיות בין המובילים והפועלים למען הניקיון לבין המלכלכים ומשליכים פסולת במרחב. פער תפיסות זה מעמיד אתגר בפני השאלה כיצד לנסח את ההסברה והפרסום בדרך שידברו אל ליבם של אנשים שתפיסותיהם התרבותיות אחרות. מנהל של אחד הארגונים שעוסקים בניקיון הסביר את חשיבותה של השפה שבה פונים אל האנשים שנתפסים כ'אחר':

אנחנו שנים יושבים בתוך הארגונים שמנסים לשנות את העולם, אותם אנשים, פחות או יותר עם אותו צבע עור, אותה השכלה, אותה תפיסת עולם. אנחנו רוצים לעבוד עם אחרים והם לא מגיעים. עד שאנחנו לא נעשה איזשהו תמהיל בין אלה לאלה, נעשה איזשהו פעפוע שאלה ייכנסו לאלה, זה לא יצלח. אם בצוות שלנו לא יהיה נציג של זה

ונציג של זה לא נצליח להתגבר, כי אנחנו לא מייצגים את הציבור שיש לו דפוסי חשיבה ותפיסת עולם אחרת.

מדבריו עולה ההבנה שחשוב לשלב בארגונים הפועלים למען הניקיון פעילים המייצגים את הציבור כולו, כולל אנשים שתפיסותיהם בנוגע למרחב הציבורי שונות. חשוב להתאים את ההסברה והפרסום למאפיינים תרבותיים ולתפיסות של כל הקבוצות והמגזרים המרכיבים את הציבור בישראל. זהו תנאי הכרחי להצלחה בהסברה ובפרסום. בתת-הפרק הבא נרחיב את הדיון בהתאמת ההסברה לתפיסות ולמאפיינים התרבותיים.

התאמת הסברה לתפיסות ולמאפיינים תרבותיים

חשיבותה של התאמת ההסברה והפרסום לכל הקבוצות והמגזרים עלתה אצל כל בעלי התפקידים, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית מעורבת במרכז הארץ: "דתיים, חילונים, ערבים, נוצרים, ילדים, תינוקות ומבוגרים – לכל מגזר צריך לעשות הסברה וסרטונים ודוגמאות. אני מאמין שזה יעזור". בפרקים הקודמים כבר ציינו שיש הבדלים במאפייני השלכת הפסולת על פי גיל, השכלה, מצב סוציו-אקונומי ומגזר. קשה ליצור הסברה אחידה שפונה לכל הציבור בישראל, ולכן חשוב להתאים את ההסברה למאפיינים של כל קבוצה. לדוגמה, פנייה לצעירים כדאי שתיעשה דרך מדיה שנפוצה בשימוש אצלם, כפי שציין מנהל של אחד הארגונים האזרחיים העוסקים בניקיון: "הקמנו צוות מדיה בנישה של צעירים, באמצעות טיקטוק ואינסטגרם ופייסבוק. הגענו בטיקטוק ל-300 אלף איש, כולם מתחת לגיל 27, שראו סרטונים שקשורים לזריקת סיגריה בחוף הים". כלומר הצלחה בהסברה לצעירים תלויה בשימוש במדיה רלוונטית כמו טיקטוק ובהתאמת השפה והמסרים לעגה המקובלת.

גם למגזר החרדי חשוב לפנות בהסברה מתאימה. מנהל אגף חינוך בעיר חרדית נתן לכך הסבר ודוגמה: "פרקטיקה והסברה נכונה, צריך לדייק את המסרים. [לדוגמה] המדרשים או ההלכות מדבר[ים] לכל בן תורה. אדם שגדל בסביבה תורנית מתחבר וזה נשמע לו חלק אינטגרלי מן הדי-אן-איי שהוא הונח ומנחיל לילדיו". לפי המלצתו, בהסברה למגזר החרדי בנושא חשיבות השמירה על ניקיון המרחב יש להשתמש בשפה ובסגנון מקובלים, למשל להשתמש בסמכות הלכתית כדי להסביר את הנושא. דרכים נוספות להסברה במגזר החרדי הציג מנהל של ארגון אזרחי אשר שיתף בניסיון שלו להנגיש הסברה ספציפית למגזר החרדי:

התראינו בכלי תקשורת שמאפיינים את החרדים, כמו "קווי נייעס", שזה "קווי לילה" לתלמידי ישיבות. הרעיון היה להתאים להם את המוצר שהם צורכים כי הם לא נמצאים בפייסבוק והם לא יראו סרטונים שצילמנו בלב תל אביב. הם צורכים מוצר מאוד מסוים שאנשים שלהם מייצרים אותו. אז הגענו לאנשים המשפיעים ברחוב החרדי, ובאמצעותם הפצנו את המסר.

כלומר כדי להגיע לציבור החרדי ולהשפיע עליו יש ליצור תהליך ומסע הסברה מותאמים למגזר זה, ואף להעסיק לשם כך פרסומאים מהמגזר. כמה מבעלי התפקידים ציינו שלעיתים קל יותר לבצע הסברה במגזר זה אם מסתמכים על סמכות של רב, כי אז ההשפעה מיידית. מנהלת החינוך הסביבתי באיגוד ערים הסבירה: "החינוך במגזר החרדי הוא מאוד קל, כי ברגע שיש החלטה של הרב אנשים שמשליכים פסולת לפח הכתום ומערבבים לי שם פסולת והמשאית שלי נפסלת, למחרת [אחרי החלטת הרב] לא ראיתי יותר פסולת מעורבת. במגזר החילוני איזה רב יגיד למי מה לעשות?" אם כן, כשרותמים את הרבנים או את ההלכות, כפי שראינו בדוגמאות למעלה, קל יותר לשנות התנהגות במגזר החרדי. למרות זאת, כמה מהמשתתפים העידו שההצלחות בשינוי התנהגות הן נקודתיות, ואחת הבעיות הקשות היא צריכת

המוצרים החד-פעמיים במגזר החרדי; בעיה נוספת היא ההחמרה בהשלכת הפסולת. ייתכן שהסיבה לכך שהבעיה מתמידה היא היעדר המשכיות והתמקדות בפעולות שהשפעתן מקומית ולא לאומית.

ציבור נוסף שיש להתאים את ההסברה אליו הוא המגזר הערבי. אחת מהחוקרות בתחום החינוך הסביבתי ציינה זאת במפורש: "אם את מביאה אנשים שיסבירו ביער, אז תביאי גם אנשים ערבים, אנשים דוברי ערבית. כשמגייסים קבוצה של פעילים צריכים שיהיה דיבור ישיר של כל קבוצה עם הנציגים שלה, עם האנשים שמדברים אליה". כלומר ההתאמה התרבותית כוללת גם את השפה.

לסיכום, כדי להצליח בהסברה יש להתאימה למגוון המאפיין את החברה בישראל, ויש להביא בחשבון את המנהגים, האמונות, החגים האופייניים לכל קבוצה, את מובילי הדעה המקובלים בכל קבוצה, את השפה ואת סוג המדיה שדרכה מעבירים את המסרים.

4.4.4.3 מנהיגות ומטרות מוצהרות של בעלי התפקידים

המנהיגות והדוגמה האישית הכרחיות ליצירת שינוי בהתנהגות, במיוחד בתופעה מורכבת כמו השלכת הפסולת ושמירה על המרחב הציבורי. מנהלת בתחום החינוך הסביבתי בעיר גדולה באזור המרכז הסבירה: "דוגמה אישית היא מאוד חזקה. צריך לרתום את המנהיגים או את האנשים החזקים שיהוו דוגמה אישית, זה מאוד משמעותי". מדבריה עולה החשיבות של גיוס משפיענים. מנהיגים כמו ראשי עיריות, פוליטיקאים, מנהיגות מקומית, אנשי תקשורת, שחקנים וזמרים. במרחב הציבורי האורבני רתימת ראשי הרשויות לנושא הכרחית כדי ליצור שינוי, כפי שציין מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ: "מה שראש הרשות מחליט יש לו כוח יותר מלחבר כנסת, יותר משר". מנהל אגף חינוך בעיר בינונית בצפון הארץ השלים את דבריו: "ברשות המקומית הכתובת המרכזית היא ראש העיר. רוח המפקד, הוא מפעיל את מערכת השיקולים שלו בראייה הציבורית. כנבחר ציבור ברגע שראש העיר נרתם זה משהו שאתה יכול להרים אותו". כלומר כדי להצליח לשנות את מצב הניקיון במרחב הציבורי ביישוב, ראש העירייה או המועצה צריך להירתם לנושא, ולא רק בהקצאת משאבים, אלא גם לשמש דוגמה אישית לעובדי הרשות והתושבים. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית אחרת בצפון הארץ תיאר מקרה מוצלח ביישוב שלו:

שבוע אחרי שהוא [ראש העירייה] נכנס לתפקיד הוא אומר: "אני מגייס מתנדבים". הוא היה הראשון מבין המתנדבים שלקח, שם את האפוד על עצמו, ואנחנו [מנהלי האגפים] היינו יחד איתו והובלנו כל שבוע, מוצ"ש, משהו כמו 70-80 איש הסתובבו ביישוב בכל מיני מקומות, ועשינו טאטוא לרחובות, ניקינו את הרחובות. וכל אחד שעבר לידינו הביא לנו קפה, מים, הצטרף אלינו. ולאט הגדלנו את המעגל. והיום [העיר] יותר נקייה.

דוגמה זו משקפת את החשיבות הגדולה של ראש העירייה ואת יכולתו להוביל מהלכים לא רק מתוקף התפקיד, אלא מתוך אני מאמין ודוגמה אישית. בעלי התפקידים תופסים את עצמם כמנהיגים בתחום הניקיון ומשתדלים לקדם את הנושא הזה מתוך הירתמות ודוגמה אישית. מנהל של אגף שפ"ע בעיר גדולה במרכז הארץ סיפר על ההשפעה החשובה שהייתה להובלה ולדוגמה אישית של מנהל אגף שפ"ע:

השיפור [בניקיון] מאוד מורגש מאז שראש העיר נכנס. הוא לקח את הניקיון בראש מעייניו והבטיח ניקיון בכל העיר. ומה שעוד יותר גרם לשיפור זה שהחליפו מנהל אגף [שפ"ע]. היה מנהל אגף מאוד ותיק, ונכנס מישהו מתוך המערכת שחי את השטח, הזבל, הפועלים והאנשים. חי בתוך העירייה, יודע ומכיר, מודע, מתחשב בהכול והוא עושה פלאים. אני לא יודע אם הוא ישן בלילה. אם אני מקבל 100 שיחות בשעה הוא מקבל 400 שיחות בשעה. מנהל אגף שהוא אשכרה הולך ומרים זבל בידים ברחובות.

מנהל האגף מתנהל על פי מושג מספר שופטים: 'ממני תראו וכן תעשו' ומוכיח שבנוסף לדוגמה האישית, גם לנחישות בביצוע התפקיד יש השפעה מהותית. מנהל לא בא רק לעבוד, אלא להוביל שינוי. הרתימה של מנהלי אגפי חינוך, מנהלי בתי ספר ומפקחים גם היא חשובה ומשפיעה, כפי שציין אחד מראשי מנהל חינוך בעיר בינונית במרכז הארץ:

מנהל מחלקת חינוך מדבר הרבה עם מנהלים [של בתי ספר] שבסופו של דבר משפיעים על אלף תלמידים, או שש מאות תלמידים, תלוי בגודל בית הספר. כשהנושא הזה עולה בפורומים עם מנהלים, ואתה נותן לו מקום, משהו בשיח הזה בסופו של דבר מחלחל עד אחרון התלמידים. יש מקום דווקא למנהיגי חינוך, למנהלים, למנהלי מחלקות חינוך, למפקחים. כאשר אני רואה מפקח או מנהל בית ספר מתלווה אליי לסיום, והדבר הראשון שהוא עושה זה מתכופף להרים איזה בקבוק שנפל או ממחטה, והמעשה הזה הוא טבעי, אתה מבין שבעצם הילדים חיים בתוך אקלים שיש משמעות לנושא של איכות סביבה. וזה משהו שנצרב בהם ומחלחל להווה ולעתיד.

אם כן, מוטת ההשפעה של מנהלי אגפי חינוך רחבה, ויכולתם להשפיע ולגרום לנושא לחלחל לכל בתי הספר ולתלמידים וליצור שינוי היא רבה. עם זאת חשוב לציין שמרבית מנהלי אגפי החינוך לא ציינו שהם מצליחים להתנהל על פי הדפוס המתואר כאן ולא ציינו שהם הובילו תהליך כזה ברשות שהם עובדים בה.

מנהלי אגפי החינוך הדגישו גם את ההשפעה של דוגמה אישית שלילית. כפי שהוצג בפרק 4.2.1 שעסק בסדר העדיפויות ברשות, שם נתנו דוגמאות לעובדים בכירים ברשות ובממשלה שמתנהגים בזלזול כלפי המרחב הציבורי ומלכלכים.

4.4.4.4 חינוך ארוך טווח

כל בעלי התפקידים: אנשי התפעול, אנשי האקדמיה ואנשי החינוך שרואיינו הסכימו שכדי לשנות את התנהגות הציבור ולמנוע השלכת פסולת במרחב הציבורי חשוב לעסוק בחינוך. מנהל אתר טבע באזור המרכז ברט"ג הסביר: "חינוך זה הבסיס, תשקיע בחינוך אתה תקצור פירות, ייקח זמן אבל תקצור. תשקיע בזה כמה שיותר. אנחנו כרשות נמצאים מאוד חזק בתחום החינוכי. גם היישובים צריכים לשים על זה דגש באופן עצמאי". מדבריו ניכר שכדי שחינוך ישפיע נדרשת התמדה לאורך זמן, כדברי ר' עקיבא: "אבנים שחקו מים", זהו תהליך ארוך ומתמשך ששכרו בציוד. לתפיסתו, רט"ג עוסקת רבות בחינוך לניקיון, בניגוד לרשויות ביישובים שלדעתו אינן משקיעות בתחום. לתפיסתם של בעלי התפקידים שעוסקים בחינוך, העיסוק בנושא מאוד מצומצם, ומתמקד בעיקר בפעילות סביב יום הניקיון.

חינוך לניקיון המרחב מוזכר כאחד המרכיבים בתוכניות חינוך סביבתי רחבות ומקיפות; אלו תוכניות של חינוך מבוסס מקום שמקדמות תחושת שייכות ליישוב ולטבע ופועלות בשיטה של אימוץ אתר. מנהלת חינוך סביבתי במועצה אזורית בצפון הארץ, שבה יש תוכניות מתמשכות לחינוך סביבתי עבור בתי הספר, תיארה את המקום המוקצה לחינוך לניקיון המרחב הציבורי, לא כנושא בפני עצמו אלא כחלק מתוכנית מקיפה של שמירה על הטבע:

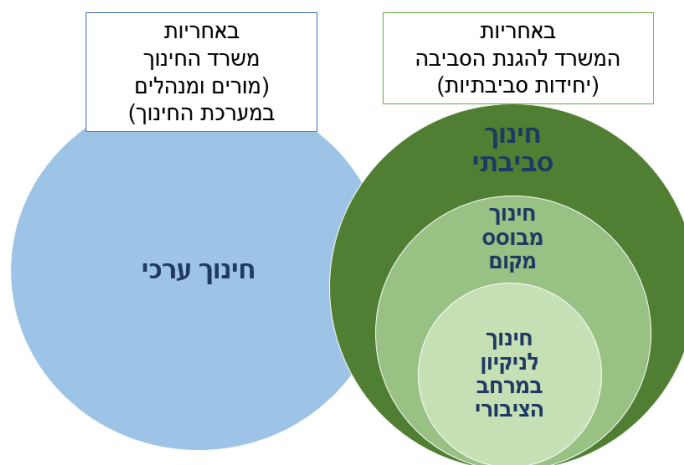
לא מתעסקים באופן מיוחד עם השלכת פסולת בציבור, ממש לא! אין תוכנית כמו תוכנית למניעת שתיית אלכוהול. מניחים אולי שהחינוך, בטח בגיל הרך, מתנהל עם קודים מסוימים. שיהיה מונגש, הכוונה שיהיו פחים, שקיות, מישהו אחראי. יש את תוכנית "שומרי הנחל", היא תוכנית שמיועדת [ליצור שייכות לטבע], אבל אני לא רואה אותה כמטרה של [אי-] השלכת פסולת בציבור. יכול להיות שזו אחת המטרות שלה, אבל באופן כללי, שמירה על החיים איפה שאנחנו נמצאים, שילד בתוכנית "שומרי הסביבה" מאמץ

עם הכיתה שלו נקודה בנחל, כשהוא מגיע הוא רואה אם יש לכלוך אז הוא יכול להרים אותו, אבל הוא גם ינטר את המים וגם יעשה שם ספסל לטובת הציבור והוא גם ילמד על הנחלים. זה מאוד רחב, וכפועל יוצא הוא גם ישמור עליו נקי. גם בתי הספר פה, בעיקר היסודיים, מאוד חשוב להם העניין.

מדברים אלו עולה שהחינוך לניקיון אינו עומד בפני עצמו, אלא הוא מרכיב אחד מיני רבים בתוכניות של חינוך מבוסס מקום המעודדות יצירת תחושת שייכות לטבע ולמקום המגורים. תוכניות אלו נתפסות כחלק מחינוך סביבתי.

איור 22 ממחיש את תפיסתם של בעלי התפקידים בנוגע לחינוך לניקיון ולשמירה על המרחב הציבורי. במרבית הראיונות עם ראשי מנהל חינוך ברשויות, כשעלה נושא המחקר "השלכת פסולת במרחב הציבורי", הם ביקשו לצרף את רכזי החינוך של היחידה הסביבתית באזור כמובילי התחום.

איור 22. תפיסות בנוגע למקומו של החינוך לניקיון במרחב הציבורי כחלק מהחינוך הסביבתי

איור 22 משקף את תפיסת בעלי התפקידים של חינוך לניקיון במרחב הציבורי מוקצב חלק קטן מאוד מחינוך מבוסס מקום שהוא חלק מהחינוך הסביבתי. כמו כן, החינוך לניקיון נתפס כנושא שנמצא באחריות המשרד להגנת הסביבה והיחידות הסביבתיות, ולא כנושא שנמצא באחריות משרד החינוך. המצב הרצוי, לתפיסת בעלי התפקידים, הוא לשלב את החינוך לניקיון במרחב הציבורי כחלק מהחינוך הערכי הקיים בכל מוסדות החינוך. ייתכן שזו אחת הסיבות לכך שבפועל, אף שכולם מבינים את חשיבותו של חינוך לניקיון במרחב הציבורי, אין כמעט חינוך בתחום. בתי ספר רבים אינם עוסקים בחינוך סביבתי כלל, וגם בחינוך הסביבתי ישנם נושאים רבים אחרים. דבריו של מנהל אגף שפ"ע של עיר בינונית במרכז הארץ משקפים זאת:

מערכת החינוך כשלה ולא הסבירה לאנשים למה חשוב לשמור על הניקיון במרחב הציבורי. יש לנו יחידה לאיכות סביבה, היא מתעסקת בזה ובתכנים הלימודיים מעט מדי ולא בכמות הנדרשת. בכלל, החינוך הסביבתי במדינת ישראל הוא לוקה בחסר. הכי קל ללכת למקום הדמוגרפי, להגיד הבן אדם לא קיבל חינוך. אין בן אדם שאי אפשר לחנך אותו, שיוצרים לו את הערך למה שהוא עושה.

מדברים אלו עולה שלתחושת בעלי התפקידים, בעיקר אלו החיצוניים למערכת החינוך, כגון מנהלי אגפי שפ"ע ומנהלי אתרי טבע, מערכת החינוך לא הצליחה למלא את תפקידה. עם זאת, בעלי התפקידים המגיעים מתחום החינוך מרגישים שהחינוך לניקיון במרחב הציבורי אינו באחריותם, כפי שציינה מנהלת של אחד מאגפי החינוך במועצה אזורית בצפון הארץ: "צריך להשקיע בחינוך במחלקה כמו מחלקה לקיימות

כי [אגף] החינוך לבד לא יכול לעשות את זה, יש לו הרבה דברים אחרים לקדם, אבל ביחד עם מחלקה שמתמחה בזה זה שיתוף פעולה מדהים". כלומר, לתחושתם של מנהלי אגפי החינוך ברשות אינם יכולים להתמודד לבד עם הנושא. החינוך לניקיון הסביבה צריך להיעשות בשיתוף פעולה עם היחידה לקיימות או לחינוך סביבתי. בפרק הבא ננסה להבין מהם הקשיים שיוצרים תחושה זו.

קשיים וחסמים בחינוך לניקיון במרחב הציבורי

בעלי התפקידים מתחום החינוך ברשויות המוניציפליות העלו קשיים רבים לקיים חינוך לניקיון המרחב הציבורי. אחד הקשיים קשור לתפיסה שחינוך לבדו אינו יכול לגרום לשינוי התנהגות. כפי שהסבירה מנהלת של אחד מאגפי החינוך בעיר בינונית במרכז הארץ: "כשמחנכים ילדים להתנהגות בריזית, ילדים קטנים שמלכלכים ומזלזלים צומחים לאנשים גדולים שככה חיים. החינוך מתחיל בגיל מאוד צעיר, מהבית. בתי הספר יכולים לחנך אבל זה לא מספיק, צריך לחנך את ההורים באמצעות הסברה במדיה ואכיפה". מדברים אלו שוב עולה שוב התפיסה בנוגע לחשיבות ההרגלים שאדם רוכש בילדותו, מדמויות החיקוי שלו המשפיעות על התנהגות השלכת הפסולת במרחב הציבורי. ולכן אי אפשר להטיל את תפקיד הנחלת השינוי רק על בתי הספר ומערכת החינוך.

כאשר בכל זאת רוצים ליישם תוכניות חינוך עולה קושי נוסף, **ריבוי נושאים שבהם נאלצת לטפל מערכת החינוך**, ונוסף עליהם הלחץ הקיים במערכת לקידום הישגים פדגוגיים, לתחרותיות בין מוסדות, שמוסיפים עוד עומס רב על כתפי המורים ומנהלי בתי הספר. מנהלת באגף החינוך במועצה אזורית בצפון הארץ הסבירה את תפיסתה שהחינוך לניקיון סביבתי צריך להיות משולב בכל תחומי הלימוד:

במערכת החינוך קשה למצוא את הפניות לעסוק בנושאים שקשורים בחינוך סביבתי כי הם עסוקים בלימודים, בבגרויות, בדברים הרגילים וזה קושי אמיתי. השאיפה שלי זה שבמשרד החינוך לא יהיה שעה בשבוע של חינוך סביבתי, אלא שכל החינוך הוא גם חינוך סביבתי, ולא תהיה את ההפרדה הזאת. ובתי הספר יעסקו בזה בלי שנצטרך להילחם על זה כי חינוך לתחום הזה זה חינוך כולל. זאת אומרת החינוך כולו לסביבה ולעצמי ולאנשים צריך להיות רציני יותר כדי שלא יזרקו זבל.

מדבריה עולה שעל בתי הספר מוטל עומס רב להישגים לימודיים. **בתי הספר נמדדים במבחנים כדוגמת מבחני מיצ"ב ובגרויות ולא נמדדים על פי חינוך ערכי**. לתפיסתה, האידיאל הוא שהחינוך לשמירה על המרחב הציבורי לא צריך לעמוד כנושא בפני עצמו אלא כחלק מחינוך ערכי כולל בכל בתי הספר. מנהלת אגף חינוך בעיר בינונית במרכז הארץ מתארת כיצד לדעתה ניתן להתגבר על הקושי:

הקושי העיקרי זה כשיש לחץ של קידום הישגים עקביות והתמדה, זה מאוד חשוב כדי להטמיע תהליכים שהכול יופנם. ברמה היום-יומית לא תמיד הכול מוטמע, וצריך להיות משוגע לדבר. אם אתה רוצה לקדם דברים, אתה אפילו צריך להיות אובססיבי בעניין. זו מילה קשה, אבל, אם אתה לא על זה, אז מרוב עומס ולחץ ותוכניות רבות, לפעמים סדרי עדיפויות משתנים.

כדי לקדם תחום כמו שמירה על הניקיון במרחב הציבורי צריך להיות משוגע לדבר ולהיות מוכן להשקיע ללא ליאות. למערכת החינוך **אין תוכנית מובנית או סטנדרטים בנושא, והעיסוק בנושא הניקיון תלוי ברצונם הפרטי של המורים והמנהלים**. גם מדבריה עולה חשיבותה של ההתמדה לאורך זמן כדי שסטנדרטים יחלחלו ויוטמעו ויצרו שינוי. בסופו של דבר התוצאה היא שבתי הספר אינם יודעים כיצד להתמודד עם השלכת הפסולת במרחב הציבורי ואין להם כלים להנחיל חינוך לשמירה על הניקיון.

מנהל בארגון אזרחי שעובד עם בתי הספר תיאר את הבעיה באומרו שהטיפול בכלל הוא נקודתי ולא חינוכי מעמיק: "מעבירים את זה לאחריותו של אב הבית. דבר דומה קורה גם ברשויות, כשיש לכלוך שולחים את עובדי הניקיון, לא מנסים לפתור את הבעיה הזאת בתהליכים חינוכיים". קושי נוסף שעולה בדבריו הוא שצוותי ההוראה לא נדרשים כלל לעסוק בבית הספר בסוגיות של השלכת פסולת בכיתה ובמרחב הבית ספרי. בבתי ספר רבים **הילדים אינם שותפים לניקיון, והטיפול נותר נחלתם של אב הבית ועובדי הניקיון**. במרבית בתי ספר שבהם יש חינוך לניקיון במרחב הציבורי **הפעילות נעשית על ידי גורמים חיצוניים ללא רצף והמשכיות**, כפי שציין מנהל של אגף החינוך בעיר בינונית בצפון הארץ:

חינוך, חינוך, אבל שיהיה יעיל, אפקטיבי. אני רואה תוכניות, עמותות וגופים שבאים לעשות בבית ספר פעילות קצרת טווח בלי רצף, בלי המשכיות, אפילו לחודש, חודשיים, שלוש, שנה, וזה כאילו לא היה. צריך לשלב חינוך, לתקצב חינוך בעדיפות ראשונה, עם רצף והמשכיות. זה לא זבנג וגמרנו. ושאר ההשקעות האחרות יבואו אחרי החינוך. אם תשקיע בגינון ואין חינוך, הלך הכסף, יהיה ונדליזם, יהיה לכלוך. אנחנו אשמים, אנחנו לא באים עם תוכנית סדורה וממושכת. אנחנו באים לתקופה, מעלים פוסט לתקופה.

כלומר אין תוכנית סדורה והמשכית, לא מתבצע תהליך חינוכי, ומי שאמור לקבל אחריות על החינוך בנושא, כמו מנהל החינוך ברשות או מערכת החינוך אינם עושים זאת. מן הדברים עולה **שמי שקיבל עליו אחריות לחנך בבתי הספר לניקיון סביבתי הוא גורם חיצוני למערכת החינוך, היחידות הסביבתיות בחסות המשרד להגנת הסביבה**. אלא שהיחידות הסביבתיות תלויות במקרים רבים בקולות קוראים כדי לתקצב פעילויות אלו, כפי שציינה מנהלת החינוך ביחידה סביבתית במועצה אזורית בצפון הארץ: "עניין התקציבים הוא בעייתי, בתוך הרשות בדרך כלל אין הרבה תקציבים [לחינוך סביבתי], אנחנו פועלים תחת 'קולות קוראים' של המשרד להגנת הסביבה לרוב ומשם בא הכסף". כלומר החינוך הסביבתי אינו מתוקצב על ידי הרשות ותלוי בתקציבים שמקצה המשרד להגנת הסביבה. מדבריה של מנהלת יחידה סביבתית במרכז הארץ עולה שזהו תפקיד צדדי של היחידה: "זה לא עיקר העבודה שלנו כיחידה הסביבתית. אנחנו מתמודדים עם הרבה מאוד דברים אחרים שהם לא דווקא הנושא של הפסולת כל הזמן". כלומר גם התקציבים המעטים המוקצים לחינוך סביבתי מופנים לעיתים קרובות לנושאים אחרים ולא לניקיון במרחב הציבורי. התוצאה של מיעוט העיסוק בחינוך סביבתי ככלל ושמירה על המרחב הציבורי בפרט ניכרת אצל התלמידים. חוקרת בתחום הראתה את חוסר היכולת של התלמידים לעשות את החיבורים בעצמם:

בתי ספר ירוקים, כשאתה בודק אם הילד יודע שיש קשר בין המודל של הטלפון שלו ובין איכות סביבה, רוב הילדים לא מבינים את הקשר הזה. סימן שגם התיווך של החינוך הוא לא שם. אנחנו כל הזמן מדברים על הפתרונות קצה של המחזור ושל השָרָפָה. כמה מדברים איתנו על ההזמנות מאלי אקספרס? על מותגים? כמה פושים יש לנו בטיקטוקים ואינסטגרם, שם ילדות בנות שתים-עשרה שמשווקות מוצרים. איך [החינוך הסביבתי] מול אושיית אינסטגרם שרק אומרת: תקנו, תצרכו, תעשו, תבלו, תיהנו. אם אני צריכה להתעסק עם האשפה שלי אני לא נהנית, זה הורס לי את ההנאה.

כלומר, משום שאין גישה תהליכית וארוכת טווח דרך מערכת החינוך, התלמידים אינם מודעים לצרכנות נבונה או לשמירה על ניקיון המרחב הציבורי ואינם מפיקים תועלת או הנאה מעיסוק בתחום. הם לא חונכו לקשור בין כמות הפסולת והלכלוך לאופי הצריכה שלהם.

לעיתים, מצב זה של אוזלת היד של האמונים על תחום החינוך יוצר היפוך תפקידים בתוך הרשות ומביא אגף שתפקידו תפעולי לעסוק בחינוך, כפי שציינה מנהלת של אגף שפ"ע בעיר גדולה במרכז הארץ: "זה לא בדיוק התפקיד שלי כאגף [שפ"ע ותברואה] לעסוק בחינוך, אבל כנראה שאין ברירה". כלומר

המחסור הניכר בחינוך בתחום יוצר תחושה אצל אנשי התפעול שעליהם לעסוק גם בחינוך כי הוא לא מתקיים מספיק לתפישתם.

יו"ר של אחת הרשויות שהשתתפו במחקר בחרה להוביל מהלך נרחב בחינוך בנושא קבלת אחריות על המרחב הציבורי ושמירה על הניקיון. היא סיפרה כיצד היא מובילה את הנושא ברשות שבראשה היא עומדת, ובכך היא מדגימה כיצד מנהל ששם לו למטרה להוביל את הנושא יכול לפעול:

אני עסוקה בזה, המנהל יודע שהוא צריך להסביר לי מה הוא עושה בבתי הספר; המורים, הם יודעים שבשאיני מגיעה למוסד חינוכי זה הנושא המרכזי שאני מדברת עליו, על זה הם נמדדים. איך נראית הסביבה, איך נראים פחי האשפה באזור, על מה הילדים מדברים. אין [=כל] תוכנית חינוכית של ועד מנהל שהם מציגים לי שהנושא הזה צריך להופיע. זה נמדד לפני ההישגים הלימודיים.

מדברים אלו משתקף ששילוב הנושא בחינוך בבית הספר ומדידת מנהלי בתי הספר והמורים על הישגים בתחום, תוך שילוב נושא הניקיון והטיפול של המרחב הציבורי בשיח באופן תמידי ומתמשך – זו יכולה להיות דרך יעילה לחנך בנושא הסביבתי, ולחינוך הזה יהיו תוצאות. אלא שמהתיאור שלה עולה גם המחויבות העמוקה והבלתי מתפשרת שנדרשת כדי להוביל שינוי כזה. עוד עולה שאחת הדרכים להתמודד עם השלכת הפסולת במרחב הציבורי והצורך בחינוך היא למצוא דרכים מגוונות להנכיח את הנושא בשיח.

חינוך מגיל צעיר

מלבד הצורך בעקביות והתמדה בטווח הארוך, בעלי תפקידים רבים ציינו את חשיבות החינוך כבר מגיל צעיר. מנהל אגף אכיפה במועצה אזורית בצפון הארץ ביסס את תפיסתו זו על דוגמאות שראה בשטח:

הדבר שהכי עוזר זה חינוך. צריך להתחיל ממש מגיל ינקות. כמה חשוב לשמור ולא לזרוק ולמחזר. אם היה לי כסף להשקיע ולפתור את הבעיה הזאת, הייתי תורם את זה למשרד החינוך ומבקש שיהיה פשוט שיעור על זה. ראיתי מספר פעמים שהילדים אומרים להורים: לא, אבא, צריך להרים את זה. לא! צריך לשמור על הניקיון. [כ]שזה בא מלמטה מהילדים זה הדבר הכי משמעותי. רק משם זה ישתנה.

כוחו של החינוך להשפיע ולשנות את ההתנהגות, לתפיסתו ולתפיסת אחרים, הוא הגדול ביותר בגיל הרך. בגיל זה הילדים יכולים להעביר את המסר להורים ולהשפיע עליהם. מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ נתן לדוגמה את הצלחת החינוך בנוגע לחגורת בטיחות:

כמו שברור לבן אדם היום למה כשהוא נכנס לאוטו הוא צריך לחגור חגורה, אני רוצה שיהיה לו ברור למה הוא צריך להשליך את האשפה לתוך הפח. יבוא הילד מבית הספר, שהתחנך במערכת החינוכית ויגיד לו: "אבא, בוא נפסיק", ולילד הוא יקשיב הרבה יותר מאשר יקשיב לרשות. אבל אנחנו רחוקים מזה.

כלומר העברת המסרים מהילדים להורים יכולה להסיר התנגדויות שעולות אל מול הרשות או כלפי גורם מוסדי אחר. למרות שאיפתם של בעלי התפקידים להשקיע בחינוך מגיל צעיר, למעשה המצב כיום הפוך: הילדים מקבלים מהורים מסר שמותר ומקובל להשליך פסולת. מנהל של אחד הארגונים הסביבתיים העוסקים בניקיון תיאר כיצד המסר הזה עובר מהורים לילדים ומה תוצאותיו:

בעשורים האחרונים מחנכים אותנו מגיל צעיר לזרוק לכלוך. ילד בכיתה א' יכול להשאיר את הכיתה שלו מלוכלכת, והוא יבוא למוחרת והכיתה תהיה נקייה. הוא מפנים בגיל צעיר שהוא יכול לזרוק לכלוך. זה חינוך. בבתי הספר, במקום שבו הילד אמור לרכוש את הידע,

הוא מקבל את הידע ההפוך. אומרים לו: "תלכלך, זה בסדר, יש כאן מי שמנקה". אם משרד החינוך זה חשוב לו, הוא קודם כל צריך לתת הנחיה למורים: "אל תלמדו לעולם במקום שלא מכבד אתכם. תתחילו את השיעור עם דקה של סדר וניקיון. אין ניקיון בכיתה? אני לא מלמד". אני נכנס להרבה כיתות, למעלה משישים אחוז מהכיתות מלוכלכות.

למעשה, היעדר העיסוק בנושא והעברת האחריות לניקיון הכיתה מהמורה והתלמידים לאב הבית ולעובדי הניקיון יוצר חינוך הפוך, המרגיל את הילדים שאין זה תפקידם לאסוף פסולת אלא עבודתם של אחרים. הפתרון המוצע כאן הוא שהמורים יקבלו עליהם אחריות למצב ויסרבו ללמד בכיתות מלוכלכות.

לסיכום, מדברי המרואיינים עלתה בבירור חשיבותו של החינוך לניקיון סביבתי כבר בגיל הרך, כן דובר על הצורך לשלב את הנושא בחינוך לערכים ולא רק תחת המטרייה של החינוך הסביבתי; הוצע למדוד הישגים של המורים והמנהלים בתחום וליצור שפה משותפת, וכן ללמד את התלמידים לפעול למען המרחב הציבורי. אחת הדרכים לפתח את הרצון לפעול למען שמירה על המרחב הציבורי היא החיבור האישי למקום.

חשיבות הטבע והחיבור למקום

בסעיף זה נדון ברצון לשמור ולהגן על דבר-מה מתוך תחושה של חיבור ושייכות אליו. כפי שצינו לעיל, היעדר בתחושות אלו גורם לתפיסת המרחב הציבורי כשטח הפקר, לפעול מתוך יחס של חוסר אכפתיות וזלזול במרחב הציבורי הגורמים להשלכת פסולת. בעלי תפקידים רבים מבינים שבעזרת החינוך ניתן לחזק את הקשר של התושבים עם המקום שבו הם גרים ואף לחבר את ציבור המבקרים לטבע. כפי שציין מנהל של אחת היחידות הסביבתיות בדרום הארץ:

המטרה בכל הפעילויות האלו ליצור זיקה בין התושבים לבין המרחב הציבורי, בין התושבים ליישוב, בין התושבים לסביבה; להפוך את המרחב הציבורי הפתוח מסביבנו, בין אם זה שמורת טבע ובין אם זה שצ"פ של הרשות, למקום שהוא בית. וכשאתה מרגיש בבית אתה גם בדרך כלל שומר על הבית.

כלומר, על הפעילויות החינוכיות לשמירה על המרחב הציבורי לעסוק ביצירת הזיקה למרחב זה. נשאלת השאלה כיצד מחזקים את החיבור למקום. מנהל של אתר טבע במרכז הארץ הציע כמה דרכים לעשות זאת, בעיקר עם ילדים:

יש חשיבות מאוד גדולה להוציא אנשים לטבע. קח את הילד עם הכיתה, או עם חבורת החברים, תוציא אותם לטבע. הם יחוו את הטבע, הם יראו שזה דבר אחר. היום כשהילד גדל בעיר, ורוב הילדים בישראל גדלים בעיר, הם לא מבינים מה זה טבע. ויותר גרוע מזה, העיר היא מלוכלכת בהגדרה, גם עיר שמוציאה הרבה מאוד כסף והרבה מאוד משאבים על ניקיון; האספלט הוא מלוכלך, המדרכה מלוכלכת ואנשים גדלים בתוך זה, וכשאתה יוצא החוצה לטבע ואתה אומר, יש פה אווירה אחרת, זה שונה אני רוצה לשמור על זה, זה חשוב לי, אני מבין את הערך של אוויר נקי של צמחייה – זה עושה השפעה חינוכית אדירה על ילדים.

מדבריו עולה שתנאי הכרחי ליצירת חיבור לטבע או למקום הוא לשהות בו ולחוות חוויות, ולכן כדי לחנך את הילדים ולפתח אצלם תחושת שייכות יש לצאת איתם החוצה למרחב הציבורי הטבעי. עוד עולה שיש הבדל גדול בין המרחב הציבורי האורבני לבין המרחב הציבורי הטבעי. לדעתו, קל הרבה יותר ליצור את החיבור

לטבע מאשר לעיר. מנהל אגף חינוך בעיר בינונית במרכז הארץ הסביר כיצד ניתן ליצור את החיבור גם בעיר:

אנחנו מנסים דרך הערוגה בגן הילדים ועוד פארק, פינת חי וחווה סוסים שמוקמת בשולי העיר, להביא טבע ודברים שקרובים לטבע לתוך העיר פנימה. שילדים יוכלו לחוות, להרגיש ולהבין את החשיבות של הדבר. בסופו של דבר זה לא רק לא להשליך אשפה, אלא גם לחבר את הילדים לפרח ולגינה הקטנה. האפקט המשולב של חיבור לאדמה, חיבור לטבע, משלים את התעמולה של להימנע מלהשליך פסולת ברחוב.

לתפיסתו החיבור לטבע ולמקום יכול להיעשות גם ללא יציאה מהעיר. ודרך יצירת תחושת שייכות אפשר להשיג ניקיון במרחב הציבורי.

לסיכום, חינוך היוצר זיקה לטבע ולמרחב הציבורי האורבני ומשלב שהייה חווייתית בו יכול להביא לשינוי התנהגות, להגברת הרצון לשמור על המרחב הציבורי נקי יותר. בפרק זה הוצעו דרכים רבות ליצירת תמריץ לשמור על הניקיון – כולם שייכים לדרך שהוגדרה – "שיטת הגזר". בעוד החינוך נחשב לכלי היעיל ביותר בטווח הארוך, הוא מצריך משאבים רבים, והמערכות שאמונות על החינוך כמעט אינן מיישמות אותו הלכה למעשה. יש הסברה בדרכים מגוונות, אם כי רובן מכוונות לעשייה נקודתית, מקומית ולא לעשייה ארוכת טווח. בפרק זה עלה בבירור שדוגמה אישית חיובית חשובה מאוד, משפיעה וסוחפת, אך כנראה לא קורית מספיק לעומת דוגמאות אישיות שליליות. מבצעים חד-פעמיים בטבע וביישובים נעשים לעיתים קרובות, מקבלים מימון ומפיקים תוצאות מיידיות, אך בפועל אינם מקדמים את שינוי ההתנהגות ואת שיפור הניקיון במרחב הציבורי.

4.4.5 חינוך בשיטת המקל (הרתעה ואכיפה)

הדרך השלישית שהציעו בעלי התפקידים כדי לשמור על מרחב ציבורי נקי היא שימוש בשיטת "המקל" הכוללת, חקיקה, אכיפה, מניעה הרתעה והתראה; בדרך זו משתמשים גם בענישה על התנהגות מכלכלת. על פי העולה מן הראיונות, לצד שיטת "הגזר" שבה משתמשים בתמריצים חיוביים, הסברה וחינוך יש צורך לנקוט אמצעים מחמירים של הרתעה וענישה, במיוחד אם לא מתרחש שינוי בהתנהגות. לתפיסתם של בעלי תפקידים רבים ללא שימוש ב"שיטת המקל" לא תיפסק השלכת הפסולת והלכלוך במרחב הציבורי. אמצעי הרתעה וענישה יכולים להביא בסופו של דבר לרישום עברה פלילית ולקנס כספי. בפרק זה נסקור שלושה אמצעים לשיטת המקל: הראשון, **מניעה** – שנועדה לגרום בעקיפין לאנשים להימנע מהתנהגויות הקשורות להשלכת פסולת על ידי הגבלות; השני, **נוכחות בשטח והרתעה**; והאמצעי השלישי הוא **אכיפת החוק**, התראה ומתן קנסות.

4.4.5.1 מניעה

מניעה במרחב הציבורי הטבעי – מטרתה להשפיע על הציבור בעקיפין שלא להשליך פסולת על ידי פעולות מניעה של התנהגות הקשורה להשלכת הפסולת, כגון איסור הכנסת בקבוקי זכוכית לחופי הים או הגבלת שעות הפתיחה של אתרים לקהל. אחת הסיבות שגרמו לבעלי התפקידים להשתמש בשיטות אלו היא הקושי לאכוף את האיסור להשליך פסולת, כפי שנדון בהמשך. מנהלת בארגון אזרחי שעוסק בשמירה על הניקיון במרחב הציבורי הסבירה שהסיבה לשימוש באמצעי זה היא: "מלוכלך, [במקום ש]אנחנו נבוא לנקות אנחנו אומרים: לא! אנחנו נמנע. לא נלכלך. צמצום הצריכה זה ממש קשור כי ככל שנצמצם את הצריכה אז יהיה לנו פחות זבל, יהיה פחות מלוכלך". כלומר, צמצום הצריכה ומניעת רכישה מיותרת של מוצרים תשפיע בפועל ותגרום להקטנת כמות הלכלוך במרחב הציבורי. לדוגמה, הקטנת השימוש בכלים חד-פעמיים תגרום גם לפחות לכלוך שנוצר עקב שימוש בכלים אלו. דוגמה למניעה במרחב הציבורי

הטבעי היא חסימת הנגישות לכלי רכב לאתרים ולאזורים מסוימים. מנהל הפיקוח במועצה אזורית בצפון הארץ שיתף מהניסיון שלו: "יש הרבה פרויקטים של סגירת קטעי נחל לשיקום. מנענו כניסה של רכבים, השארנו רק שבילים של הולכי רגל ואופניים. הם [הנחלים והאתרים] השתקמו מאוד יפה. השטח נקי, זה כיף". אם כן, מניעת גישה של כלי רכב שיפרה את הניקיון באתרים. מנהל אתר טבע במרכז הארץ הסביר שהסיבה העיקרית לכך היא שבלי כלי רכב קשה לסחוב הרבה ציוד שאחר כך מושלך כאשפה:

ככל שמגבילים גישה של רכבים, גורמים לאנשים לסחוב פחות זבל. הרשות למרקעי ישראל סגרה את החוף מדרום אלינו, היא לא מאפשרת גישה של רכבים, וכמות הזבל שם הצטמצמה מאוד. היא כל כך הצטמצמה שלפעמים לקבוצות מתנדבים אין מה לנקות שם. [אם] יגבילו גישה של רכבים לפינות טבע יאפשרו יותר גישה של אנשים ברגל.

לדעתו, יש למנוע כניסת כלי רכב לאתרי טבע ולאפשר כניסה ברגל בלבד. כמות הציוד שאפשר לסחוב בצורה זו היא קטנה, ולכן השיפור בניקיון יהיה מיידי ומרשים. מנהלת ארגון אזרחי שעוסק בניקיון המרחב הציבורי נתנה סיבה נוספת לכך שנקי יותר כאשר נמנעת הגישה עם כלי הרכב: "יש פסולת סביב חניונים, אנשים שמגיעים עם רכב, זו כנראה תרבות אחרת של מטיילים. אנשים שמגיעים עם הרכב ולא הולכים ברגל מביאים יותר ציוד; לא צריך לסחוב על הגב [לכן] אנשים מביאים את כל מה שיש להם, וחלק זורקים". במילים אחרות, יש הבדל בין האנשים שבאים לפיקניק בחניונים לבין האנשים שבאים לטייל. דפוסי ההתנהגות שלהם כלפי הטבע שונים, והמטיילים ברגל מלכלכים פחות.

אמצעי מניעה נוסף שננקט בכמה אתרים הוא הגבלת הכניסה לאתרים בשעות הלילה ואיסור לינה באתר. מנהל אתר טבע הסביר: "היה פה המון ונדליזם לפני השערים. היום הכמות פחתה. שמנו שני שערים חשמליים שנפתחים בבוקר ונסגרים בחמש וחצי בחשיכה, בשקיעה. זה מונע. השאיפות שלנו להגיע למצב שישמרו פה על הניקיון כמו שצריך, למנוע [וונדליזם]". כלומר, הגבלת הכניסה עם כלי רכב בשעות הלילה לתחום הפארק הפחיתה מאוד את השלכת הפסולת ואת הוונדליזם.

עוד אמצעי מניעה הוא איסור כניסה עם מזון או שתייה לאתרים, למשל איסור כניסה עם בקבוקי זכוכית לחופים מסוימים. מנהל של אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ שיתף בניסיון ראשוני שהם התחילו לבצע בשטחי הטבע בתחום המועצה:

כחלק מלקדם את הניקיון חוקקנו את החוק של איסור הכנסת כלי זכוכית וכלים חד-פעמיים לנחל. משנה הבאה נתחיל לאכוף את זה. אני לא יודע איך נתמודד עם זה, אבל אנחנו נערכים. אז יהיה הרבה יותר קל. אני בא למשפחה: יש לה כלי פלסטיק – קנס. אנשים לא ישאירו כלים רב-פעמיים בשטח כי זה עולה כסף, אבל כלים חד-פעמיים משאירים. אני אוכל לתת קנס על חד-פעמי, לא על לכולך.

כלומר, בגלל כלים חד-פעמיים רבים שמושארים בשטח ובשל הקושי לאכוף את האיסור להשליך פסולת, הוחלט לאסור הכנסת כלים חד-פעמיים, ובכך למנוע את הלכלוך ולהפחית את כמות הפסולת.

מניעה במרחב הציבורי האורבני – השימוש במניעה במרחב האורבני הוזכר פחות על ידי בעלי התפקידים. דוגמה אחת לכך היא הניסיון למנוע השארת שקיות לצד הפח. מנהל אגף שפ"ע מצא שבעיה זו נפוצה בעיקר באזורים שבהם גרות משפחות גדולות שבהן הילדים הקטנים הם שיוצאים להשליך את הפסולת. לילדים קשה לפתוח את מכסה הפח או אף להגיע למכלי האצירה, ולכן הם משאירים את השקיות בקרבת הפח. המנהל סיפר שניסה להתמודד עם הבעיה באמצעות חקיקה: "חקיקה אמרתי להם: החוק אומר שאסור לילד מתחת לגיל שש להסתובב ברחוב לבד, אז איך הוא זורק אשפה [בערב]? גם כאן היה ניסיון להתמודד עם הבעיה בעקיפין על ידי ניסיון למנוע מההורים לשלוח את הילדים להשליך את הזבל לפח. אולם, לדבריו של מנהל האגף הניסיון להתמודד עם הבעיה בדרך הזו לא צלח.

לסיכום, מניעה היא כלי יעיל לצמצום ניכר בהשלכת פסולת בעיקר במרחב הציבורי הטבעי ופחות יעיל במרחב האורבני. הגבלת כניסת כלי רכב, הגבלה של שהייה באתר בשעות החשכה וכן הגבלות על הציוד שניתן להכניס לאתרים מפחיתים מאוד את כמות הלכלוך ואת תופעת השלכת הפסולת.

4.4.5.2 נוכחות בשטח ויצירת הרתעה

הרתעה באמצעות נציגים רשמיים – בעלי התפקידים העידו שנוכחות בשטח של גורם סמכות יכולה להשפיע על הפחתת השלכת הפסולת במרחב הציבורי. מנהל של אתר טבע במרכז הארץ ציין: "מה שיכול לעשות את השינוי זה הנוכחות ביערות, הגדלת הנוכחות ביערות למניעת ונדליזם ולמניעת זריקת אשפה". כלומר, הגדלת הנוכחות באתרי הטבע במגוון דרכים יכולה להפחית את התנהגות השלכת הפסולת באתרים אלו. מנהל של אתר טבע שיתף בניסיון להשפיע על התנהגות נוכחות נציגים רשמיים של הרשות באתר: "אני עושה ניסיון בצפון באתרים שבהם בסופי שבוע זורקים המון זבל. לקחנו אנשים מפרויקט העסקת המובטלים של רט"ג ושמו אותם בשבת עם שקיות. באופן מדהים אנשים לא זרקו. ברגע שהיו שם אנשים, לא שאספו במקומם אלא נתנו להם שקית, כפפות ואמרו להם: 'חברה, תאספו בבקשה'". אם כן, עצם הנוכחות של אנשים המוכוונים לשמירת הניקיון ולובשים את מדי הרשות הקטינה את השלכת הפסולת. ניכר שהתופעה הפתיעה את מנהל אתר הטבע, מה שמצביע על ספקנות שאנשים אכן יכולים להימנע מללכלך. למרות ההבנה שעצם הנוכחות של נציגים רשמיים מרתיעה אנשים מללכלך, בפועל נוכחותם באתרי הטבע נמוכה יחסית, כפי שלמדנו מדבריו של מנהל אתר טבע בצפון הארץ:

צריכה להיות נוכחות. [לדוגמה] בקיץ [עשיתי] קמפינג על נהר הירדן, אזור שהוא באחריות מועצה אזורית. הייתי שם שבועיים, לא ראיתי איש ציבור מסתובב. ראיתי כמויות אדירות של פסולת, כמויות מטורפות. אין שלטים, אין מי שמסביר, אין אנשים שעוברים ואומרים לך: "חבר, יופי שבאת, בבקשה קח את הפסולת איתך". גם קק"ל לא עובדים בסופי שבוע.

אם כן, למרות יעילותה של ההרתעה, גופים שאחראים על ניהול המרחב הציבורי הטבעי כמו מועצות אזוריות, קק"ל ורט"ג, אינם נוכחים בשטח דווקא במועדים שבהם יש מבקרים רבים: בסופי שבוע ובחגים. נראה שאחת הסיבות לכך היא החלטת הגופים עם מתאמי מדיניות או מגבלות בחוק שאוסרות להעסיק עובדים בשבתות ובחגים.

הרתעה באמצעות מכשור מעקב – מנהל אגף שפ"ע במועצה אזורית בצפון הארץ מצא פתרון ליצור נוכחות מרתיעה מסוג אחר:

[...] יכולת ההרתעה. אם אני אדע שיש פה מצלמות, שלטים מזהירים, האזור מואר, זה ירתיע אותי מלהשאיר לכלוך, יגרום לי לחשוש. יש מקומות שאנחנו שמים שלט "נא לשמור על הניקיון" עם שלט "ראו הוזהרתם", תמונה של מצלמה. במקומות האלה אנחנו רואים שכמעט ואין לכלוך. לא בטוח שיש מצלמה, יכול להיות מצב דמה. כשאנשים רואים שלט גדול בבירור אז הם מעדיפים לנקות, לא ללכלך ולא להסתבך שאולי יראו אותם במצלמה, יזהו אותם ויתקשרו.

מדבריו עולה ההשפעה הברורה שיש למכשור מעקב כגורם מרתיע גם באתרי טבע. התחושה שיש מוקד שמתבונן, עוקב אחרי ההתנהגות ומתעד אותה גורמת לאנשים להקפיד יותר בעניין השלכת הפסולת. שימוש בשילוט הרתעה ואזהרה ומצלמות מתבצע גם במרחב הציבורי העירוני, ומצלמות מוצבות בשטחים ציבוריים בעיר (אם כי לא רק למטרה זו).

דרך נוספת ליצור נוכחות מרתיעה במרחב הציבורי הטבעי והאורבני היא על ידי גיוס פעילים מתנדבים. קבוצות מתנדבים כאלה פועלות באתרי טבע שאימצו סמוך לבית וכן בשטח העירוני. מנהל של אגף שפ"ע בעיר גדולה במרכז הארץ תיאר את הפעילות של קבוצת מתנדבים כזו: "הם [קבוצת המתנדבים] שליחים של מנהל איכות הסביבה. כל הזמן מסתובבים, יוצאים, חיים. הם תושבים, חיים בשכונות. אני רואה אותם בגוף כזה שיכול לעזור לי בכל מה שקשור להאיר עיניים, להאיר ב-א' ולהעיר ב-ע". אם כן, תושבים מתנדבים שאכפת להם ניקיון המרחב הציבורי ויהיו נוכחים בשטח, יכולים לסייע לאגף התברואה והשפ"ע לבצע את מלאכתם ולשמור על הניקיון.

לסיכום, הנוכחות בשטח יוצרת הרתעה, מקטינה את השלכת הפסולת ומשפרת את רמת הניקיון, בין שהיא נוכחות של נציגים ובין שהיא נוכחות של מכשור מעקב. עם זאת, גופים המנהלים את אתרי הטבע לא מנצלים אמצעי זה מסיבות שונות. לעיתים קרובות אין נוכחות מספיקה בשטח של נציגי הגופים המנהלים אותם, דווקא בימי העומס של המבקרים. כמה מהמנהלים בתחום מצאו דרכים ליצור נוכחות על ידי מצלמות ושילוט או קבוצות מתנדבים.

4.4.5.3 חקיקה ואכיפה

האיסור על השלכת פסולת אישית למרחב הציבורי מבוסס על "צו סדר הדין הפלילי (עבירות קנס – שמירת הניקיון), תש"ס-2000" וכן על "חוק שמירת הניקיון, תשמ"ד-1984", שבהם מוגדרת העבירה לפרטיה והקנסות בגינה.

לתפיסת בעלי התפקידים, כמעט לא קיימת אכיפה של החוק האוסר להשליך פסולת במרחב הציבורי בישראל. כפי שציין אחד ממנהלי אתרי הטבע הבכירים: "מדינת ישראל כמעט לא אוכפת בנושא ניקיון. ספר החוקים של מדינת ישראל הוא אחד הטובים בעולם בכל הנושאים, לא רק בנושא ניקיון. הבעיה בישראל זה שאף אחד כמעט לא עושה מאמצים לאכוף את הדברים ברעש, בנהיגה בכביש, במיליון דברים". כלומר, אף שיש בישראל חקיקה ברורה בנושא ואף על פי שחוק הניקיון מאפשר הטלת קנסות ורישום פלילי בגין השלכת פסולת במרחב הציבורי, בפועל אין כמעט אכיפה. מדברי המרואיינים עולה שהסיבה העיקרית לכך היא תרבות של היעדר אכיפה בישראל במגוון תחומים הקשורים למרחב הציבורי. בעלי התפקידים מסכימים שללא אכיפה אי אפשר לפתור את בעיית השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל. כפי שצינה מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים שעוסקים בניקיון במרחב הציבורי: "אכיפה! אין מה לעשות, זה צריך להיות! השוט הזה צריך להיות שם וצריך להיות ברור לאנשים. בסך הכול רוב האנשים הם נורמטיביים והם מצייתים לחוק, אבל העניין ש'דעו לכם שזה עבירה ופקח יכול לאיים עליכם בקנס' זה משהו". אם כן, האכיפה אמורה לפתור את מיעוט המקרים שבהם לא מצייתים לחוק, וכפי שראינו בפרקים הקודמים, מיעוט מכלכל יכול לגרום להעצמת התופעה ולהצטברות של לכלוך רב בעקבותיו. נשאלת השאלה מדוע לא מתבצעת אכיפה אם ברור לכולם שזה כלי יעיל?

קשיי אכיפה

בסעיף זה נסקור את הקשיים באכיפה וניתן דוגמאות למקומות שבהם מתגברים על חלק מקשיים אלו. בעלי התפקידים ציינו חסמים וקשיים בהסבירם מדוע לא מתבצעת האכיפה.

הוכחת השלכת הפסולת – זהו הקושי העיקרי שהועלה. לטענת המשתתפים, קשה מאוד לתפוס אדם בדיוק בשעת מעשה ולהוכיח שהוא אכן השליך פסולת. מנהל אגף אכיפה הסביר מתוך ניסיונו הרב:

על מנת לתת קנס לאדם צריך לתפוס אותו בשעת מעשה או לצלם אותו. לא תמיד עדות כזו יכולה להפיל. גם אם את רואה אדם שברור לך ש[הפסולת סביבו] שלו. אם לא ראית

אותו זורק, לא בטוח שזה יתפוס בבית משפט. יש כאן קושי של פיקוח. כמויות אנשים, פקחים שיהיו בכל רגע נתון בכל מקום.

מתיאור זה ניתן להבין שלהוכיח עברה של השלכת הפסולת היא כמעט בלתי אפשרית. כדי לתפוס מלכלכים בשעת מעשה יש צורך בכוח אדם גדול. נוסף על כך, מתן כתב אישום הוא פעולה שגוזלת זמן רב. מנהל של אתר טבע הוסיף: "אני צריך לתפוס אותו בפעולה. זה נדיר! עדיף להשקיע את הכסף בלאסוף, זה יצא הרבה יותר זול והרבה יותר יעיל". כלומר, **הפתרון הזול והפשוט הוא לנקות.**

השתמטות של משליך הפסולת – זהו קושי נוסף, כפי שציין מנהל של אתר טבע באזור הדרום: "הם כבר למדו את כל הטקטיקות בשביל לא לקבל דוח. אז מורידים, אם יש שם על קרטון או דברים כאלה, ויש יותר קושי זיהוי של הנקודות כדי לתת את הדוח". כלומר, אנשים שבאופן תדיר משליכים פסולת מצאו דרכים להמשיך להשליך ולהתחמק מהדוח, ולכן האכיפה אינה מרתיעה אותם. כאן עולה נקודת קושי נוספת. האכיפה, כפי שנאמר קודם, מיועדת לקומץ "פורעי חוק" מתוך הנחה שרוב הציבור מתנהג בנורמטיביות ופועל על פי חוק. עם זאת, השלכת פסולת שונה בהקשר זה, חלק נרחב בציבור פועל בניגוד לחוק ומשליך פסולת, כפי שציין מנהל ארגון בחברה האזרחית שעוסק בניקיון:

אנשי אכיפה אומרים את הדברים בצורה סמויה: 'אנחנו לא יכולים עכשיו לעשות שום אכיפה רצינית'. אפשר לעשות איזה מבצע בחוף הים ביום שישי בבוקר. כי כרגע במדינת ישראל רוב האוכלוסייה מלכלכת. הפקחים יודעים שגם הם עצמם מלכלכים. הם יודעים שקרובי המשפחה שלהם מלכלכים. הם יודעים שהמנכ"לים של המפלגות שלהם מלכלכים. הם מבינים את זה, הם מבינים שרוב הציבור מלכלכים. הם לא רוצים להתמודד עם זה בכלל. 'תצמצמו את היקף משליכי הפסולת ואז אנחנו ניתן להם דוחות. מה נראה לך, שעכשיו אני אלך ואני אתפוס איזה בן אדם מתוך 5,000 איש שפה? יהרגו אותי פה'.

מדברים אלו עולה שמרבית הציבור בישראל משליך פסולת, ומנגנוני האכיפה של החוק אינם בנויים להתמודד עם כמות כה גדולה של פורעי חוק. מדבריו עולה שטענת המפקחים בשטח היא שקודם יש לשקוד על הסברה וחינוך ולהפחית את מספר המלכלכים. כאן עולה סוגיית הביצה והתרנגולת. מצד אחד, הקושי לאכוף כאשר רוב הציבור פועל בניגוד לנורמה, ומצד שני הקושי לשנות את ההתנהגות ללא אכיפה. קושי נוסף שעולה בעקיפין מדבריו של מנהל הארגון הוא אלימות כלפי גורמי האכיפה בבואם לתת דוח.

פוליטיקה של רשויות וארגונים המנהלים את המרחב הציבורי – מציבה קושי נוסף בניסיון לאכוף. כפי שהסבירה מנהלת של אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ, הקשרים האישיים או הפוליטיים יוצרים מצב שקשה לאכוף ושהאכיפה עצמה אינה פופולרית: "בישיבה עם ראש המועצה ויחידת הפיקוח הבנו שצריך להביא על סדר היום כל מה שקשור בנושא הפיקוח. הרשות היא מקום קטן, כולם מכירים פה את כולם, מאוד קשה לתת דוח. זה המורה של הילד, הוא היה איתי בכיתה". כלומר הפקחים מכירים את התושבים ולכן מתקשים לקנוס אותם. ביישובים אחרים אף ציינו שהאכיפה איננה פופולרית וראשי עיריות ומועצות פוחדים לפגוע בכוח האלקטורלי שלהם אם יבצעו אכיפה.

בארגונים המנהלים את אתרי הטבע מצטיירת תמונה דומה, והם חוששים ליצור תדמית שלילית של הארגון בקרב הציבור, ולכן נמנעים מלתת קנסות. מנהל של אחד מאתרי הטבע של רט"ג בצפון הארץ ציין את הקושי לקנוס אנשים שהם שומרי חוק בדרך כלל שבאו לבלות בחיק הטבע ואולי זרקו פסולת בשוגג, לעומת עבריינים מועדים:

[הפקח] לא בא להיות שוטר מול אנשים שבאו ליהנות בטבע. פקח אזורי עובד מול ציידים, מול עבריינים אמיתיים. אני עובד מול אנשים שבאו ליהנות, יכול להיות שעשו כמה טעויות בשוגג או שלא בשוגג על הדרך. אני יכול להסביר להם, לתת עזרה, אני יכול גם

לתת דוח אם אני מרגיש שהמצב [מצריך זאת]. אני לא רוצה ליצור מהומה בלב אזור שהוא שוקק קהל. בקלות דברים יכולים להתדרדר לידי אלימות. אני לא רוצה להגיע למצבים האלה.

כלומר אנשי אכיפת החוק מצטיירים בחברה בישראל כדמויות שליליות שפוגעות באנשים. לארגונים יש אינטרס להצטייר באור חיובי בפני המבקרים באתרי הטבע, והאכיפה על השלכת פסולת פוגעת בכך. הם אינם תופסים את משליכי הפסולת באתרים כעבריינים, ומעוניינים לשמור על אווירה נעימה באתרים. עם זאת, ישנה סתירה מסוימת באמירה זו כי אף על פי שמשליכי הפסולת אינם נתפסים כעבריינים, לעיתים הפקחים חוששים מפני אלימות בתגובה לניסיונות האכיפה.

מיעוט כוח אדם לאכיפה – קושי נוסף שעלה הוא העומס על הפקחים בנושאי האכיפה וכן מיעוט פקחים. מנהלת ביחידה סביבתית הסבירה: "בכל העיר יש אולי עשרה פקחים, זה אומר גם דוחות חניה, עבירות רעש בגנים הציבוריים שבני נוער משמיעים. הם [צריכים לעשות] הכול. זו ניידת אכיפה עירונית". כלומר הפקחים נדרשים לאכוף מגוון רחב של נושאים, החל מרישוי עסקים ועד חניה, ולכן השלכת הפסולת נדחת לשוליים. כמו כן עולה רושם שאף על פי שהשלכת פסולת נחשבת עברה פלילית, המשטרה הכחולה אינה עוסקת באכיפה בתחום השלכת הפסולת כלל, ולכן אף לא אחד ממשפטי המחקר הזכיר פעולות שמבצעת המשטרה בנושא.

חקיקה – קושי אחרון שעולה קשור בחקיקה. רשויות רבות אינן יודעות לנצל חוקי עזר קיימים או לקדם חוקים חדשים. חוקי עזר עירוניים מאפשרים לרשות לקבוע תקנות מתאימות לה ספציפית, וכן לאכוף ולקנוס במקרים של אי-ציות לתקנה. רשויות רבות, בעיקר רשויות קטנות, אינן מכירות את רזי החוק ואת ההליך הבירוקרטי הנדרש, ולכן נמנעות מלהשתמש באפשרות זו. בהמשך ניתן כמה דוגמאות לכך.

פתרונות אכיפה

אכיפה בלתי מתפשרת – במקומות מסוימים למרות כל הקשיים מתבצעת אכיפה של חוק הניקיון במרחב הציבורי, ופעולות אלו משפיעות לטובה על תופעת הבלכלוך, כפי שתיאר מנהל של אגף שפ"ע בעיר גדולה במרכז הארץ שהחליט לאכוף בנחישות: "בתקופה האחרונה התופעה [של השלכת פסולת] מתחילה להיעלם לאט, כי אנשים מודעים שאנחנו מתחילים לאכוף את זה בצורה קשה מאוד דרך השיטור העירוני והפקחים של הרשות המקומית". כלומר, האכיפה משפיעה כשהגישה למלכלכים בלתי מתפשרת. הרתעה אכן משפיעה, כפי שהסביר מנהל אגף שפ"ע אחר מעיר בינונית במרכז הארץ: "אנחנו הישראליים, מה לעשות, כשפוגעים לנו בביס אנחנו מתאפסים. הישראלי מבין דרך הכיס. כל זמן שלא פעלת, מבחינתו הוא מבין שככה אפשר להתנהל". כלומר, החשש מפני קנס הכספי מרתיע את הציבור הישראלי. היבט חשוב שעולה כאן הוא ההבנה של הרשות שחוקים שאינם נאכפים משדרים שההתנהגות היא לגיטימית וניתן להמשיך להשליך פסולת, וכן שהציבור פועל לפי ההנחה שאם לא אוכפים פירוש הדבר שהחוק לא חשוב.

אכיפה ייחודית למרחב האורבני: התראה – מנהל של אגף שפ"ע שעבד גם בעיר וגם במועצה אזורית מסביר את ההבדלים ביעילות אכיפה במרחב ציבורי אורבני לעומת מרחב ציבורי טבעי: "באוכלוסייה קבועה [במרחב אורבני] אמצעי אכיפה יותר תורמים. כשתיתן קנס לאחד, הוא והמשפחה והחברים שלו יחשבו שמונה פעמים אם להשליך עוד פעם אשפה ברשות הציבור. באזורי תיירות קשה מאוד לאכוף. כל פעם יבוא מישהו אחר. לא תהיה לזה השפעה". אם כן, אכיפה יעילה אם היא מרתיעה את כלל הציבור משום שהמסר עובר לאנשים בסביבתם. אחת הדרכים להשיג הרתעה במרחב הציבורי האורבני היא דרך מתן התראות לקנס. הכוונה להודעת אזהרה לפני קבלת הקנס הכספי. יעילותו של כלי זה רבה יותר באוכלוסייה קבועה. מנהל של אגף שפ"ע בעיר קטנה בדרום הארץ הסביר כיצד הוא משתמש בכלי: "[אני]

שולח לו טופס המהווה מעין אות אזהרה לביצוע תוך זמן מסוים. [להגיד לו] תשמע, אם לא תתחנך ולא תשמור על עצמך ועל הסביבה שלך, אז אתה עלול לקבל קנס. זה סוג של חינוך מסוים לבוגרים". אם כן, הרשות רואה בהתראת קנס כלי חינוכי שמאפשר לתושבים לתקן התנהגות הקשורה בהשלכת פסולת ובפגיעה במרחב הציבורי ולהבין שהוא פעל בניגוד לחוק.

יישום יצירתי של חוקי העזר: ברירת קנס – ברשויות מסוימות אף החלו ליישם את חוקי עזר המאפשרים לעירייה לחייב את התושבים לפנות את מפגעי הכלוך לאחר מתן התראה ולתת להם ברירת קנס. מנהל אגף שפ"ע בעיר בינונית בדרום הארץ תיאר כיצד הוא משתמש בכלי זה:

יש לנו חוקי עזר שמאפשרים לנו לאכוף את דרישותינו, ובין היתר להוציא הנחיה לנקות את השטחים הפרטיים. פרטי שלהם זה לא רק הפרטי בתוך הבית, זה פרטי ציבורי. ואז מאפשרים להם זמן של שבעה ימים. במידה ולא עשו את זה, אנחנו נכנסים, אנחנו מנקים ומחייבים אותם בעלות בחשבון השירותים שלהם בעיר. עושים חשבון כמה עלה הניקיון, הגינון, ומחולק לכלל אותם תושבים באותו גוש בניינים.

מנהלי אגפי שפ"ע הנחשבים לטפל בבעיה יכולים להשתמש בחוקי העזר העירוניים כדי לאכוף את הניקיון ולתת התראת קנס ואף לגבות קנסות אם התושבים אינם מנקים. לאחר שהתושבים קיבלו התראה, העירייה גובה מהתושבים את עלות הניקיון של המרחב הציבורי.

הקמת יחידת אכיפה ספציפית – מנהל אגף שפ"ע בעיר גדולה תיאר דרך נוספת לאכוף ביעילות על ידי הקמת גוף שמתמקד בנושא: "החברה לביטחון עוסקת בהרבה מאוד פעילויות חניות. מבחינתי זה לא מספק. לכן אני פועל להקים גוף [אכיפה] קטן שיהיה של האגף ואוכל להפעיל אותו באופן פרטני". כלומר במקום להסתמך על השיטור העירוני, המפעיל את הפקחים העירוניים, שנושא השלכת הפסולת אינו נמצא בראש סדר העדיפויות שלו, הוא מקים יחידת פיקוח שתעסוק רק באכיפה הקשורה לכלוך המרחב הציבורי ובכך תרחיב את האכיפה בתחום בעיר. פעילות האכיפה של יחידה זו תתבסס על חוקי העזר.

חיפוש ראיות באשפה – דרך נוספת לבצע אכיפה באמצעות חוקי העזר היא לחקור לעומק מי המשליך, גם עד כדי נבירה בפחים ובשקיות האשפה. מנהל אגף שפ"ע בעיר גדולה במרכז הארץ תיאר את המהלך:

מקום ספציפי [שמלוכלך], אנחנו מפעילים אכיפה אינטנסיבית. בן אדם יכול להשליך את האשפה בבוקר. יבואו, יחטטו בשקית, ימצאו מסמכים, ובשעה שש בערב כשהוא יחזור הביתה, ידפוק לו בדלת פקח ויגיד לו: "שלום אדוני, היום בבוקר יצאת מהבית ותראה מה זרקת. יש לך דוח. בבקשה תשלם 730 שקלים". הוא יספר לכל הבניין [מה] העירייה עשתה לו. האפקט של אירוע כזה גורם אולי לשיפור, אבל לא לאורך זמן, שובחים.

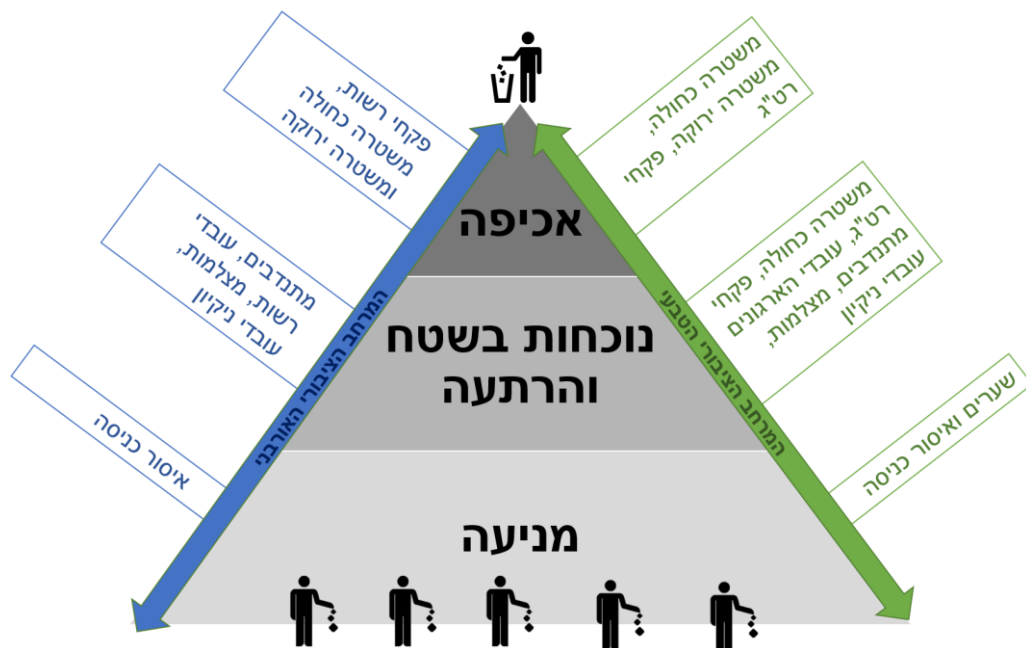
אנו למדים מכאן שבמרחב העירוני אפשר להוכיח מי השליך את פסולת על ידי נבירה בשקיות האשפה ומציאת מסמכים קושרים. עוד נקודה חשובה שעולה כאן היא הצורך להתמיד לאורך זמן בשיטת האכיפה שנבחרה כדי להטמיע שינוי.

לסיכום פרק האכיפה חשוב להביא גם את תפיסתו של מנהל אגף אכיפה בעל ניסיון רב שעוסק באכיפה במרחב הציבורי הטבעי. הוא מסתייג מיעילות האכיפה ומציין את הקושי להשפיע: "אנחנו כבר אוכפים שבע-עשרה שנה, נתנו עשרות אלפי דוחות. עדיין הציבור בא ומשאיר מטונף, זה אומר שאכיפה לא עוזרת כדי לשמור על נקי. היא אולי עוזרת לדברים אחרים, אבל לשמור על הניקיון זה לא משהו שעוזר". כלומר, אף שבעלי תפקידים רבים מאמינים שלאכיפה תפקיד חשוב בפתרון הבעיה, גם במקומות שבהם

מתבצעת אכיפה, ובעיקר במרחב הטבעי, אין שיפור לאורך זמן ואנשים ממשיכים ללכלך. ייתכן שאחת הסיבות לכך היא שבאתר טבע המבקרים מזדמנים ולא מקומיים, ואכיפה נקודתית אינה יוצרת הרתעה יעילה. לכן יש לחשוב כיצד לקדם את האכיפה באתרי הטבע ברמה הארצית.

לסיכום הפרק שעסק ב"שיטת המקל", במציאות הנוכחית בישראל חייבים להשתמש באמצעי הרתעה בנחישות, בהתמדה, בעקביות ולאורך זמן כדי ליצור שינוי בהתנהגות. כמו כן חשוב שהשימוש באמצעים אלו ייעשה בו-בזמן בכל הארץ ולטווח ארוך כדי ליצור שינוי התנהגות. איור 23 ממחיש את הקשר בין אמצעי המניעה, ההרתעה, האכיפה על פי סוג המרחב הציבורי.

איור 23. שיטת "המקל" להתמודדות עם בעיית השלכת הפסולת במרחב הציבורי

באיור 23 רואים את אמצעי האכיפה השונים. מבנה הפירמידה משקף את המשאבים של זמן וכוח אדם בתמורה למספר האנשים שאפשר להשפיע עליהם לשנות את התנהגותם. בבסיס הפירמידה – המניעה משפיעה על אנשים רבים ומצריכה מעט משאבים יחסית. באמצע הפירמידה – נוכחות בשטח והרתעה משפיעה על פחות אנשים ומצריכה יותר משאבים יחסית, אך יכולה להיעשות גם על ידי מצלמות ומתנדבים. בקצה הפירמידה – האכיפה אשר מצריכה משאבים רבים יכולה להתבצע רק על ידי מי שמסמך בחוק והשפעתה המועטה ביותר.

סיכום פרק האמצעים להתמודדות עם השלכת הפסולת והלכלוך מתבטא בדבריה של מנהלת של אחד הארגונים האזרחיים שציינה את הצורך בשילוב אמצעים ובשיתוף פעולה כלל-ארצי וכלל-ארגוני: "המקרים הקודמים נכשלו בגלל שהתמקדו בפלח אחד, בדרך כלל בחינוך או בהסברה, ולא נכון לקחת רק רבע מתוך העוגה. אם נעשה רק הסברה בלי חינוך ואכיפה – לא יעבוד. הדברים צריכים לבוא מכל הכיוונים, שיתוף פעולה של שלטון מרכזי ומקומי, רשויות, מגזר שלישי וחברה אזרחית". אם כן, כדי שהאמצעים הרבים והמגוונים אכן יביאו תועלת יש צורך לשלב ולסנכרן ביניהם ולפעול במקביל בכל הארץ ולטווח הארוך. ההנחות הן שתשתיות ומשאבים הם הבסיס הראשוני והחינוכי הנדרש; רוב תושבי ישראל רוצים לשמור על הניקיון ולחיות במרחב נקי, ולכן סביר ש"שיטת הגזר" והתמריצים ישפיעו על התנהגות של רוב האנשים; "שיטת המקל" מיועדת לחלק קטן באוכלוסייה, שלהתנהגות המלכלכת שלו יש השפעה

מתרחבת ומעגלית, ולכן חייבים לטפל בהתנהגות זו בנחישות באמצעים יעילים. בפרק הבא נסקור ניסיונות מוצלחים לתרום לשמירה על מרחב ציבורי נקי, ואלו יכולים לשמש בסיס, דוגמה והשראה להמשך העשייה.

4.5 הצלחות מניסיונם של ארגונים

בפרק זה נביא דוגמאות לניסיונות מוצלחים לשיפור הניקיון במרחב הציבורי האורבני ובמרחב הציבורי הטבעי שעליהם המליצו בעלי התפקידים שהשתתפו במחקר.

4.5.1 הצלחות במרחב הציבורי האורבני

(א) מערך נאמני ניקיון עירוני

מנהל אגף איכות סביבה תיאר את מיזם נאמני הניקיון שהפעילו בעיר בשיתוף עם המשרד להגנת הסביבה, ובמסגרתו מגויסים מתנדבים רתומים לנושא שמירת הניקיון בעיר. המיזם מחזק את שיתוף הפעולה בין הרשות לתושבים:

תוכנית שנקראת "נאמני ניקיון", נאמני איכות הסביבה. עשינו קמפיין מאוד משמעותי ונרשמו למיזם כ-120 איש, ויש כוונה להרחיב את זה. עשינו את זה בשיתוף עם המשרד להגנת הסביבה ואנחנו מפעילים אותם בכמה היבטים. אחת – הם ידווחו למוקד, הם קיבלו מספר וואטסאפ ייעודי משלהם שהם יכולים לדווח למוקד על כל מיני דברים שהם רואים, דברים של ניקיון שהם רוצים לדווח שאנחנו נטפל בזה. הם יכולים לבוא ל"עבריון" להציג לו תעודה, ולהגיד לו: "אני מבקש ממך שתאסוף או שתתקן את מה שעשית עכשיו". אם הוא לדוגמה עצר באמצע הרמזור ורוקן את המאפרה על הכביש הם יוכלו לגשת אליו, לקחת ממנו את הפרטים במידת הצורך, ואז מופק לו דוח קנס של הרשות.

בדוגמה זו, מנהל אגף שפ"ע לקח את מערך נאמני ניקיון של המשרד להגנת הסביבה, שכלל אותו והפך אותו למיזם מקומי של קבלת אחריות משותפת על מרחב השכונה שלי והעיר שלי המבוסס על תושבי העיר.

(ב) סלילת שבילי הליכה

אחת הבעיות המאפיינת ישובים רבים היא השלכת פסולת בשולי העיר ובשטחים הפתוחים הסמוכים לה. סלילת שבילי הליכה בשולי היישוב מקטינה את התופעה, כפי שהסביר מנהל אגף החינוך ביישוב בעיר בינונית בצפון הארץ: "פיתוח שבילי הליכה. במגפת הקורונה הרבה אנשים יוצאים מהבית כי הם רוצים להשתחרר, אוהבים לצאת לטבע ולעשות ספורט. האנשים האלה הולכים יום-יום ורואים עבריינים שמשליכים פסולת. העבריינים, כאשר רואים אנשים בשבילים מפחדים להשליך פסולת". שבילים אלו מרחיבים את הנוכחות של התושבים בשטחים הפתוחים ביישוב ובקרבתו. נוכחות הצועדים בשעות מגוונות כמו שעות הבוקר המוקדמות ואחר הצהריים יוצרת אפקט של הרתעה על משליכי פסולת מועדים, ולכן משפיעה על הקטנת הפסולת. נוסף על כך היא מעניקה תחושה של טיפוח ויכולה לחזק את תחושת השייכות של התושבים ואת החיבור שלהם למקום.

(ג) שיתוף הציבור בתכנון וטיפוח שטחים ציבוריים בעיר

אחת הבעיות בערים רבות היא שטחי ציבור מוזנחים שאינם תואמים לצורכי התושבים, ולכן לא משמשים אותם. מצב הניקיון ומידת הטיפוח של אזורים אלו משפיעים על חזות השכונה והעיר. באחת הערים הקטנות בדרום הארץ קידמו מיזם ושמו "אצלנו בחצר" שמטרתו לטפח אזורים מוזנחים אלו ולעודד קבלת

אחריות של התושבים על השטחים שבקרבת אזור מגוריהם. מנהלת אגף שפ"ע ביישוב סיפרה על המיזם שנעשה בשיתוף ובתמיכה של כמה אגפים בעיר, כולל אגף שפ"ע:

יש פרויקט מקסים שנקרא "אצלנו בחצר", מובל על ידי מרכז הצעירים. בתוכו יש גוף שנקרא "הרשת", פלטפורמה לצעירים לענות על הצרכים שלהם. ובתוך הרשת יש גוף שנקרא "אצלנו בחצר", שהוא עובד בשיתוף פעולה מלא עם אגף שפ"ע. המטרה לקחת מרחב ציבורי מיותר ולא מטופח, ולצאת לתהליך ביחד עם הציבור שגר בסביבה שלו. יחד עם פרויקט "צאלה", האחראים על הקמת ועדי בתים, לקחת את כל הגופים האלה, להחליט על אזור מסוים שאנחנו רוצים להיכנס אליו, לצאת לשיתוף ציבור, תכנון אדריכלי, ימי היערכות, יום שיא; ענינו על הצרכים של הציבור, כי הוא היה שותף אמיתי לקבלת ההחלטות, ל[החלטות כמון] איזה ספסל נשים שם ואיזה נדנדה איזה פח אשפה. הם שותפים גם בימי ההכנה עם אגף שפ"ע, גם ביום שיא, ויש לנו win-win מטרופ.

מיזם כזה, שהוא פרי עבודה משותפת של גורמים שונים ברשות שתומכים בפעילות של תושבי המקום, יוצר תחושה של אמון ועבודה משותפת בין הרשות לתושבים ובעיקר תומך בחיבור למקום ובתחושת שייכות למקום וכך גם להפחתת הלכלוך ולהעלאת רמת הניקיון והטיפוח.

(ד) גיוס עובדי שירות

רשויות רבות, בעיקר בדירוג סוציו-אקונומי נמוך, מתקשות להעסיק עובדי ניקיון נוספים, בעיקר בגלל היעדר תקציב מספיק. מנהלת אגף שפ"ע באחת הרשויות הקטנות בדרום הארץ מצאה פתרון יצירתי לגיוס עובדים נוספים: "הבנו שמחלקת הניקיון צריכה גיבוי בכוח אדם. תקציבית אין לי איך לייצר עוד תקנים. לקחנו עובדי שירות של בתי הסוהר, שאת עבודות השירות שלהם הם עושים אצלנו. יש לנו עשרה כאלה. אנחנו מחלקים אותם למחלקות עובדי השירות, זו הצלחה חד-משמעית". כלומר, חשיבה יצירתית של מנהלת אגף שפ"ע אפשרה להגדיל את המשאבים והתשתיות לניקיון בעיר. היא מצאה פתרון יצירתי לחוסרים בתקציב. הגדלת מצבת כוח העבודה של מנקים השפיעה ישירות גם על רמת הניקיון בה.

(ה) האקתון והכשרת צוותי הוראה

ראש עירייה שמה לה למטרה להנחיל חינוך לאחריות במרחב הציבורי תוך רתימת הרשות ומערכת החינוך שלה. היא סיפרה על אירוע יזמות שהובילה: "אנחנו עוסקים בזה, שמים את זה על סדר היום, מדברים על זה בלי סוף, בלי סוף מפגשים. יש לנו האקתון גדול סביב זה בתחילת מרץ, על מיזמים בעולם המרחב הציבורי. אני שמה על זה תקציב, מתעסקת בזה. זה אין-סופי. המנהלים יודעים שהם נמדדים על זה, תוכניות השתלמויות המורים בפסג"ה עסוקות בזה". מדבריה עולות כמה פעולות שננקטות בו-בזמן כדי להניב הצלחה. דוגמה אישית, שיתופי פעולה בתוך הרשות ומחוץ לרשות, תקצוב, הצבת יעדים מדידים ויצירת שיח ומיזמים. כל אלה יחד יוצרים השפעה ניכרת. בזמן קיום הראיונות למחקר זה היה ההאקתון בתחילת דרכו. חשוב לבחון את השיפור ברמת הניקיון במרחב הציבורי בעיר זו לאורך זמן.

(ו) יישומון (אפליקציה) לסנכרון בין אגפים ברשות

אחד הקשיים ברשות בכלל ובאגף שפ"ע בפרט הוא תיאום בין האגפים והעברת מידע ביניהם. מנהל של אחד האגפים יצר יישומון (אפליקציה) שעוזר לתאם בין האגפים ובכך תורם לשיפור הניקיון והנראות של המרחב הציבורי וכן לשביעות רצון התושבים. הוא סיפר על המטרה ועל הרעיון:

להנגיש את המידע ולייצר סנכרון מלא בין כל הגופים, בין הבחור שמפנה את האשפה לבחור שמנקה את הרחוב, הרי הוא מגיע אחרי שהוא מפנה את האשפה, לבין הצוות של

הגיבון והניקיון של מתקני המשחק והמוקד. איך הפקח העירוני, כל הגופים האלה מדברים באותה השפה. אחד הדברים שאני יכול להמליץ זה אפליקציה שמחברת בין כל הגופים. הגיע עכשיו עובד תברואה לרחוב מסוים, האם יש פסולת ברחוב כי זה יום הפינוי? במידה ולא יום הפינוי אז הוא יכול גם לאכוף ולידע מנקה רחובות ולידע רכב לקט.

כלומר, חשוב למצוא דרכים לשיפור התיאום והעברת המידע בין האגפים, לעדכון הדיווחים בזמן אמת ולקבל מידע עדכני מהשטח. אפשר למצוא כיום אמצעים טכנולוגיים, יישומונים שבאמצעותם כל הנוגעים בדבר, כולל עובדי הניקיון בשטח, מתעדכנים ומעודכנים. עבודה מתואמת בין כל הגורמים תביא להתייעלות, לחיסכון במשאבים ובעיקר למרחב ציבורי נקי יותר.

(ז) מבצע הסברה פופולרי

הסברה ורתימת הציבור לשמירה על הניקיון היא משימה חשובה ביותר. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית מעורבת במרכז הארץ מצא דרך מקורית ליצור הסברה המשלבת מתן תמריצים ומתמקדת בפרסום של עשייה חיובית:

אנחנו הולכים לנקודה החיובית. יש לי מבצע בעיר שנקרא: "יצאת נקי". על אותו רעיון של "יצאת צדיק", לקחנו את הפורמט מתוכנית הטלוויזיה. מסיירים עם סיירות ניקיון וברגע שאנחנו מזהים ילד שמשליך את האשפה לפח כמו שצריך, אנחנו עוצרים אותו, קוראים להורים (הם בדרך כלל עם ההורים ביחד), מצלמים אותם, נותנים לו מדליה ותעודה מראש העיר ומפרסמים אותו בעיתונות. הוא הגיבור של אותו יום, שהיה אזרח למופת כבר בגיל הצעיר. זה מושך אחריו אנשים שבאים בסופו של דבר להגיד: "אימא אני רוצה שגם הבן שלי יראה ככה וגם הוא יהיה בעיתון וכל התלמידים ידברו עליו בבית ספר". אז אנחנו אומרים לה: "תתנהגו כמוהו תקבלו גם אתם". זאת אומרת אנחנו באים בשיטה של לחבק ולא להעניש.

אם כן, בעיר זו הובילו מסע הסברה שיוצר פעילות פופולרית ועממית ומשתמש בפרסום בכלי התקשורת האזוריים ובדוגמה אישית כדי לרתום את כלל התושבים, ובעיקר את הילדים.

(ח) טכנולוגיה למעקב אחר המלכלכים והלכלוך

הטיפול בפסולת צריך גם הוא לעבור מהפכה טכנולוגית. אחת האפשרויות שמציע מנהל אגף תחזוקה בעיר בינונית במרכז הארץ הוא לרשת במצלמות אזורים נרחבים בעיר, וכך לעקוב אחר הלכלוך והמלכלכים (כפי שראינו לעיל בסעיף שעסק בהרתעה). זו המלצתו על סמך ניסיונו המוצלח: "תצמצמו באנשים, לכו לטכנולוגיה! יש לי מערכת שאני רואה בכל זמן נתון בטלפון שלי אם העיר נקייה או לא. כל ערימה, כל פח, הכול. 'האח הגדול' בעיר. אני רוצה לדעת לפני התושב. כך הורדתי את פניות המוקד בחמישים אחוז". כלומר, המעבר לטכנולוגיית מעקב מקוון בכל שעות היום והלילה יכול לגרום להפחתה בהשלכת פסולת ולטיפול מיידי במפגעה.

(ט) שיפור התדמית של עובדי הניקיון

עובדי ניקיון נתפסים במקרים רבים כשקופים, עבודתם נתפסת כמובנת מאליה, לעובדי הניקיון אין תחושת גאווה על תרומתם החשובה, ולרוב ההיפך הוא הנכון. מנהל של אגף שפ"ע בעיר בינונית במרכז הארץ ניסה לשנות את התדמית הזו בכמה פעולות מהותיות:

זה אנשים הכי פחות טובים שיש באוכלוסייה. יצרנו להם ערך. קודם שינוי השם. הם לא נקראים עובדי אשפה, הם נקראים לוחמי אשפה. כל יום שאתם יוצאים זה מלחמה בעיר על האשפה. שתיים, ציידנו אותם בציוד חדיש. יש להם אפוד עם כיסים, עם סמל מחלקת תברואה, כלומר, אני בעל ערך. דבר נוסף את פינת הקפה שמתי אצלי בתוך המשרד. הדלת שלי פתוחה, וכל פעם שעובד נכנס בבוקר, לפעמים זה השלום היחידי שהוא מקבל ביום הזה. זאת אומרת העובד המסכן הזה שהוא עובד כפיים נכנס, שותה קפה, אומרים לו שלום, מתייחסים אליו, נותנים לו את המענה, ואת יודעת מה? הוא הופך להיות אחר כך העובד הכי מסור שלך כי הוא קיבל יחס.

4.5.2 הצלחות במרחב הציבורי הטבעי

(א) יישום של חוקי עזר

ברשויות רבות לא משתמשים מספיק בכלי של חוקי עזר קיימים ובאכיפתם, ולא בחקיקה של חוקי עזר חדשים, כפי שראינו בפרק 4.4.5.3. הדוגמה שלפנינו היא של מועצה אזורית שבה למדו להשתמש בכלי זה כדי למנוע את השלכת הפסולת. מנהל תחום אכיפה ברשות סיפר על חוק חדש שנחקק ברשות:

קידמנו חוק עזר לכלים חד-פעמיים לגדות הנחלים. זה ממש יוריד משמעותית את כמויות הלכלוך שאנשים משאירים בשטח. משנה הבאה כבר נתחיל לאכוף. תהיה לנו ברירות קנס על זה. על הדלקות אש, או משפחה שיושבת עם הכיסאות בתוך המים, שגם על זה הוצאנו חיקוק. משפחות מגיעות, יושבות באמצע הנחל עם הכיסאות והחד-פעמי, וכל השולחן מלא אוכל והכול נופל.

ביישוב זה הגיעו למסקנה שכדי לטפל ביעילות בכלכלוך במרחב הציבורי הטבעי, ובעיקר בנושא של השארת כלים חד-פעמיים בשטח ולכלוך הנחלים – חוקקו חוקי עזר רלוונטיים שיסייעו למנוע השלכת פסולת. מדברי המנהל עולה שאחת המטרות היא לאכוף את החוק.

(ב) הוספת תקן פקח הסברה ברט"ג

פקחי רט"ג מתמודדים לעיתים קרובות עם גופים עבריינים כמו ציידים או משליכי פסולת בנייה. אולם בעבודתו השגרתית הפקח אינו מורגל לעבוד עם הציבור שמגיע לבקר באתרים ואינו רגיל לשלב הסברה בעבודתו. לשם כך יצרו תקן חדש – "פקח מבקרים" שהוכשר לעבוד עם ציבור הנופשים, כפי שתיאר מנהל של אתר טבע בצפון הארץ:

לפני חצי שנה קיבלנו עובד חדש, תקן לתפקיד חדש של "פקח מבקרים". לפני זה לא היה לנו פקח מבקרים, פקח עם תעודת אכיפה, אדם בתקן גבוה יותר, לא עובד פשוט, יודע לדבר ויודע להיות שירותי לקהל. בחור שיודע להיות מצד אחד סמכותי ומצד שני שירותי, התפקיד שלו זה להתעסק רק בסדרים והתנהגות של מטיילים. הוא לא פקח אזורי, הוא לא מתעסק עם ציידים ועבריינים, הוא בחניונים, במסלולים, פוגש קהל לטוב ולרע, אם יש מישהו שעשה עבירה הוא יודע לדבר איתו.

כלומר, רט"ג מרחיבים את התפיסה של תפקיד הפקחים ומקדמים תקן של פקח שהוכשר לעבוד עם ציבור נורמטיבי ולא עברייני. פקח המבקרים הוא דמות שיכולה גם להסביר וגם להרתיע ונוסף על כך יש לו סמכות להטיל קנסות. בדומה למוזכר בפרק 4.4.5.3 בו גם ברשויות המוניציפליות הביעו רצון להכשיר פקחים נוספים.

(ג) הקמת אגף שטחים פתוחים במועצה אזורית

המועצות האזוריות נדרשות לנהל שטחי טבע נרחבים הנמצאים בתחום המועצה. ניהול שטחים אלו מצריך כוח אדם מיומן וקיום שיתופי פעולה בין המועצה לבין הארגונים המנהלים שטחים אלו. לרוב תקני העבודה במועצות האזוריות דומים למועצות מקומיות, ואין תקן לבעל תפקיד שיהיה אחראי על השטחים הפתוחים. משום כך הטיפול בשטחים אלו נופל בין הכיסאות משום שלא ברור על מי מוטל לטפל בו. אחת המועצות האזוריות בדרום הארץ הקימה אגף המתמחה בטיפול בשטחים הפתוחים שבשטחה ובין השאר גם אמון על איסוף ופינוי הפסולת. מנהלת אגף שפ"ע במועצה סיפרה על שיתופי הפעולה שנוצרו: "תחום שטחים פתוחים במועצה מתכלל את כל ההיבטים שיש לנו בשטחים הפתוחים. לחלקם יש גופים אחראיים, קק"ל, רט"ג, וחלקם שטחים 'בלי אבא'. אנחנו עובדים בשיתוף פעולה של שלושת הגופים המועצתיים כדי לנסות לתת מענה. לא פשוט". כלומר, המועצה מקבלת אחריות על השטחים הנמצאים בתחום המועצה, מייחדת כוח אדם ותקן לטיפול בשטחים אלו, ואף משכילה לשתף פעולה עם מועצות שכנות ועם ארגונים גדולים.

(ד) הקמה והרחבה של מערך אכיפה ברשות

כדי לפתח וליצור מערך אכיפה יש צורך בתקציב ייעודי. אחת המועצות האזוריות בצפון הארץ פיתחה שיטה לאכיפה נרחבת ולהקפדה על גבייה; חלק מהכספים שנגבו חזרו למחלקה, ועל ידי כך השיגה תקציב לפתח את המחלקה ולהגביר את האכיפה בתחום השמירה על הטבע והניקיון. מנהל אגף האכיפה סיפר כיצד עשה זאת, החל מהשלבים הראשוניים, דרך שכלול מערך האכיפה על ידי לימוד והסקת מסקנות:

פיתחתי תוכנה ושיטה לפקח על קטעים נרחבים. החלטתי לצלם ולשלוח בדואר רשום, ואז התחלתי לתת אלפי דוחות. הייתי צריך תוכנה שאוכל לראות מי שילם, מי לא שילם, לתעד, לנהל את זה. ככה זה התפתח. ואז המועצה, בגלל העומס, שכרנו עוד פקח לחצי משרה, ואחרי כמה שנים הפקח הפך גם הוא למשרה מלאה. היום כבר יש לנו עוד פקח במשרה מלאה. עם הזמן התקדמנו ושכללנו, והשקענו המון. כל שנה אנחנו עושים עוד משהו ומסיקים מסקנות.

דוגמה זו מלמדת שאפשר להתגבר על הקושי להקים מערך אכיפה על ידי מוטיבציה של בעלי התפקידים וחשיבה יצירתית, שכוללת הסקת מסקנות ולימוד לאורך הדרך. מערך האכיפה יכול להתרחב ולממן את עצמו מכספי הגבייה של הקנסות, וכך לשפר את היקף האכיפה בשמירה על הטבע ובמניעת השלכת פסולת.

(ה) פיתוח תשתיות מיוחדות ומותאמות לצרכים

ההתמודדות עם התשתיות ועם סוגי הכלים המשמים לאיסוף אשפה, כפי שראינו בפרקים הקודמים, מעסיקה ללא הרף את עובדי אגף שפ"ע במועצות האזוריות וכן את מנהלי אתרי הטבע. אחת המועצות האזוריות פיתחה פח מיוחד שלא היה בשוק הנקרא "ביגבג", והוא עונה במדויק על הצרכים המתאימים לה. מנהל אגף שפ"ע במועצה סיפר:

הוספת פחים ביגבגים, זה פח מיוחד שאנחנו יצרנו, שיושב בפנים ביגבג [שק גדול]. הוא מכיל הרבה יותר לכלוך, והתנים והשועלים לא יכולים להוציא את זה כי זה כלוא ברשת, רשת ברזל. פיזרנו מלא כאלה, ואני כל שנה מוסיף עוד כמה. זה פיתוח שלנו פה של המחלקה. בנוסף אנחנו גם מתגברים על פי הקריאות שלי במכולות בעונה החמה. יש המון מטיילים, הפחים לא מספיקים, אנחנו שוכרים מכולות. [הקואופרטיב שנותן לנו את המכולות] מפזר לנו אותן בשטח ומרוקן לנו.

הפח שהם יצרו מתאים לצרכים המיוחדים של האתרים, הוא נמצא קרוב למבקרים ולמוקדי הפסולת, בעל נפח גדול, חסין נבירה וקל לפינוי. עוד היבט של התאמה לצרכים הייחודיים הוא התאמת כמויות הפחים ותדירות האיסוף לפי הצורך המשתנה בעונות מסוימות.

לסיכום, ההתמודדות עם הקשיים והאתגרים הולידו רעיונות מקוריים ויוזמות מקומיות לפתרון בעיית השלכת הפסולת במרחב הציבורי. פתרונות אלו ברובם אינם מבוססים על תקציבים גדולים, אלא על יוזמה של בעלי התפקידים, על שיתופי פעולה ועל חשיבה יצירתית. כמו כן, יוזמות רבות משלבות כמה אמצעים להתמודדות עם התופעה כמו שילוב של הסברה עם אכיפה, חיבור למקום עם נוכחות בשטח, תשתיות ואכיפה.

5. סיכום ומסקנות

מחקר זה מציג את הדרכים שבהן בעלי תפקידים אשר מנהלים את המרחב הציבורי האורבני ואת המרחב הציבורי הטבעי, שתפקידם לטפל בכלכלון במרחב זה ולהתמודד עם תופעת השלכת הפסולת בהם, תופסים את מאפייני התופעה ואת דרכי ההתמודדות איתה. בדומה למתואר בספרות המקצועית, בקרב בעלי התפקידים שוררת הסכמה מלאה שהתנהגות השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל מורכבת וכוללת היבטים רבים הקשורים לתרבות ולאופי החיים בישראל (Almosa et al., 2020; Carmi, 2019). מהממצאים עולה שמאפייני התופעה והדרכים להתמודד איתה תואמים את "מודל הקרחון". על פי מודל זה אפשר להסביר את המורכבות התרבותית העומדת בבסיסה של כל התנהגות האנושית (Dimitrov, 2012) ואת ההתנהגות על פי התרבות (Academic, 2012). באמצעות מודל זה אפשר להסביר גם את ההתנהגות של השלכת פסולת במרחב הציבורי, התנהגות שיש בה היבטים גלויים לעין וברורים והיבטים נסתרים. בהיבטים אלו קיימים גם מאפיינים עמוקים הכוללים את הנחות הבסיס המושרשות עמוק בתרבות (Dimitrov, 2012).

הרובד הגלוי כולל את ההיבטים הנראים לעין בתופעה הנבחנת, כמו מידת הניקיון בסביבה, התנהגות השלכת הפסולת ומאפיינים דמוגרפיים של המשליך. הרובד הגלוי כולל גם דרכים ישירות להתמודדות עם התופעה, כמו שיפור תשתיות, הצבת שילוט, שימוש בדרכי הרתעה, התראה ואכיפה וכן חינוך והסברה. לחלק של הקרחון המצוי מתחת לפני המים יש שני רבדים. הרובד הנסתר מן העין כולל שלושה מרכיבים עיקריים: (1) מאפיינים אישיים כמו ערכים, אמונות, ידע, עמדות ומוטיבציות. (2) מאפיינים הקשורים באחריות אישית (3) נורמות חברתיות. הרובד העמוק ביותר כולל את הנחות היסוד המושרשות עמוק בתרבות וקשורות לתחושות של שייכות למקום, לקהילתיות ולניכור, לתחושות הקשורות לנוחות ועצלנות וכן לתחושות של מיקוד שליטה. כפי שרואים באיור 1 (בסקירת הספרות) המתאר את החלוקה לרבדים ואת מרכיביהם.

5.1 הרובד הגלוי של תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל

הרובד הגלוי של הקרחון כולל כאמור את מידת הניקיון בסביבה, תופעת השלכת הפסולת ומאפייני המשליך וכן דרכים להתמודדות עם התופעה.

(א) מידת הניקיון בסביבה

לתפיסת בעלי התפקידים, המרחב הציבורי בישראל נתפס כמלוכלך. כמות הלכלוך והפסולת במרחב הציבורי הולכת וגדלה עם השנים בדומה למגמות הקיימות בעולם (נגב, 2016; Hansmann & Scholz, 2003; Nyawira, 2016). ממצאי המחקר מראים שהסיבות לכך רבות ומגוונות והן כוללות את צפיפות האוכלוסייה ההולכת וגדלה במדינה ואת העלייה ברמת החיים ובתרבות הצריכה. עוד עולה מן המחקר שמשבר הקורונה בשנים 2019–2021 החמיר את התופעה בעיקר במרחב הציבורי הטבעי.

אף שמקור הלכלוך בשני המרחבים: האורבני והטבעי דומה, יש הבדלים ביניהם (Brown et al., 2010). ההבדלים, כפי שהציגו אותם בעלי התפקידים, באים לידי ביטוי במועדים שבהם תופעת השלכת הפסולת מתגברת בכל מרחב. בעוד הלכלוך במרחב הציבורי האורבני קיים לאורך כל השנה במקומות קבועים המכונים נקודות חמות הנמצאים בעיקר בשולי היישוב, הלכלוך במרחב הציבורי הטבעי עונתי ותלוי בזמני הביולוגיה של הציבור באתרים (כגון חגים, סופי שבוע, עונת הקיץ והאביב) וקיים בעיקר באזורים שבהם ישנה התקהלות לאורך זמן, כמו החניונים באתרי קק"ל או חופי הים וחופי הכנרת ואזורים נגישים לכלי רכב.

סוגי הלכלוך במרחב הציבורי בישראל מגוונים מאוד, בדומה למה שנמצא בספרות המחקר מרחבי העולם (Campbell, 2007; Schultz et al., 2013; Torgler et al., 2012). גורמים בטבע, התנהגות בעלי חיים (דולב ואחרים, 2021; Bino et al., 2010), רוחות וסחף מהים (Rayon-Viña et al., 2018; Kolodko et al., 2018), שלעיתים יש נטייה לראות בהם גורם מלכלך, משפיעים על פיזור הלכלוך הקיים, בעיקר בגלל טיפול לקוי וחוסר התאמת התשתיות לצרכים.

(ב) התנהגות ההשלכה ומאפיינים דמוגרפיים של המשליך

בדומה למדינות אחרות בעולם ולמתואר בספרות המקצועית (Al-Mosa, 2017c; Schultz et al., 2013), מהממצאים עולה שגם בישראל אחד הגורמים העיקריים ללכלוך המרחב הציבורי הוא התנהגות הציבור. ניתן לחלק ציבור זה לשתי קבוצות, קבוצה שאצלה התנהגות השלכת הפסולת רווחת, וקבוצה שאצלה התנהגות זו אינה מקובלת (לב, 2020).

בדומה לספרות המחקר, גם בישראל בעלי התפקידים מוצאים קשר בין מאפיינים דמוגרפיים להתנהגות השלכת הפסולת. מן המחקר עולה שבישראל הקבוצות שיש להן נטייה גדולה יותר להשליך פסולת הן: צעירים (Nyawira, 2016; Schultz et al., 2013), אוכלוסייה חלשה ומשפחות גדולות (Al-Almosa et al., 2019; Khatib, 2009; Almosa et al., 2017a; Asmui et al., 2017a), מבקרים מן החוץ שאינם תושבי האזור וכן אנשים מקבוצות מיעוטיות (Rayon-Viña et al., 2018).

(ג) דרכי (אי) התמודדות

מתווה ארצי והכוונה ממשלתית מאורגנת – מחקרים רבים בספרות מתארים שיטות שונות ומגוונות להתמודדות עם הלכלוך במרחב הציבורי. ממצאי המחקר מחזקים מחקר קודם בתחום (נגב, 2016) ומראים שבישראל אין מתווה ארצי והכוונה ממשלתית מאורגנת להתמודד עם הלכלוך ועם השלכת הפסולת במרחב הציבורי. לכן ההתמודדות נופלת בעיקר על הרשויות והארגונים, והטיפול בתופעה הוא לרוב נקודתי ומקומי. הנושא אינו נמצא בראש סדרי העדיפויות של מקבלי ההחלטות ברמת המדינית והמקומית.

בדומה למקומות אחרים בעולם הרשויות והארגונים בישראל מנסים להתמודד עם תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בדרכים שונות, כמו הקצאת משאבים, שיפור תשתיות, חינוך, שיווק והסברה, חקיקה ואכיפה (Arafat et al., 2007; Beeharry et al., 2017; Freije et al., 2019; Hansmann & Scholz, 2003; Lucrezi & Digun-Aweto, 2020; Mapotse & Mashiloane, 2017; Moqbel et al., 2020; Seror & Portnov, 2018).

אכיפה וחינוך – לתפיסת בעלי התפקידים, אף אחת מדרכי ההתמודדות האלה אינה מתבצעת באופן מספק, שיטתי ולאורך זמן, בעיקר חסרים שימוש באכיפה ובקנסות להרתעה, וכן השקעה בחינוך ובהסברה למניעת התופעה. לדעת רוב בעלי התפקידים יש מקום להגביר את השימוש בשתי דרכים אלו. כמו כן, רבים קבלו על כך שלמרות ההבנה שנדרש לשלב את כל האמצעים יחד כדי להתמודד עם התופעה, בפועל הדבר כמעט אינו קורה, וישנם מעט מאוד שיתופי פעולה בעיקר ברמה המקומית.

תקציבים והקצאת משאבים – רבים מן המרואיינים הדגישו שאין די משאבים ותקציבים לטיפול עמוק ויסודי בתופעה. שתי דוגמאות בולטות לכך הן מחסור במשאבים במועצות האזוריות שצריכות לתחזק גם שטחים טבעיים נרחבים הנמצאים ברשותן אך משרתים את הציבור הישראלי כולו, וכן רשויות מקומיות בדירוג סוציו-אקונומי נמוך שאינן מצליחות להתמודד עם התופעה עקב מחסור בתקציבים. באזורים אלו

התופעה הולכת ומחמירה. עיקר ההתמודדות והתקציבים השוטפים של הרשויות והארגונים מופנים לניקיון ותחזוקה – שהשפעתם על הניקיון במרחב הציבורי קצרת טווח ומקומית, ולא לאכיפה, חינוך והסברה – שהשפעתם ארוכת טווח וכלל-ארצית. תקציבים מיוחדים שמופנים לנושא משמשים, במקרים רבים, למתן תמריצים נקודתיים ולקיום ימי ניקיון שנתפסים כבלתי יעילים לטווח הארוך (Zambezi et al., 2020; Spher, 2015).

דוגמה אישית – מנהיגי הציבור לעיתים מלכלכים בעצמם, ובכך משמשים עבור הציבור מודל שלילי לחיקוי. נעשו ניסיונות מוצלחים לרתום מובילי דעה ומשפיענים, והתגייסותם לניקיון המרחב הציבורי משפיעים באופן חיובי על פלחי ציבור שונים.

התראה אכיפה וקנסות – אכיפה וחלוקת קנסות נתפסו בקרב רבים מבעלי התפקידים כפתרון מיטבי. אך בפועל כמעט אינן מתבצעות בעיקר בגלל הקושי לתפוס את המלכלכים בשעת השלכת הפסולת ולהוכיח קשר ישיר אליה. נוסף על כך נמצא שיש כשלים באכיפה ובגבייה, כפי שהוצגו בדוח ייעודי (טרואן, 2020) בוועדת הפנים של הכנסת בשנת 2020, וגם הם משפיעים על יישומו של פתרון זה.

הרתעה – דרך יעילה נוספת להתמודדות עם השלכת פסולת היא הרתעה. נמצא שיש יעילות רבה לנוכחות ישירה בשטח של נציגי הרשויות: גורמי אכיפה, עובדי האתר עובדי הארגון ואף מתנדבים אף שאין להם סמכות אכיפה. נוכחות בשטח יכולה להיות גם עקיפה על ידי שימוש באמצעי מעקב טכנולוגיים כגון מצלמות ושלטי אזהרה. דרך זו נמצאה יעילה גם בספרות המחקר וגם לתפיסתם של בעלי התפקידים. לנוכחות בשטח השפעה חיובית והיא מסייעת להפחתת השלכת הפסולת במרחב הציבורי האורבני והטבעי. עם זאת, בעלי התפקידים מעידים שבמרחבים הטבעיים אין די נוכחות מרתיעה.

מניעה – דרך נוספת להתמודד עם התופעה היא מניעה. שיטה זו מוזכרת בעיקר בקשר למרחב הציבורי הטבעי. דרכי מניעה שנמצאו יעילות הן לדוגמה, מניעת כניסת כלי רכב לאתרי טבע, מניעת כניסה בשעות החשכה וכדומה. עם זאת, המניעה אינה פתרון כולל, והיא מסייעת לטיפול ברובד הגלוי של הבעיה. לכן לעיתים היא דוחקת את הבעיה למקום אחר. דרך מניעה נוספת, ניסיונית וחדשה עלתה בכמה ארגונים ורשויות שמשתמשים בחקיקה למניעת הכנסת כלים חד-פעמיים. יעילותה של השיטה תלויה ביעילות האכיפה. יש לצפות לתוצאות ולקחים מניסיון זה, אך מוקדם מדי לקבוע את יעילותו.

תשתיות לאיסוף פסולת ולפינויה – הנושא העיקרי שמעסיק את בעלי התפקידים הוא התשתיות לאיסוף הפסולת, לפינוי ולניקיון. נושא זה מופיע גם במחקרים רבים (de Lange et al., 2012; Esfandiar et al., 2019; Kort et al., 2008; Schultz et al., 2013; Spehr & Curnow, 2015). למרות השקעה ניכרת במשאבים לשם פיתוח, שכלול והרחבה של השימוש באמצעי זה, לתפיסת בעלי התפקידים התשתיות עדיין אינן מתאימות לצרכים בפועל.

לסיכום, מהמחקר עולה שתופעת הלכלוך והשלכת הפסולת במרחב הציבורי לא תיפתר מאליה בדרכים הקיימות ברובד הגלוי. זוהי תופעה מעגלית שבה מנקים ומלכלכים שוב ושוב. המשך טיפול שמרני המתמקד בעיקר בתשתיות ובניקיון, אשר אינו מתמודד עם שורשי הבעיה של השלכת פסולת – חייב להשתנות (Nyawira, 2016). אומנם פעולות הניקיון והטיפול בתשתיות הם בסיסיים והכרחיים, אולם העיסוק בהם אינו מספיק כדי להתמודד עם הבעיה. הדרך היעילה לפתור את התנהגות השלכת הפסולת מן השורש טמונה, כפי שעולה ממחקר זה, בטיפול ברבדים הנסתרים שלה, שהם קשים יותר להבחנה ולטיפול, אך יעילותם רבה לטווח הארוך.

5.2 הרובד הנסתר של תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל

הרובד הנסתר של תופעת השלכת הפסולת בישראל, בדומה לספרות המחקר בעולם, כולל **מאפיינים אישיים** כמו ערכים, אמונות, ידע, עמדות ומוטיבציות; מאפיינים הקשורים באחריות וכן נורמות חברתיות ותפיסת הנורמות.

הרובד העמוק ביותר עוסק בתחושת הקהילתיות, תחושת השייכות למקום ולמרחב הציבורי בניגוד לתחושת הניכור, ולצידן – תחושות הקשורות לנוחות או עצלות וכן לתחושת מיקוד השליטה. (Bakker, 2019; Cialdini et al., 1990; De Groot & Steg, 2009; Esfandiar et al., 2019; Hansmann & Scholz, 2003; Long et al., 2014; Ojedokun, 2013; Ong & Sovacool, 2012; Schultz et al., 2013). על פי הספרות המקצועית, שני הרבדים משקפים את התופעות ברמה התרבותית העמוקה שלהן וקשורים בקשר הדוק לחינוך (Zhang et al., 2014). לתפיסת בעלי התפקידים ההבדל העיקרי בין הקבוצה שמאופיינת בהתנהגות מלכלכת לקבוצה שמאופיינת בהתנהגות לא-מלכלכת הוא החינוך, ההתנהגות והערכים שהאדם רוכש מצעירותו בבית ובמשפחה, שהם דפוסים שטבועים עמוק באדם. אומנם קשה לאפיין את הרבדים הנסתרים ולציין אותם אחד לאחד במחקר זה, עם זאת, בעלי התפקידים מצביעים על המאפיינים הנמצאים ברובד הנסתר והעמוק כמאפיינים רבי-השפעה וחשובים שיש להתמודד איתם.

(א) מאפיינים אישיים

לתפיסת בעלי התפקידים, למאפיינים אלו השפעה רבה על ההתנהגות של השלכת הפסולת, בדומה למוזכר בספרות (Spher, 2015). גורמים אלו משפיעים גם על עבודתם המקצועית של בעלי התפקידים.

חוסר ידע והון אנושי מתאים – במקרים רבים ניכר חוסר ידע מקצועי וחוסר הון אנושי מתאים ברשויות ובארגונים. אחת הסיבות יכולה להיות שלכל תפקידי אגף שפ"ע (גינון, מזיקים, תברואה, ניקיון) אין תקן מקצועי של משרד העבודה.

חוסר מודעות – המחקר מציע לבחון את הסיבות להשלכת הפסולת על פי מידת הקושי לשנות את ההתנהגות. הסיבה הראשונה, שאותה קל יחסית לשנות, קשורה לחוסר מודעות. כפי שעלה במחקר אחר בתחום (לב, 2020), חלק מהציבור הישראלי אינו מודע, או לא שם לב לכך שהוא משליך פסולת ומלכלך ומעיד על עצמו ככזה. מחקר נוסף שנערך בבאר שבע מראה שהתושבים תופסים את האחר כמלכלך ולא הם (חדשנות עירונית באר שבע, 2018). בחינה זו יכולה לסייע גם במציאת כלים מתאימים להתמודדות.

(ב) אחריות אישית

גלגול האחריות – מרבית מנהלי אגפי החינוך ברשויות מאמינים שנושא הניקיון במרחב הציבורי נמצא באחריות המשרד להגנת הסביבה והיחידות הסביבתיות כחלק מהחינוך סביבתי, ולא באחריות משרד החינוך. רק מעט בתי ספר בארץ בוחרים לעסוק בתחום החינוך הסביבתי (Alkahr & Gan, 2020) ומעטים עוד יותר בנושאים הקשורים בקבלת אחריות ושמירה על הניקיון במרחב הציבורי.

(ג) נורמות חברתיות ותפיסתן

על פי המחקר בקרב רבים בציבור שוררת תפיסה של המרחב כשטח הפקר וממנה נובעת נורמה של התנהגות מזלזלת במרחב הציבורי בישראל. נורמה זו כוללת בין השאר את הנורמה להשלכת פסולת ולכלוך המרחב. נורמות אלו קשורות ישירות או בעקיפין לנורמות אחרות ומושפעות מהן. לדוגמה, נורמות עולמיות כמו תרבות הצריכה שהביאו לגידול בצריכה מוגברת ובשימוש בחומרים שאינם מתכלים (Lebreton et al., 2019).

(al., 2018) גרמו לגידול רב בכמות האשפה. דוגמה נוספת היא השפעת התרבות המקומית (Carmi, 2019) כמו תרבות העבודה ברשויות המוניציפליות המתאפיינת לעיתים בחוסר תיאום וחוסר סנכרון בין האגפים או בריכוזיות יתר ברשויות הקטנות.

עוד עולה מן המחקר שיש פער גדול בין רצון הציבור לקבל את המרחב הציבורי נקי והעמדות שלו נגד השלכת פסולת לבין ההתנהגות בפועל (לב, 2020). הממצאים מראים שאחד הגורמים המשפיעים על מידת הניקיון הוא התפיסה של יחסי ספק-לקוח בין הרשות לאזרחים, תפיסה המקובלת ברשויות רבות ואינה יוצרת תחושת של שותפות בין הרשות לתושבים. היבט אחר שעלה בנושא נורמות חברתיות משתקף בכמה רשויות קטנות שבהן היכרות אישית בין העובדים ברשות לתושבים והצורך בפופוליזם של אנשים מובילים גורמת לחוסר אכיפה בתחום השלכת האשפה. נורמות ההתנהגות מושפעות גם ממנהיגי ציבור ובעלי תפקידים שמרשים לעצמם לכלוך את המרחב הציבורי, נורמות שמחלחלות עד לתושבים. במקרים כאלה, אף על פי שהתפיסה הנורמטיבית של מרבית הציבורי היא שהניקיון חשוב ואסור לכלוך, בפועל הנורמה היא שמותר להשליך פסולת ולכלוך.

5.3 הרובד העמוק של תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל

חלק אחר של הציבור משליך פסולת במרחב הציבורי בגלל סיבות המצויות ברובד העמוק. לתפיסת בעלי התפקידים, המלכלכים מהסיבות האלה הם מיעוט בציבור ולא הרוב, אך השפעתה של התנהגותם על האפשרות לשמור על ניקיון המרחב הציבורי מכרעת.

חוסר תחושת שייכות – אחת הסיבות העמוקות להשלכת הפסולת במרחב הציבורי לדעת בעלי התפקידים היא **חוסר תחושת שייכות למרחב הציבורי ותפיסתו כשטח הפקר, תפיסה הגוררת אחריה חוסר אכפתיות**. כמו כן **תחושות של אי-נוחות או עצלנות**, תחושות אלו מתבטאות בתלות יתרה בפחים או בכך שמניחים את האשפה בצד כשאינן פח או כשהפח מלא. מגוון תחושות אלו, השייכות לרובד העמוק, משפיעות על התחושה של הציבור שהשלכת אשפה ולכלוך המרחב הציבורי היא לגיטימית, בעיקר באזורים שבהם אין תשתיות או שהתשתיות אינן מותאמות או אינן מתוחזקות כראוי.

ניכור וחוסר אמון ברשויות – תחושות קשות כמו חוסר אמון ברשויות, ניכור ולעיתים אף רגשות לאומניים הם עוד סיבה להשלכת פסולת, לכלוך ואף ונדליזם, ואותן קשה לשנות. בספרות המחקר יש התייחסות להשפעה של ניכור קהילתי, תחושות גועל ותחושת אדנות על התנהגות השלכת הפסולת גם במדינות אחרות. בישראל, תחושות אלו מקבלות תפנית ייחודיות הקשורות להרכב התרבותי של החברה.

מיקוד השליטה – נתון העולה מן המחקר הקשור ברובד העמוק הוא מיקוד שליטה. בעלי התפקידים ברשויות שרואיינו ואמונים על תחום מסוים כמו חינוך, שפ"ע או אכיפה מאמינים שיש להקצות יותר משאבים לאגפים אחרים כי כנראה הפתרון העיקרי נמצא בתחום אחר ולא בתחום עיסוקם. כלומר, תחושת המסוגלות של בעלי התפקידים ליצור שינוי בתחום שהם ממונים עליו קטנה. מסקנתם היא שיש צורך חיוני לשלב בין כל האמצעים לאורך זמן כדי ליצור שינוי בתופעה.

לסיכום, המרחבים הציבוריים האורבניים והטבעיים בישראל מלוכלכים. דרכי ההתמודדות עם הבעיה עד כה לא הובילו לשיפור המצב. ההתנהגות של השלכת פסולת במרחב הציבורי הפכה לנורמה מקובלת בכל הרמות – מנבחר הציבור ועד התושבים, והיא חלק מתרבות שבה שוררת תפיסת המרחב הציבורי כשטח הפקר ונרמול של התנהגות שמבטאת חוסר אכפתיות וחוסר כבוד למקום. הפעולות שנוקטים מקבלי ההחלטות ברמה הארצית וברמת הארגונים והרשויות שאמונים על ניהול המרחב הציבורי אינן מספיקות לטיפול שורשי ויסודי בתופעה. בולטת בחסרונה הובלת של "אני מאמין" כלל-ארצי בנושא

– אין תכנון כוללני ראוי, חסרה מוכוונות לשיתופי פעולה ואין התאמה או שימוש ממוקד בתחומי יסוד שיכולים להיות עמודי התווך של שינוי: חינוך, הסברה, אכיפה, מניעה ויצירת תשתיות יעילות.

6. המלצות יישומיות

ההמלצות במחקר זה משלבות בין המלצות שהעלו בעלי תפקידים שהשתתפו במחקר לבין המלצות של החוקרות כדי ליצור אינטגרציה בין נתוני המחקר לספרות המחקר ולניסיון בשטח. בחלק הראשון מופיעות המלצות למקבלי החלטות ברמה המדינית הארצית. כדי ליישם המלצות אלו נדרש תהליך רחב היקף וארוך טווח. בחלק השני מוצגות המלצות שמיועדות למקבלי החלטות ברמת הרשות והארגון. המלצות אלו הן נקודתיות וניתנות ליישום בטווח קצר יחסית. החוקרות מאמינות שכדי ליצור שינוי יסודי ומהותי יש לשלב בין השתיים.

6.1 תוכנית לאומית אסטרטגית

יש צורך לנקוט פעולה שמתוכננת ומובלת ברמה הארצית על ידי שותפות בין משרדי ממשלה, רשויות וארגונים. יש לבנות את התוכנית בראייה ארוכת טווח, ועליה לכלול התייחסות לשילוב בין מגוון אמצעים לטיפול בניקיון המרחב הציבורי: הקצאת משאבים, התאמת התשתיות ושדרוגן, פעולות הסברה וחינוך, נוכחות בשטח, חקיקה ואכיפה. תוכנית זו צריכה להיבנות תוך התייחסות נפרדת למגוון צרכים הדרושים לשם שמירה על הניקיון במרחב הציבורי האורבני והמרחב הציבורי הטבעי, ובד בבד להיות משולבת בראייה רחבה ובהבנה שמדובר במאפיינים שונים של אותה תופעה תרבותית: השלכת פסולת במרחב הציבורי. לתפיסתנו ועל סמך ממצאי המחקר וספרות המחקר, התוכנית צריכה לכלול את המרכיבים האלה:

הסברה וחינוך

- ✓ להפוך את הניקיון לאטרקטיבי ופופולרי. יש לגרום לחברי הממשלה ולחברי הכנסת להבין שזהו נושא שמעסיק את הציבור ולכן דחוף לטפל בו, מתוך הבנה שתופעת השלכת הפסולת היא סממן למצב החברתי במדינה.
- ✓ ליצור מסע הסברה ארצי רחב היקף באמצעי תקשורת מגוונים. לגייס ידוענים ומובילי דעה ולפנות במסרים מגוונים המתאימים למכלול קהלי יעד המרכיבים את החברה בישראל. מומלץ להתאים את ההסברה והמסרים לקבוצות שונות בחברה הישראלית על פי מאפיינים של תרבות, מנהגים, ערכים ושפה; יש להתמקד בקהלי היעד שנוטים לכלכל יותר כמו צעירים, אוכלוסיות חלשות, מבקרים מהחוץ ומגזרים בעלי מאפיינים ייחודיים כמו חרדים וערבים.
- ✓ לשלב את נושא השמירה על המרחב הציבורי בתוכנית לימודים כלל-ארצית המובלת ומכוונת על ידי משרד החינוך ואנשי הוראה. השותפות עם המשרד להגנת הסביבה ועם גופים חיצוניים צריכה להיות על יסוד היותם יועצים ולא מובילים. בבסיס התוכנית יעמדו הגישה של קבלת אחריות אישית על המרחב הציבורי והתפיסה של חשיבות הניקיון במרחב הציבורי כערך חברתי.

משאבים

- ✓ יש לתעדף תקציבים לתשתיות למועצות האזוריות וכן למועצות חלשות כלכלית
- ✓ לקבוע תקן מקצועי לבעלי תפקידים ברשויות הקשורים לתחום אגף שפ"ע. תקן זה יקבע את בסיס הידע המקצועי הנדרש בתחומי העיסוק ויגרום להתמקצעות של בעלי התפקידים.

חקיקה ואכיפה

- ✓ יש לעדכן את חוק הניקיון ("צו סדר הדין הפלילי (עבירות קנס – שמירת הניקיון), תש"ס-2000" וכן "חוק שמירת הניקיון, תשמ"ד-1984") בדרך להטיל קנסות על אדם שמשליך פסולת במרחב הציבורי, ולהקל את האכיפה. עדכון זה יאפשר לפקחים ולעובדי הרשויות וארגונים לאכוף את החוק ביתר קלות.
- ✓ יש להגביר את האכיפה ברמה הארצית תוך שיתוף פעולה עם המשטרה הכחולה והירוקה. לשם כך יש להקצות משאבים דרושים ולשנות את סדר העדיפות בתחום.

6.2 פעולות ברמת הרשויות והארגונים

הטיפול בהשלכת הפסולת וניקיון המרחב הציבורי צריך להיות במקום גבוה בסדרי העדיפויות של ראשי הרשויות והארגונים. מרבית ההמלצות מתאימות לשני סוגי המרחבים הציבוריים: האורבני והטבעי. הפעולות צריכות להתמקד בנושאים האלה:

שיתופי פעולה ושותפויות

- ✓ ליצור שיתופי פעולה תוך-ארגוניים רבים בין זרועות שונות בארגון או ברשות. לדוגמה שילוב בין אגף החינוך, הרווחה ושפ"ע או שיתופי פעולה בין יחידות התפעול והחינוך בארגונים.
- ✓ ליצור יחסי שותפות לדרך עם התושבים ועם המבקרים, במקום קשרי ספק-לקוח הקיימים ברשויות רבות. מומלץ לקדם פעולות כמו תכנון וטיפול משותף של המרחב כדי ליצור תחושה זו.

התאמת התשתיות לצרכים

- ✓ להתאים את התשתיות לאופי התושבים והמבקרים. זאת יש לעשות לאחר בדיקה יסודית של הצרכים וסקירת המצב ברשות. מה שעובד במקום מסוים לא בהכרח יצליח באחר ולהפך.
- ✓ יש לבחור כלי אצירה שאפשר לפנותם בקצב גדול יותר מקצב המילוי שלהם. יש להתאים את תדירות הפינוי למועדים השונים ולהביא בחשבון תקופות של עומס. יש לוודא שבכלי האצירה אינם ניתנים לנבירה על ידי בעלי חיים. במקומות מסוימים יש להתאים את הפחים לילדים ולקשישים. יש להקפיד על ניקיון מכלי האצירה ולדאוג שיהיו מזמינים להשלכה. פח שעולה על גדותיו יוצר נזק כפול.

שימוש בשיטת המקל והגזר

- ✓ תמריצים חיוביים וימי ניקיון – ימי ניקיון שאינם מתבצעים על ידי התושבים המקומיים או המבקרים המקומית, אלא על ידי מתנדבים מן החוץ, תורמים באופן זמני לניקיון אך אינם יוצרים שינוי בהתנהגות. לכן חשוב לקיים ימי ניקיון כחלק מתהליך ארוך טווח ומתמשך של אימוץ אתר וחיבור למקום או קבלת אחריות על המרחב – ועליהם להתבצע על ידי תושבי המקום.
- ✓ יש לקדם יוזמות מקומיות ולעודד תוכניות חינוכיות בכל בתי הספר ברשויות. מדובר על תוכניות חינוך מבוססות מקום המפתחות תחושת שייכות ליישוב, לקהילה ולטבע. חיזוק תחושת שייכות וחיבור לקהילה ולטבע גורם לקבלת אחריות על המרחב הציבורי ומסייע להפחתת הכלוך.

- ✓ חשוב להגביר את הנוכחות של אנשים המזהים עם שמירה על הסדר כמו פקחים, עובדי ציבור ומתנדבים – הן במרחבים הטבעיים והן האורבניים. נוכחות זו צריכה להתמקד באזורים ובמועדים שבהם מלכלכים יותר.
- ✓ במרחב הציבורי הטבעי – יש לקדם מניעה כוללת ונרחבת, כמו חקיקה מקומית נגד הכנסת כלים חד-פעמיים אל כל אתרי הטבע בישראל, ופחות לפעול למניעה נקודתית באתר מסוים משום שהיא מספקת פתרון מקומי אך מסיטה את הבעיה לאתר אחר (לדוגמה מניעה של כניסת כלי רכב לאתר מסוים מפנה את המבקרים לאתר אחר).

הסברה והתאמת הפעולות לציבור

- ✓ יש לזכור שמספיק מיעוט קטן שמלכלך כדי לגרום לתופעה מעגלית ומחזורית של מרחב מלכלך. לכן, יש להתאים את ההסברה והפעילות לקהילה, למגזר ולאוכלוסייה. יש להתמקד ברבדים העמוקים שמשפיעים על התנהגות ההשלכה, כמו חיזוק תחושת השייכות למקום, יצירת תחושת אמון ושותפות עם הרשויות וחיבור ערך הניקיון במרחב הציבורי לסט הערכים המתאים למגזר.
- ✓ חשוב ליצור הסברה נגישה המבהירה את כללי ההתנהגות הקשורה לפסולת בכל מקום. לדוגמה להסביר מדוע אין להשאיר שקית מחוץ לפח, להסביר את ההשלכות של התנהגות זו ולהפנות אליה את תשומת הלב.

7. רשימת המקורות

- אתר המשרד להגנת הסביבה. (2020). **מנקים את ישראל: המשרד להגנת הסביבה יוצא בתוכנית לאומית חדשה, לניקיון המרחב הציבורי ברשויות המקומיות בהיקף של 150 מיליון שקל לשלוש שנים**.
https://www.gov.il/he/departments/news/natl_plan_to_cleanup_public_spaces_unveil
- דולב ע', רוזנברג ב', כהן א', יידוב ש' (2021). השפעת פסולת שמשאירים מטיילים על חיות הבר בפארק הברמל, **אקולוגיה וסביבה**, 11(4). <https://magazine.isees.org.il/?p=20594>
- היחידה לתכנון אסטרטגי אשדוד. (2018). **הקואליציה לניקיון: אסטרטגיה, דרכי פעולה ופרויקטים 16 פברואר 2017**. מקור עצמי.
- טרואן י' (2020). **אכיפת איסור השלכת פסולת אישית לרשות הרבים**. מרכז המידע והמחקר של הכנסת. לב נ' (2020). **תפיסות לגבי השלכת פסולת באתרי טבע ופארקים בישראל**. [עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה].
- מטרני י' (2018). האם ניתן להשפיע על מטיילים לאסוף לכלוך של אחרים מבחירה חופשית? **אקולוגיה וסביבה**, 4, עמ' 28–35.
- מינץ, ק' (2018). "ברומא התנהג כרומאי": נורמות חברתיות והשפעתן על התנהגויות סביבתיות. **אקולוגיה וסביבה**, 9(2), 28–33.
- נגב מ' (2016). שיפור רמת הניקיון במרחב הציבורי בישראל. **אקולוגיה וסביבה**, 1, עמ' 33–40.
- סופר ג' (2017). איכות הסביבה בישראל: על הקשר שבין פח לאשפה. **מסע אחר**.
<https://tinyurl.com/yxnknf9x>
- צוות חדשנות עירונית באר שבע. (2018). **ניקיון המרחב הציבורי בבאר שבע**. <https://beer-sheva.digitaler.co.il/beer-sheva1/toc>
- שמואלי, ל' (2019). **תכנית לאומית לניקיון המרחב הציבורי: רקע כללי, סקירה כללית ומיפוי מצב קיים**. מוגש למשרד להגנת הסביבה על ידי הפורום למדיניות סביבתית במרכז האקדמי למשפט ולעסקים. המשרד להגנת הסביבה.
https://www.gov.il/BlobFolder/news/natl_plan_to_cleanup_public_spaces_unveiled/he/news_files_cleanup_national_plan2020.pdf
- Abdul Aziz, N. A., Lukhman, A. A., Chubo, J. K., & Daud, D. S. R. A. (2019). Public Perception to Littering in Greenspaces: A Case Study in Bintulu, Sarawak, Malaysia. *Journal of Physics: Conference Series*, 1358(1). <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1358/1/012031>
- Adler, I., Zion, M., & Mevarech, Z. R. (2015). The Effect of Explicit Environmentally Oriented Metacognitive Guidance and Peer Collaboration on Students' Expressions of

- Environmental Literacy. *Journal of Research in Science Teaching*, 53(4), 620-663.
- Alkaher, I., & Gan D. (2020). The role of school partnerships in promoting education for sustainability and social capital. *Journal of Environmental Education*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/00958964.2020.1711499>
- Al-Khatib, I. A. (2009). Children's perceptions and behavior with respect to glass littering in developing countries: A case study in Palestine's Nablus district. *Waste Management*, 29(4), 1434–1437. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2008.08.026>
- Al-Mosa, A. Y. (2017c). *Extending understanding of Middle Eastern littering behaviour beyond the individual: A Formative Research Study* Author. Griffith University.
- Almosa, Y., Parkinson, J., & Rundle-Thiele, S. (2017a). A socioecological examination of observing littering behavior. *Journal of Nonprofit and Public Sector Marketing*, 29(3), 235–253. <https://doi.org/10.1080/10495142.2017.1326354>
- Almosa, Y., Parkinson, J., & Rundle-Thiele, S. (2017b). Littering reduction: A systematic review of research 1995–2015. *Social Marketing Quarterly*, 23(3), 203–222. <https://doi.org/10.1177/1524500417697654>
- Almosa, Y., Parkinson, J., & Rundle-Thiele, S. (2020). Preventing littering: It's not all about Sticks! *Journal of Nonprofit and Public Sector Marketing*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/10495142.2020.1865236>
- Arafat, H. A., Al-Khatib, I. A., Daoud, R., & Shwahneh, H. (2007). Influence of socio-economic factors on street litter generation in the Middle East: Effects of education level, age, and type of residence. *Waste Management and Research*, 25(4), 363–370. <https://doi.org/10.1177/0734242X07076942>
- Asmui M., Wahid S.N.S., Zaki S.M., Mokhtar N.M., & Harith S.S. (2019) The effects of awareness level on littering behaviour on campus: Family income as moderator. In: Kor L. K., Ahmad A.R., Idrus Z., & Mansor K. (eds), *Proceedings of the Third International Conference on Computing, Mathematics and Statistics (iCMS2017)*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-13-7279-7_58
- Bakker, B. (2019). *Beyond social experiments: Simulation of descriptive littering norms through agent-based modelling* [Masters thesis]. Urecht University.
- Beeharry, Y. D., Bekaroo, G., Bokhoree, C., Phillips, M. R., & Jory, N. (2017). Sustaining anti-littering behavior within coastal and marine environments: Through the macro-micro level lenses. *Marine Pollution Bulletin*, 119(2), 87–99. <https://doi.org/10.1016/j.marpolbul.2017.04.029>
- Berkowitz, A. R., Ford, M. E., & Brewer, C. A. (2005). A framework for integrating ecological literacy, civics literacy, and environmental citizenship in environmental education. Environmental education and advocacy. *Changing perspectives of ecology and*

education, 227, 66.

- Bino, G., Dolev, A., Yosha, D., Guter, A., King, R., Saltz, D., & Kark, S. (2010). Abrupt spatial and numerical responses of overabundant foxes to a reduction in anthropogenic resources. *Journal of Applied Ecology*, 47, 1262–1271. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2664.2010.01882.x>
- Brown, T. J., Ham, S. H., & Hughes, M. (2010). Picking up litter: An application of theory-based communication to influence tourist behaviour in protected areas. *Journal of Sustainable Tourism*, 18(7), 879–900. <https://doi.org/10.1080/09669581003721281>
- Brown, D. P. (2015). Garbage: How population, landmass, and development interact with culture in the production of waste. *Resources, Conservation and Recycling*, 98, 41–54. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2015.02.012>
- Campbell, D. F. (2007). *People who Litter*. EnCams research report. https://www.keepbritaintidy.org/sites/default/files/resources/KBT_London-Its-People-and-their-Litter_2009.pdf
- Carmi, N. (2019). On social distress, littering and nature conservation: The case of Jisr A-Zarka. *Coastal Management*, 47(4), 347–361. <https://doi.org/10.1080/08920753.2019.1598223>
- Cialdini, R. B., Reno, R. R., & Kallgren, C. A. (1990). A Focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(6), 1015–1026. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.6.1015>
- Cingolani, A. M., Barberá, I., Renison, D., & Barri, F. R. (2016). Can persuasive and demonstrative messages to visitors reduce littering in river beaches? *Waste Management*, 58, 34–40. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2016.08.028>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2014). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage publications.
- De Kort, Y. A. W., McCalley, L. T., & Midden, C. J. H. (2008). Persuasive trash cans: Activation of littering norms by design. *Environment and Behavior*, 40(6), 870–891. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/0013916507311035>
- de Lange, M. A., Debets, L. W., Ruitenburg, K., & Holland, R. W. (2012). Making less of a mess: Scent exposure as a tool for behavioral change. *Social Influence*, 7(2), 90–97. <https://doi.org/10.1080/15534510.2012.659509>
- Dimitrov, K. (2012). Natural analogies among organizational culture models. *Vanguard Scientific Instruments in Management*, 5(1), 99–125. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1434850>
- Dobson, A. (2007). Environmental citizenship: Towards sustainable development. *Sustainable Development*, 15(5), 276–285. <https://doi.org/10.1002/sd.344>

- Eastman, L. B., Núñez, P., Crettier, B., & Thiel, M. (2013). Identification of self-reported user behavior, education level, and preferences to reduce littering on beaches: A survey from the SE Pacific. *Ocean and Coastal Management*, 78, 18–24. <https://doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2013.02.014>
- Esfandiar, K., Pearce, J., & Dowling, R. (2019). Personal norms and pro-environmental binning behaviour of visitors in national parks: the development of a conceptual framework. *Tourism Recreation Research*, 44(2), 163–177. <https://doi.org/10.1080/02508281.2019.1580936>
- Fossey, E., Harvey, C., McDermott, F., & Davidson, L. (2002). Understanding and evaluating qualitative research. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 36(6), 717–732. <https://doi.org/10.1046%2Fj.1440-1614.2002.01100.x>
- Freije, A. M., Naser, H. A., & Abdulla, K. H. (2019). Attitudes and opinions towards public littering in the Kingdom of Bahrain. *Arab Journal of Basic and Applied Sciences*, 26(1), 353–360. <https://doi.org/10.1080/25765299.2019.1628688>
- Geis, K. J., & Ross, C. E. (1998). A new look at urban alienation: The effect of neighborhood disorder on perceived powerlessness. *Social Psychology Quarterly*, 61(3), 232–246. <https://doi.org/10.2307/2787110>
- Hansmann, R., & Scholz, R. W. (2003). A two-step informational strategy for reducing littering behavior in a cinema. *Environment and Behavior*, 35(6), 752–762. <https://doi.org/10.1177/0013916503254755>
- Hansmann, R., & Steimer, N. (2017). Subjective reasons for littering: A self-serving attribution bias as justification process in an environmental behaviour model. *Environmental Research, Engineering and Management*, 73(1). <https://doi.org/10.5755/j01.erem.73.1.18521>
- Hartley, B. L., Thompson, R. C., & Pahl, S. (2015). Marine litter education boosts children's understanding and self-reported actions. *Marine Pollution Bulletin*, 90(1–2), 209–217. <https://doi.org/10.1016/j.marpolbul.2014.10.049>
- Khawaja, F. S., & Shah, A. (2018). Determinants of littering: An experimental analysis. *The Pakistan Development Review*, 52, 2. <http://dx.doi.org/10.30541/v52i2pp.157-168>
- Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, 8(3), 239–260. <https://doi.org/10.1080/13504620220145401>
- Kolodko, J. & Read, D. (2018) Using behavioural science to reduce littering: understanding, addressing and solving the problem of litter. *Journal of Litter and Environmental Quality*, 2 (1). pp. 21–36.

- Lebreton, L., Slat, B., Ferrari, F., Aitken, J., Marthouse, R., & Hajbane, S. (2018). Evidence that the great Pacific garbage patch is rapidly accumulating plastic. *Scientific Reports*, 1–15. <https://doi.org/10.1038/s41598-018-22939-w>
- Liu, J. H., & Sibley, C. G. (2004). Attitudes and behavior in social space: Public good interventions based on shared representations and environmental influences. *Journal of Environmental Psychology*, 24(3), 373–384. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2003.12.003>
- Long, J., Harré, N., & Atkinson, Q. D. (2014). Understanding change in recycling and littering behavior across a school social network. *American Journal of Community Psychology*, 53(3–4), 462–474. <https://doi.org/10.1007/s10464-013-9613-3>
- Lucrezi, S., & Digun-Aweto, O. (2020). “Who wants to join?” Visitors’ willingness to participate in beach litter clean-ups in Nigeria. *Marine Pollution Bulletin*, 155, 11167. <https://doi.org/10.1016/j.marpolbul.2020.111167>
- Mannetti, L., Pierro, A., & Livi, S. (2004). Recycling: Planned and self-expressive behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 24(2), 227–236. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2004.01.002>
- Mapotse, T. A., & Mashiloane, T. K. (2017). Nurturing learners’ awareness of littering through environmental campaigns: An action research approach. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 13(10), 6909–6921. <https://doi.org/10.12973/ejmste/76658>
- Moqbel, S., El-tah, Z., & Haddad, A. (2020). Anti-littering in developing countries: Motivating the people of Jordan. *Waste Management and Research*, 38(7), 726–733. <https://doi.org/10.1177/0734242X19900654>
- NYAWIRA W. P. (2016). *An assessment of attitude and behaviour towards littering among the citizens of nairobi city* [masters dissertation] University Of Nairobi.
- Ojedokun, O., & Balogun, S. K. (2013). Self-monitoring and responsible environmental behaviour: The mediating role of attitude towards littering. *Frontiers in Psychological and Behavioral Science*, 2, 31–38.
- Ong, I. B. L., & Sovacool, B. K. (2012). A comparative study of littering and waste in Singapore and Japan. *Resources, Conservation and Recycling*, 61, 35–42. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2011.12.008>
- Rayon-Viña, F., Miralles, L., Gómez-Agenjo, M., Dopico, E., & Garcia-Vazquez, E. (2018). Marine litter in south bay of Biscay: Local differences in beach littering are associated with citizen perception and awareness. *Marine Pollution Bulletin*, 131, 727–735. <https://doi.org/10.1016/j.marpolbul.2018.04.066>
- Saldaña, J. (2009). *The coding manual for qualitative researchers*. SAGE Publications Ltd.

- Schultz, P. W., Bator, R. J., Large, L. B., Bruni, C. M., & Tabanico, J. J. (2013). Littering in context: Personal and environmental predictors of littering behavior. *Environment and Behavior*, 45(1), 35–59. <https://doi.org/10.1177/0013916511412179>
- Seror, N., & Portnov, B. A. (2018). Identifying areas under potential risk of illegal construction and demolition waste dumping using GIS tools. *Waste Management*, 75, 22–29. <https://doi.org/10.1016/j.wasman.2018.01.027>
- Spehr k., & Curnow (2015), Litter Ology: Understanding littering and secrets to clean public places, Kindle edition.
- Stern, P. C. (2000). Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407–424. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00175>
- Taylor, A., Curnow, R., Fletcher T., & Lewis, J. (2007). Education campaigns to reduce storm: Water pollution in commercial areas: Do they work? *Journal of Environmental Management*, 84 (3), 323–35. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2006.06.002>
- Thomas, R. M. (2018). *Environmental engagement through behaviour change interventions: A case study of litter reduction in New Zealand schools*[Masters thesis]. Victoria University of Wellington.
- Tohidi, H., & Jabbari, M. M. (2012). Organizational culture and leadership. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 31, 856–860. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.12.156>
- Torgler, B., García-Valiñas, M. A., & Macintyre, A. (2012). Justifiability of littering: An empirical investigation. *Environmental Values*, 21(2), 209–231. <https://doi.org/10.3197/096327112X13303670567378>
- Torres, H. R., Reynolds, C. J., Lewis, A., Muller-Karger, F., Alsharif, K., & Mastenbrook, K. (2019). Environmental education research examining youth perceptions and social contexts of litter to improve marine debris environmental education. *Environmental Education Research*, 25(9), 1400–1415. <https://doi.org/10.1080/13504622.2019.1633274>
- Weaver, R. (2015). Littering in context(s): Using a quasi-natural experiment to explore geographic influences on antisocial behavior. *Applied Geography*, 57, 142–153. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2015.01.001>
- Zambezi, F. M., Muisa-Zikali, N., & Utete, B. (2020). Effectiveness of community participation as anti-litter monitors in solid waste management in metropolitan areas in a developing country. *Environment, Development and Sustainability*, 23, 747–764. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-00606-3>
- Zhang, W., Goodale, E., & Chen, J. (2014). How contact with nature affects children's biophilia, biophobia and conservation attitude in China. *Biological Conservation*, 177, 109–116. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2014.06.011>

8. נספחים

נספח 1. פרוטוקול הריאיון

פרטים אישיים

- שם המרואיין, שיוך לגוף או רשות, הגדרת התפקיד וותק בתפקיד.
- איפה אתה גר? ואיך אתה מרגיש כלפי הרשות המקומית בה אתה עובד?

פרטים הקשורים לתפקיד ברמה האישית

- תאר את התפקיד שלך (מה נמצא תחת הסמכויות והאחריות שלך, מה אתה עושה ביום-יום)?
- מה החזון שלך בביצוע התפקיד? מה אתה שואף להוביל/לעשות?
- החיבור האישי לתפקיד וכן לעיר/ישוב/ארגון
- מהי תפיסת העולם (מה דעתך על מה שאתה יודע וחושב על הנושא) שלך לגבי נושא השלכת הפסולת במרחב הציבורי?
- עד כמה חשוב לך נושא הניקיון באופן אישי?
- עד כמה יש לרצון האישי שלך השפעה על מה שקורה במרחב?

פרטים הקשורים ליישוב ולתופעה של לכלוך במרחב הציבורי

- כיצד היית מאפיין את הציבור ביישוב שלך? מהם המאפיינים התרבותיים בהקשר של המרחב הציבורי?
- האם היית מגדיר את המרחב הציבורי ביישוב שלך נקי? תן דוגמה
- עד כמה נראה לך נושא הניקיון חשוב עבור התושבים (קהל יעד אחר)? תן דוגמה
- מראיונות קודמים שמענו כי יש גורמים שונים לתופעת הכלוך במרחב הציבורי בישראל, מה לדעתך הגורמים לתופעה? מה מאפיין אותה? איך קשורה לחינוך / לתרבות / למאפיינים דמוגרפיים? (לוודא שנוגעים בכל 3 הגורמים).
- יש הטוענים כי קיים דיסוננס בין חינוך לקיימות, מחזור, וניהול פסולת לבין ההתנהגות האישית של הציבור – האם לדעתך דיסוננס זה באמת קיים? מה לדעתך יכול לפתור דיסוננס זה?
- מה היחס הנכון לדעתך בין אכיפה, חינוך, הסברה ונראות בהשקעה התקציבית? מה התקציב ברשות/אתר וכיצד מתקיימת החלוקה ברשות שלך?
- תאר את תופעת השלכת הפסולת, כפי שאתה רואה אותה במרחב שאתה מנהל: מי משליך? מתי? סוגי פסולת וכדו')
- תאר את המערך/ פעילות להתמודדות עם התופעה במרחב הציבורי שלך? כיצד אתה דואג לזה שאנשים לא יזרקו לכלוך במרחב? (במקרה של איש חינוך קהילה – תאר את התהליך החינוכי הסברתי)
- כיצד אתם יוצרים קשר עם הציבור/קהל המגיע למרחב? כיצד מעבירים לו את המסר "לא להשליך פסולת"? (האם יש נתונים מהשטח?)

הצלחות ואתגרים בהתמודדות עם השלכת פסולת במרחב הציבורי

- מה הם הרגעים שאתה מרגיש סיפוק או נחת?
- מה הקשיים העיקריים בניהול המערך?
- מה הדבר שהכי מטריד אותך בתופעת השלכת הפסולת?
- כיצד מתקבלות החלטות לגבי יצירת שינוי בסדירויות ובתקציבים?
- מי לדעתך הגורם המשפיע ביותר בקביעת מדיניות ברשות?
- האם אתה מרגיש שיש לך ברשות שותפים לדרך? מה המוטיבציות שלהם? תן דוגמה
- האם היו לך התנסויות בהם ביצעת התערבויות שהביאו לשינוי, הצלחה שהביאה לשיפור ברמת הניקיון במרחב? כיצד מתקדמת ההתנסות? מה התוצאות?
- האם היו לך ניסיונות להביא שינוי שלא צלחו? מה היו הלקחים שלך?

המלצות ומחשבות על העתיד

- מה אתה יכול להמליץ לגופים/ארגונים אחרים על התמודדות וטיפול בנושא פסולת. מה הם יכולים ללמוד מההתנסות שלך?
- מראיונות קודמים שמענו כי מבצעי ניקיון עם הציבור זוהי יוזמה חד-פעמית שאין לה המשכיות. למה לדעתך ממשיכים לקדם ימי ניקיון?
- קיימים כלים לטיפול בתופעה בעזרת צוות הסברה אשר מסתובב בשטח ומדבר עם הנוכחים. האם יצא לך להשתמש בכלי הזה? מה דעתך על כלי העבודה הזה? מדוע התנסית/לא התנסית בכלי זה ועד כמה זה נראה לך אפקטיבי? האם נראה לך שבעתיד תנסה להתנסות בכך?
- אם היית יכול לקבל כל דבר שתרצה כדי לשפר את הניקיון (מלבד כסף) מה היית רוצה?
- בעוד 10 שנים מעכשיו מה יקרה עם תופעת השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל? מה ישתנה?

נספח 2. טבלת המאפיינים של המשתתפים במחקר

הגדרת תפקיד	סוג היישוב/שטח פתוח	גר ביישוב	ותק	הכשרה רלוונטית/ רקע מקצועי/ ניסיון קודם בתחום
מנהלת אגף קיימות וסביבה	עיר גדולה (*)	לא	5 שנים	מהנדסת סביבה ובעלת תואר שני עבדה כרכזת ובמנהלת איגוד ערים
מנהל אגף תברואה	עיר גדולה	כן	16 שנים	עובד עירייה 30 שנה באגף מים ותברואה
ראש מינהל איכות הסביבה	עיר גדולה	לא	חצי שנה	קצין לוגיסטיקה ביחידות שדה השתחרר בדרגת סגן אלוף
מנהלת תחום קיימות	עיר גדולה מעורבת		5 שנים	הייתה פעילה ויזמית בתחום הסביבה
סגן מנהל אזור עירוני	עיר גדולה מעורבת	כן	שנתיים	מעל 15 שנים עובד בתפקידים שונים בתברואה
חברה אזרחית	עיר גדולה מעורבת	כן	8 שנים	פעילה חברתית בתחום ועובדת במנהל קהילתי בעיר
סגנית מנהלת מחלקת ניקון	עיר בינונית (**)	כן	6 שנים	עבדה בעירייה במשך שנים עד לקבלת התפקיד
מנהל המחלקה לניקיון העיר פינאי אשפה ומחזור	עיר בינונית	כן	10 שנים	פנסיונר של הצבא, בעל תואר אקדמי במדעי החברה
רכזת חינוך לקיימות	עיר בינונית	לא	4 שנים	
מנהלת המחלקה לבתי ספר יסודיים	עיר בינונית	כן	5 שנים	
ראש העירייה	עיר בינונית מעורבת	כן	שנתיים	בעלת תואר שלישי, לימדה וניהלה בית ספר במשך שנים.
ראש מנהל תפעול	עיר בינונית מעורבת	לא	שנה	שירות ארוך שנים בצה"ל
מחלקת ניקיון העיר	עיר בינונית מעורבת	לא	3 שנים	פנסיונר של צה"ל בהכשרה תחום הנדל"ן בחר לעבוד בעיר בדירוג סוציו-אקונומי נמוך.
מנהלת מחלקת חינוך קדם יסודי	עיר בינונית מעורבת			
סגן מנהל אגף שפ"ע	עיר בינונית מגר ערבי	כן	חצי שנה	תואר ראשון בחינוך סביבתי ותואר שני במנהל וסביבה ניסיון בעבודה בחווה חקלאית
מנהל אגף חינוך	עיר בינונית במגר הערבי	כן	30 שנים	ממקימי מנהל החינוך
מנהל אגף חינוך	עיר בינונית חרדית	כן	5 שנים	
רכזת חינוך סביבתי והסברה	עיר קטנה מעורבת (***)	כן	16 שנים	תואר שני בכלכלה, לא קשורה לתחום החינוך באה לשנה והתאהבה בתחום
מנהלת מחלקת חינוך	עיר קטנה מעורבת	כן	שנתיים	ניהלה בית ספר שהיה "ירוק" הרבה שנים
מנהל מחלקת תברואה	עיר קטנה מעורבת	כן	15 שנים	מדריך בפנימיית נוער, עבד בתפקידי פיקוח שונים בעירייה
ראש מנהל החינוך	עיר קטנה מעורבת	כן	20 שנה	התחיל כמורה, המשיך ללמד במכללה ומשם לניהול מתנ"ס
מנהל אגף שפ"ע	עיר קטנה מעורבת	לא	9 שנים	פנסיונר של צה"ל בדרגת סגן אלוף. עבד ברשות אחרת כמנהל פרויקט. תואר ראשון במדעי החברה ותואר שני במנהל ומדיניות ציבורית
מנהל מחלקת חינוך	עיר קטנה ערבית	כן	28 שנים	בוגר תואר ראשון ושני בהנדסה ורובוטיקה. מורה למקצועות טכנולוגיים

הגדרת תפקיד	סוג היישוב/שטח פתוח	גר ביישוב	ותק	הכשרה רלוונטית/ רקע מקצועי/ ניסיון קודם בתחום
				ומתמטיקה, מנהל בית ספר תיכון. מתנדב בארגון סביבתי.
אחראי שפ"ע	עיר קטנה ערבית	כן	חצי שנה	כימאי בהכשרתו. עבד במטה המשרד להגנת הסביבה ובאיגוד הערים.
מנהל מחלקת חינוך	עיר קטנה ערבית	כן	30 שנים	גדל בגליל ומחובר לסביבה הטבעית. שם לו למטרה לפתח את נושא הגינות וטיפוח המרחב הציבורי בבתי הספר.
רכזת פסולת ביחידה סביבתית	עיר קטנה ערבית	לא	3 שנים	
מנהלת אגף שפ"ע	מועצה מקומית	כן	שנתיים	ניהול פרויקטים בעירייה, תוכנית "צוערים לשלטון מקומי" של משרד הפנים
מנהל היחידה הסביבתית	מועצה מקומית	כן	3 שנים	בעבר הדריך טיולים עסק בחינוך סביבתי והיה פעיל בתחום הסביבתי
מנהלת אגף חינוך	מועצה אזורית	כן	מעל 10 שנים	נרתמת למיזמים של חינוך סביבתי
מנהל מחלקת פיקוח	מועצה אזורית	לא	4 שנים	התחיל כמתנדב עבר לעבודת פיקוח עד להקמת המחלקה וניהולה. עובד 17 שנה במועצה.
רכזת חינוך וקהילה ביחידה סביבתית	מועצה אזורית	כן	שנתיים	עבדה בעבר במרכז לחינוך סביבתי בחירייה.
מנהל מחלקת תברואה	מועצה אזורית	לא	9 שנים	חקלאי, תפקידים ניהוליים בקיבוץ
רכזת חינוך סביבתי	מועצה אזורית מעורבת	לא	26 שנים	בעבר הייתה מורה למדעים מהראשונות שעסקו בתחום הסביבתי
מנהלת אגף תברואה ואיכות סביבה	מועצה אזורית	כן	10 שנים	עבודה במשרד החקלאות בתחום כלכלי, תכנוני, סטטוטורי
מנהל אגף חינוך	מועצה אזורית	לא	3 שנים	עבר שינוי תרבותי, חברתי עמוק מילדות בעיר ממעמד סוציו-אקונומי נמוך לבגרות בצבא. שירת 28 שנים בחיל מודיעין בתפקידים שונים ובהמשך עבד בהייטק.
מנהל אגף שפ"ע	מועצה אזורית	לא	שנים	
רכזת חינוך סביבתי ביחידה סביבתית	מועצה אזורית	לא	שנתיים	עבדה בחינוך סביבתי בחברה להגנת הטבע.
מנהלת אגף בתי ספר יסודיים	מועצה אזורית	כן	שנה	עובדת במועצה אזורית מעל 14 שנה בתפקידים שונים באגף החינוך.
מנהל מחלקת שפ"ע	מועצה אזורית	לא	שנה	היה סגן מנהל מחלקת שפ"ע עירונית במשך 3 שנים. בעל תואר ראשון בכלכלה, לומד לתואר שני במדעי המדינה וחוקר את נושא מחזור הפסולת.
מנהל מחוז	קק"ל	לא רלוונטי	שנים רבות	שנים עבד בקק"ל בתפקידים שונים מתגורר ביישוב כפרי. גיאוגרף במקצועו.
מנהל מחוז	קק"ל	לא רלוונטי	22 שנים	התגורר באתר טבע הגה את הרעיון של תפקיד רכז קהילה ויער בקק"ל. בוגר קורס עמיתי הש"ל.
רכזת קהילה ויער	קק"ל	לא רלוונטי	מעל 5 שנים	
מנהל האתר	קק"ל	לא רלוונטי	5 שנים	עובד 33 שנים בקק"ל במגוון תפקידים (מנהל מחסן, ואחראי על סקרי בטיחות)
יערן בנגב	קק"ל	לא רלוונטי		מושבניק, עסק בהדרכה ובמספר תפקידים בקק"ל

הגדרת תפקיד	סוג היישוב/שטח פתוח	גר ביישוב	ותק	הכשרה רלוונטית/ רקע מקצועי/ ניסיון קודם בתחום
רבות קהילה ויער אזור גליל	קק"ל	לא רלוונטי	6 שנים	עובדת 30 שנה בקק"ל בתפקידים שונים
מנהל האתר	רט"ג	לא רלוונטי	מעל 5 שנים	מנהל בחוגי סיירות של קק"ל ובעל רצון לעסוק בחינוך ושמירת טבע
מנהל גן לאומי פארק הכרמל	רט"ג	לא רלוונטי	6 שנים	מעצב תעשייתי בהכשרתו, איש שטח, עשה קורס סוכנים ברט"ג
מנהל פרויקטים	רט"ג	לא רלוונטי	חצי שנה	בעל ניסיון בניהול פרויקטים לאומיים בעולם הצבאי והאזרחי
מנכ"לית בחברה האזרחית	ארצי	לא רלוונטי	4 שנים	שנים רבות של עיסוק בתכנון ושמירה על הטבע.
מנכ"ל בחברה האזרחית	ארצי	לא רלוונטי	13 שנה	בן קיבוץ. פיתח כלים חינוכיים להתמודדות עם הלכלוך במרחב הציבורי
אקדמיה	ארצי	לא רלוונטי	מעל 25 שנה	חוקרת בכירה בתחומי סביבה, קיימות וכלכלה
אקדמיה	ארצי	לא רלוונטי	מעל 10 שנים	חוקרת בשני תחומים חינוך סביבתי ופסיכולוגיה סביבתית

(*) עיר גדולה – מעל 200,000 תושבים

(**) עיר בינונית – 50,000 – 200,000 תושבים

(***) עיר קטנה – פחות מ 50,000 תושבים